

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Institut za sociološka istraživanja

SOCIOLOŠKO NASLEĐE VOJINA MILIĆA – 100 godina od rođenja

Urednice: Željka Manić i Anđelka Mirkov

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet | 2022

1838

S

ociološko nasleđe
Vojina Milića –
100 godina od rođenja

*Urednice:
Željka Manić i Anđelka Mirkov*

*Sociološko nasleđe Vojina Milića –
100 godina od rođenja*
Urednice: Željka Manić i Anđelka Mirkov
Prvo izdanje, Beograd 2022.

Izdavač
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Institut za sociološka istraživanja
Čika Ljubina 18–20,
Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača
Prof. dr Danijel Sinani
dekan Filozofskog fakulteta

Recenzenti
Prof. dr Marija Bogdanović, profesorka emerita,
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Prof. dr Božo Milošević, redovni profesor u penziji,
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
Prof. dr Dušan Mojić, redovni profesor,
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Fotografija na korici
Fotografija Vojina Milića iz porodičnog albuma,
koju je ustupio Dušan Milić

Dizajn korice
Ivana Zoranović

Lektura i korektura
Nevena Mrđenović

Priprema za štampu
Dosije studio, Beograd

Štampa
JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž
200

ISBN
978-86-6427-259-9

Izdavanje knjige je finansijski pomoglo
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

SADRŽAJ

- 7 | Umesto uvoda

I SOCIOLOŠKA TEORIJA

- 11 | *Aleksandra Marković, Andrej Kubiček*
Još jedan pogled na (zaboravljenu) teoriju o društvenoj strukturi – Vojin Milić u peru savremenih domaćih sociologa
- 31 | *Dragana Gundogan*
Doprinos Vojina Milića izučavanju horizontalnih obrazovnih nejednakosti u okviru visokog obrazovanja

II METODOLOGIJA SOCIOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

- 47 | *Jasmina Petrović*
Stvaranje kredibilne iskustvene evidencije za sociološka istraživanja: doprinos Vojina Milića razvoju metodoloških načela i istraživačke prakse
- 63 | *Vladimir Ilić*
Milićevo shvatanje komplementarnosti i triangulacija kod kombinovanih (*mixed methods*) istraživanja
- 73 | *Nemanja Zvijer*
Mogućnosti upotrebe vizuelnih metoda u sociologiji

III SOCIOLOGIJA SAZNANJA I SOCIOLOGIJA NAUKE

- 93 | *Jovo Bakić*
Uticaj reakcionarnih ideja Nikolaja Velimirovića i Justina Popovića na organizacije krajnje desnice u postsocijalističkoj Srbiji
- 105 | *Jelena Pešić*
Doprinos Vojina Milića proučavanju globalnih nejednakosti u proizvodnji znanja: teorijsko razmatranje upotrebe konceptualnog para središte–periferija u proučavanju organizacije nauke

- 127 | *Sanja Petkovska*
Proučavanje naučnoistraživačke politike perifernih zemalja
u radu Vojina Milića
- 141 | *Željka Manić*
Milićev doprinos naukometriji

UMESTO UVODA

„Samo krajnji pesimist može držati da će stručnim krugovima u budućnosti Milićeva sociologija biti nezanimljiva.”
(Kuljić & Ilić, 1993: 15)¹

Pred čitaocima i čitateljicama nalazi se zbornik radova sa naučnog skupa nacionalnog značaja *Sociološko nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja*, koji je održan 17. septembra 2022. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, u organizaciji Instituta za sociološka istraživanja. Na konferenciji smo nasleđe Vojina Milića razmatrali u okviru glavnih tematskih oblasti u kojima je ostavio neizbrisiv trag u domaćoj sociologiji: istorija sociologije, sociološka teorija, metodologija socioloških istraživanja, sociologija saznanja i sociologija nauke.

Pre bavljenja naučnom delatnošću, Vojin Milić (1922–1996) je bio u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije – od 1942. godine do oslobođenja. Diplomirao je filozofiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1951. godine, a doktorsku disertaciju *Metodološki problemi u sociološkim istraživanjima* odbranio je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1958. godine. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu predavao je Metodologiju socioloških istraživanja i Sociologiju saznanja, od 1962. do 1985. godine, najpre u zvanju vanrednog, a zatim redovnog profesora. Jedan je od utemeljivača akademskih studija sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Njegova najznačajnija dela su *Sociološki metod* (1965, 1978, 1996, 2014), *Sociologija saznanja* (1986), *Prilozi istoriji sociologije* (1989), *Sociologija nauke* (1995) i *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije* (1996).²

Značaj sociološkog nasleđa Vojina Milića uveliko je priznat u domaćoj sociologiji. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu je 1993. godine objavio *Spomenicu Vojina Milića*. Zatim je časopis *Sociologija* 1997.

1 Kuljić, T. & Ilić, V. (1993). O sociološkoj misli Vojina Milića, U: Zbornik Filozofskog fakulteta, Serija B, Društvene nauke, Broj XVI, *Spomenica Vojina Milića*. Filozofski fakultet.

2 Detaljniji podaci o biografiji Vojina Milića dostupni su u: Bio-bibliografija Vojina Milića. (1993). U: Zbornik Filozofskog fakulteta, Serija B, Društvene nauke, Broj XVI, *Spomenica Vojina Milića*. Filozofski fakultet; Kuljić, T. (1997). Idejnopolitičko opredeljenje i stvaralaštvo – Vojin Milić i marksizam. *Sociologija*, 39(4), 507–536.

godine objavio temat sa priložima sa naučnog skupa *Sociološko delo Vojina Milića*, održanog nakon njegove smrti. Sada se pred čitaocima i čitateljima nalazi zbornik priređen po održavanju konferencije organizovane povodom 100 godina od rođenja ovog velikana domaće sociologije, s ciljem da se upotpuni ocena njegovog veoma bogatog i raznovrsnog naučnog doprinosa.

Zbornik *Sociološko nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja* organizovan je u tri tematske celine, u skladu sa oblastima u kojima je njegov doprinos u domaćoj sociologiji najizraženiji te pristiglim radovima učesnika i učesnica konferencije. Prva celina se odnosi na teorijsko stanoviše Vojina Milića, odnosno shvatanje društvene strukture (i uticaj na savremene domaće sociologe i sociološkinje), kao i na doprinos izučavanju horizontalnih obrazovnih nejednakosti u sistemu visokog obrazovanja, u okviru proučavanja obrazovanja kao kanala društvene pokretljivosti. Sledeći odeljak je posvećen metodologiji socioloških istraživanja, oblasti u kojoj su doprinosi Vojina Milića verovatno najpoznatiji sociološkoj, ali i zajednicama srodnih naučnih disciplina. Razmatrana je iskustvena evidencija socioloških istraživanja, tačnije izvori podataka i načini njihovog prikupljanja, uz nastojanje da se proširi sociološki metodološki horizont sagledavanjem mogućnosti vizuelnih metoda. Završna celina je usmerena ka sociologiji saznanja i sociologiji nauke, disciplinama koje je Vojin Milić akademski utemeljio u domaćoj sociologiji. Na tragu Milićevog kritičko-ideološkog pristupa razmatrani su savremeni idejno-politički sadržaji, doprinos izučavanju akademskih nejednakosti, naučnoistraživačkoj politici i naukometriji. Autori i autorke tekstova u zborniku sagledali su i valorizovali značajne sociološke uvide Vojina Milića, uz njihovo kritičko preispitivanje i iz perspektive savremenih sociološko-saznajnih tokova.

Podršku u realizaciji naučnog skupa i pripremi ovog zbornika pružili su članovi i članice Programskog i Organizacionog odbora, recenzenti, kolege i kolegice iz Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, kao i Dušan Milić, sin Vojina Milića, na čemu im ovom prilikom zahvaljujemo. Finansijsku potporu je obezbedilo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.³

Željka Manić
Anđelka Mirkov

3 Sredstva su dobijena u okviru javnog poziva za sufinansiranje održavanja naučnih skupova u Republici Srbiji u 2022. godini i u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-68/2022-14/200163).

I
SOCIOLOŠKA TEORIJA

Aleksandra Marković¹

Andrej Kubiček²

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Još jedan pogled na (zaboravljenu) teoriju o društvenoj strukturi – Vojin Milić u peru savremenih domaćih sociologa³

Apstrakt: Teorija o društvenoj strukturi, a uže i pitanja društvene pokretljivosti, predstavljaju samo jednu od pet oblasti sociologije kojima je jedan od pionira domaće sociologije i pripadnik druge generacije sociologa u Jugoslaviji posvetio značajan deo svoje naučne karijere. Cilj saopštenja je da podseti na amanet koji je Vojin Milić ostavio budućim generacijama, odnosno da pokaže uticaj i odnos savremenih domaćih sociologa prema Milićevom shvatanju društvene strukture. U tom pogledu, autori će analizirati tekstove objavljene nakon 1996. godine u domaćoj naučnoj periodici u kojima se autori/ke tekstova tematski bave društvenom stratifikacijom ili se pozivaju na Milića prilikom određenja društvene strukture, kao i zbornike radova u izdanju Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Značaj ove analize je dvojak: s jedne strane, pokazaće se važnost i uticaj Milićeve misli o društvenoj strukturi na savremene sociologe u Srbiji, a sa druge strane, na metodološkom planu ukazaće se i na postojanje (dis)kontinuiteta između druge generacije sociologa u Jugoslaviji i savremenih domaćih sociologa u pogledu usmerenja ka empirijskim istraživanjima društvene slojevitosti.

Ključne reči: Vojin Milić, društvena struktura, društvena slojevitost, sociološke generacije, citatna analiza

1 aleksandra.markovic1@hotmail.com

2 andrejkubicek@gmail.com

3 Ovaj rad je nastao kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2022. godinu (na osnovu ugovora broj 451-03-68/2022-14 od 17. januara 2022. godine).

Uvod

O percepciji značaja Vojina Milića i njegovog nasleđa za domaću sociologiju bolje od bilo kojih uvodnih redaka govori podatak o uspostavljanju godišnje nagrade „Vojin Milić” za najbolju knjigu domaćeg autora iz oblasti sociologije (koju dodeljuje Srpsko sociološko društvo), kao i obeležavanje stogodišnjice rođenja jednog od osnivača studija sociologije na beogradskom Filozofskom fakultetu. No, bez obzira na to, Todor Kuljić (s pravom) primećuje da je sećanje na jugoslovenskog utemeljivača nekoliko socioloških disciplina potisnuto iz sociološkog pamćenja regiona.⁴ Imajući na umu obuhvatnost sociološkog nasleđa koje nam je Vojin Milić ostavio u amanet u čak pet tematskih oblasti (istorija sociologije, metodologija socioloških istraživanja, sociološka teorija, sociologija saznanja i sociologija nauke), izlišno je dodatno naglašavati važnost kontinuiranog (pod)sećanja domaće sociološke zajednice na trag i značaj Milićeve naučne misli. Prateći etape sazrevanja Milićeve marksističke misli,⁵ njegova disidentska faza (1954–1970) predstavlja period kada je pisao o društvenoj slojevitosti i prvi se empirijski bavio društvenom pokretljivošću u Jugoslaviji. Ova disidentska faza, koja je trajala do razlaza sa grupom Praxis, predstavlja „konkretizaciju autorovih idejnih opredeljenja i njegovog marksizma u radovima o društvenoj strukturi” (Kuljić, 1997: 520).

Svaka sociološka generacija generiše određene istraživačke prioritete, prati određenu sociološku modu, kako u pogledu teorija tako i u pogledu tema i metoda istraživanja, uslovljene stanjem epohalne svesti i društveno-integrativnom funkcijom nauke datog trenutka (v. Kuljić, 2009). Nemoć je očekivati da svi značajni prethodnici podjednako nastave da žive među svojim nastavljačima, o čemu možemo da diskutujemo i da li je poželjno, ali bi to svakako bilo naivno. Sa druge strane, „načelo cerebralne higijene” (Merton, 1967: 84) iskazane u stavu da ne treba čitati ništa što ima i najmanjih dodirnih tačaka sa onim o čemu promišljamo, kako ne bismo „uprljali” um tuđim idejama, takođe nije alternativa. Svojevrsna naklonost,

4 Kuljić, T. Harizma razuma Vojina Milića. *Dnevne novine Danas*. 2015, 7. maj: <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/harizma-razuma-vojina-milica/> pristupljeno 11. 09. 2022.

5 Todor Kuljić i Vladimir Ilić su svojevremeno podsećali da „istorija sociologije pokazuje da su kod njenih uticajnijih predstavnika moguće različite kombinacije istraživačkih usmerenja uz očuvanje doslednosti i koherentnosti sistema” (Kuljić & Ilić, 1993: 14). Mihailo Popović je usamljen u svojoj oceni teorijske orijentacije ranog Milića kao nemarksističke (Popović, 1997). Mi smo skloniji usvajanju ocene koju o nesumnjivom kontinuitetu marksističke misli Vojina Milića pokazuje Todor Kuljić u svom tekstu *Idejno-političko opredeljenje i stvaralaštvo: Vojin Milić i marksizam*, kao i u Prilogu navedenog članka (Kuljić, 1997). Takođe, Milićev učenik Vladimir Ilić svog mentora naziva marksistom (Ilić & Veljković, 2016).

ali i napetost između socioloških generacija nije neuobičajena, uslovljena je različitim istorijsko-kontekstualnim-naučnim faktorima. Nas je na ovom mestu posebno zanimalo gde je 2022. godine mesto Vojina Milića u pisanjima savremenih domaćih sociologa na temu društvene strukture.

Cilj ovog rada je dvojak: najpre želimo da procenimo uticaj i odnos savremenih domaćih sociologa prema Milićevom shvatanju društvene strukture, a potom da još jednom podsetimo na amanet koji je Vojin Milić ostavio budućim generacijama u pogledu društvene slojevitosti. Struktura rada je namerno kontraintuitivna – najpre ćemo pokazati rezultate analize, a tek potom čitaocima podsetiti na značaj i aktuelnost Milićevih razmišljanja o društvenoj slojevitosti. Sam Milić je u pogovoru *Društvene strukture i pokretljivosti Jugoslavije* pratio odjek svojih napisa o ovoj temi, kako geografski (republike bivše SFRJ i inostranstvo), tako i hronološki (do 1994. godine) (v. Milić, 1996: 411, 417).⁶ Mi smo analizu stoga ograničili na radove objavljene od 1997. godine (nakon njegove smrti 1996. godine), zaključno sa 2021, u kojima se autori tekstova pozivaju na ovog sociologa i, specifičnije, na njegovu teoriju društvene strukture. Nakon što smo utvrdili koji su to rukopisi u kojima se autori pozivaju na spise V. Milića o društvenoj strukturi, posmatrali smo prirodu citiranja – da li je ona afirmativna, kritička, ili pak samo ritualna.

Milićeva teorija društvene strukture u radovima poslednje generacije sociologa

Robert Merton (Robert Merton), Milićev savremenik čija je dela i sam naš sociolog neretko navodio i komentarisao, govoreći o funkcijama klasične teorije isticao je značaj koji čitanje prethodnika ima za čitaoca – od neposrednog uživanja i zadovoljstva nezavisnog potvrđivanja ideja, preko obrazovne funkcije, pa sve do interaktivnog efekta razvijanja novih ideja u kontekstu savremenog saznanja (Merton, 1967). S namerom da dodatno podvučemo važnost upoznavanja savremenih generacija sa svojim značajnim prethodnicima, izdvajamo Mertonov citat:

„Izučavanje klasičnih spisa može biti ili žalosno beskorisno ili, pak, izvanredno korisno. Sve zavisi od načina na koji se tom izučavanju pristupa. Jer, velika je razlika između, s jedne strane, anemičnog rada na pukom komentaranju ili banalizaciji i, s druge, aktivnog rada na doslednom

6 Tom prilikom je pokazao da je do 1994. godine najčešće navođen tekst *Jedan hipotetičko-pojmovni okvir za proučavanje društvene strukture*, a sledi *Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji* (Milić, 1996: 407).

sleđenju i razvijanju teorijskih smernica koje su zacrtali značajni prethodnici. Upravo ta razlika počiva u osnovi dvosmislenog stava naučnika prema opsežnom čitanju spisa iz prošlosti.” (Merton, 1967: 80)

U nastojanju da otkrijemo kakav je odnos savremenih domaćih sociologa prema Milićevoj teoriji društvene strukture, da li se pozivaju na njega i da li je to „puko komentarisanje” (ritualno ili ukrasno), možda dosledno sleđenje ili pak razvijanje novih teorijskih smernica, uputili smo se u potragu za radovima u kojima je iznosio svoju teoriju društvene slojevitosti. Mislimo prvenstveno na monografiju⁷ iz 1996. godine *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije: od druge polovine 50-tih do sredine 60-tih godina* gde je na preko 400 stranica objedinio svoje ranije publikovane radove u stručnoj periodici, koji su pokazivali njegovo viđenje društvene strukture, i sa njime najuže povezana istraživanja društvene pokretljivosti. Objavljeni radovi koji smo analizirali su: 1) Radovi objavljeni u domaćoj stručnoj periodici, časopisima *Sociologija* i *Sociološki pregled*, između 1997. i 2021. godine (zahvaljujući Srpskoj citatnoj bazi SCIndex moguće je videti spisak korišćene literature u radovima koji čak nisu dostupni onlajn); 2) sva izdanja Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu objavljena u posmatranom periodu; 3) dodatno smo uključili i rezultate pretrage iz baze *Google Scholar*, kako nam neki od navoda ne bi promakao.

Poželjno je reći i nekoliko reči o sociolozima u čijim smo rukopisima tragali za navodima Vojina Milića. Sam Vojin Milić pripada drugoj generaciji jugoslovenskih sociologa, i pored Rudija Supeka najznačajniji je predstavnik svoje generacije, koju odlikuje izražena marksistička orijentacija, a na metodološkom planu usmerenost na empirijska istraživanja. Prateći Kuljićevu tipologiju, autori koji su u posmatranom periodu objavljivali (1997–2021) najviše pripadaju četvrtoj (rođeni nakon šezdesetih) i petoj generaciji domaćih sociologa (rođeni od kraja sedamdesetih, tzv. *E-mail* generacija) (Kuljić, 2009: 58–59). Svesni smo da bi jasno utvrđivanje (dis)kontinuiteta između druge generacije sociologa u Jugoslaviji i savremenih domaćih sociologa u pogledu usmerenja ka empirijskim istraživanjima društvene slojevitosti bilo najobuhvatnije ukoliko bismo pratili ne samo stručnu periodiku i indeks citiranosti, već i predgovore i pogovore u knjigama sociologa, kao i kada bismo uradili analizu završnih radova sociologa na svim nivoima studija (od osnovnih, preko master do doktorskih).

7 Naravno da smo uključivali u analizu i slučajeve kada se u referencama navede originalni članak koji je ušao u pomenutu monografiju.

Međutim, ograničenost u resursima, kako vremenskim i tehnološkim, pa i ljudskim, da naša analiza bude sveobuhvatna, usloвила je da istraživački uzorak bude sveden na analizu stručne periodike (dva najznačajnija sociološka časopisa – *Sociologija* i *Sociološki pregled*) i izdanja Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Institut je deo Filozofskog fakulteta, koji je matična institucija Vojina Milića, a sada na fakultetu rade njegovi studenti, kao i studenti njegovih studenata, te je očekivano da je ovo mesto gde bi mogao najviše da se oseti njegov uticaj. Dodatno, ne samo da smo svako izdanje Instituta za sociološka istraživanja objavljeno u proteklih četvrt veka pogledali, kao i sve radove u dva izabrana časopisa, već smo obratili pažnju i na ključne reči u radovima, odnosno izdanjima Instituta (na zvaničnoj internet prezentaciji, koliko je izdanja obeleženo nekim od pojmova društve strukture kao ključnim odrednicama). Na ovaj način stekli smo bolji uvid u širu sliku o tome koliko se savremena domaća sociologija bavi društvenom stratifikacijom, što je značajno za tumačenje nalaza do kojih smo došli u pogledu referisanja na Vojina Milića.⁸

Srpska citatna baza (*SCIndex*) pokazuje da je u proteklih 25 godina u spiskovima literature publikovanih radova na Vojina Milića referisano u ukupno 49 članaka u *Sociologiji* i *Sociološkom pregledu*.⁹ Pritom, značajno je reći da je analiza obuhvatila i poseban broj *Sociologije* iz 1997. godine, koji je bio posvećen Vojinu Miliću, odnosno činili su ga objavljeni radovi prezentovani na naučnom skupu održanom nakon smrti ovog sociologa, u njegovu čast.

Od toga, u *Sociologiji* je u 10 radova referisano na tekstove u kojima se praćeni sociolog bavi pitanjima društvene strukture – videti tabelu 1. *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije* (1996; sedam puta), *Aktuelna pitanja socijalno-klasne strukture i statistike u Savezu komunista* (1984; jedan put), *Socijalno poreklo učenika srednjih škola i studenata* (1959; tri puta). Kada je reč o *Sociološkom pregledu*, radovi u kojima se Milić bavio društvenom strukturom svoj odjek našli su u tek četiri članka, koja se pozivaju na tekstove *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije* (dva puta), *Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji* i *Socijalno poreklo učenika srednjih škola i studenata* po jednom u svakom radu.

8 Nije isto da li postoji generalno veliki udeo autora koji su objavljivali u posmatranim radovima a koji se bavi društvenom stratifikacijom, pa u okviru ovog broja radova tragamo za Milićem, ili je pak reč o malom broju autora koji se bave ovom temom, pa u okviru inače malog broja radova tragamo za radovima Vojina Milića.

9 Ovo je broj svih radova u kojima autori upućuju na Milićevu zaostavštinu, bez obzira na to da li se radi o radovima o društvenoj slojevitosti, metodologiji socioloških istraživanja, sociologiji nauke.

Tabela 1. Referisanje na tekstove V. Milića u kojima se bavio društvenom strukturom u stručnoj periodici *Sociologija* i *Sociološki pregled* (1997–2021)

<i>Sociologija</i>	<i>Sociološki pregled</i>
1. Georgijevski, P. (1997). <i>Vojin Milić i proučavanje obrazovanja kao kanala društvene pokretljivosti</i> (a)	1. Popović, M. V. (1998). <i>Demonstracije beogradskih studenata 1968. godine – sociološka analiza</i> (c)
2. Markov, S. (1997). <i>Jedan pogled na Milićevo proučavanje obrazovanja</i> (c)	2. Sokolovska, V. (2008). <i>Istraživanje akulturacionih procesa u Vojvodini na osnovu mešovitih brakova</i> (d)
3. Kuljić, T. (1997). <i>Idejno-političko opredeljenje i stvaralaštvo – Vojin Milić i marksizam</i> (a)	3. Antić, S. (2013). <i>Društvena pokretljivost u socijalističkoj Srbiji – jedan revizionistički pogled</i> (a)
4. Ilić, V. (1997). <i>Milićevo shvatanje društvene strukture</i> (a)	4. Antić, S. (2021). <i>Neka razmišljanja povodom šest decenija od obnove „Sociološkog pregleda” (1961–2021)</i> (a) Rad V. Milića na koji se referiše: <i>Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije</i> (1960) (a) <i>Aktuelna pitanja socijalno-klasne strukture i statistike u Savezu komunista</i> (1984) (b) <i>Socijalno poreklo učenika srednjih škola i studenata</i> (1959) (c) <i>Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji</i> (1960) (d)
5. Popović, M. (1997). <i>Jedan pogled na Milićevu teorijsku orijentaciju</i> (a)	
6. Bakić, J. (1997). <i>Vojin Milić i nacija</i> (a)	
7. Milošević, B. (1997). <i>Značaj Vojina Milića za sociologiju rada</i> (a)	
8. Mimica, A. & Vuletić, V. (1998). <i>Gde se dede treći klasik? Analiza citiranosti Marksovih, Veberovih i Dirkegovih radova u časopisu „Sociologija” 1959–1996</i> (a)	
9. Molnar, A. I. (1998). <i>Odgovor Milićevskoj neoboljševičkoj školi</i> (a)	
10. Miladinović, S. (2003). <i>Obrasci formiranja i reprodukcije vladajućih elita u bivšoj Jugoslaviji II – kanali vertikalne pokretljivosti – obrazovanje i politička aktivnost</i> (b)	

Ukoliko izuzmемо poseban broj *Sociologije* koji je posvećen sociološkoj misli Vojina Milića (Vol. 39, broj 4 iz 1997. godine), jer je očekivano da u ovom broju zabeležimo veći broj referisanja na Milićevu misao, prime-

ćujemo da zapravo nema značajne razlike između analiziranih socioloških časopisa, te da je odnos u pogledu (ne)referisanja na ovog jugoslovenskog sociologa gotovo isti. Štaviše, ukoliko izuzmemo ove radove iz posebnog broja *Sociologije* a pogotovo tekst V. Ilića o Milićevom shvatanju društvene strukture, nailazimo samo na jedan članak u kojem pozivanje na Milića nije ritualno. U pitanju je rad Slobodana Antonića iz 2013. godine, raspravljajući o Jasudinom indeksu (koeficijent otvorenosti društva, odnosno mera nivoa udaljenosti od perfektne mobilnosti), podseća na to da je Vojin Milić prvi sociolog koji je u to vreme počeo da izučava društvenu pokretljivost u Jugoslaviji i napravio razliku između savršene i strukturne pokretljivosti (Antonić, 2013: 147–149).

Institut za sociološka istraživanja je u poslednjih četvrt veka objavio 86 izdanja, iz različitih tematskih oblasti. Sedam izdanja je na zvaničnoj internet prezentaciji Instituta obeleženo odrednicom „društvena struktura”, petnaest imaju odrednicu „društvene promene”, tri „sociološka teorija”. Ukoliko tome dodamo podatak da od ukupnog broja objavljenih radova u *Sociologiji* (646 originalnih i preglednih radova) samo 31 rad među ključnim rečima sadrži pojmove koji referišu na društvenu strukturu,¹⁰ već se nazire zaključak koliko se savremena domaća sociologija bavi društvenom stratifikacijom, temom koja je jedan od kame- na temeljaca opšte sociologije. Od 31 članka koji među ključnim rečima imaju neki od pojmova društvene stratifikacije, zaostavština Vojina Milića se navodi tek u četiri rada. Dodatno, ukoliko izuzmemo radove objavljene u posebnom broju *Sociologije* posvećenom Vojinu Miliću,¹¹ tek jedan autor se samo uzgred i ritualno poziva na Milićev rad iz 1984. godine *Aktuelna pitanja socijalno-klasne strukture i statistike u Savezu komunista* (Miladinović, 2003).

Posmatrajući sva izdanja Instituta objavljena u proteklih 25 godina, ime Vojina Milića se u spisku korišćene literature pojavljuje tek u 8 izdanja, od toga u 6 monografija (*Korak u mestu; Nasilje nad ženama u Srbiji na razmeđu milenijuma; Proširena porodica u Srbiji; Analecta: Sociološki ogledi; Analiza sadržaja u sociologiji; Samoubistvo: različiti diskursi*) i dva zbornika radova (*Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije; Istraživanja nacionalizma u Srbiji početkom 21. veka*) – videti tabelu 2. Drugim rečima, u tek 15 rukopisa autori/ke se pozivaju na V. Milića, i to prvenstveno na njegov *Sociološki metod* (različita izdanja).

10 Pojmovi poput: pokretljivost, društvena struktura, elite, klasa, sloj, stratifikacija...

11 Preostala tri rada su: *Milićevo shvatanje društvene strukture* (V. Ilić), *Vojin Milić i proučavanje obrazovanja kao kanala društvene pokretljivosti* (P. Georgijevski), *Jedan pogled na Milićevo proučavanje obrazovanja* (S. Markov).

Milićevo viđenje društvene strukture i s njim najuže povezano pitanje društvene pokretljivosti, našlo se među referencama kod samo pet autora među izdanjima Instituta za sociološka istraživanja. No, situacija je još nepovoljnija ukoliko pogledamo u kom kontekstu su Milićeve ideje navođene. Tako se S. Cvejić u knjizi *Korak u mestu* (2006), nastaloj iz autorove doktorske disertacije, poziva samo jednom na Milićevu *Društvenu strukturu i pokretljivost Jugoslavije* i to kao samo jednu u nizu referenci koje ukazuju na brojna istraživanja društvene pokretljivosti u socijalističkoj Jugoslaviji. Gotovo identičnu situaciju nalazimo i u tekstu Dragana Stanojevića *Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku* (2013), gde je Milićevo istraživanje klasno-slojnih nejednakosti i društvene pokretljivosti predstavljeno kao jedno u nizu istraživanja koja su postojala u prethodnom državnom uređenju.

Tekst „Gde se dede treći klasik” u zborniku *Analecta: sociološki ogledi* (2011), zapravo je preštampano izdanje koje je već objavljeno u *Sociologiji* 1998. godine. Već smo istakli da je sam V. Milić u pogovoru svoje *Društvene strukture i pokretljivosti* predstavio analizu odjeka svojih radova, a Mimica i Vuletić podsećaju da citatna analiza nije bibliometrijski postupak bez manjkavosti, ali da ga „neki autori smelo primenjuju i u analizi odjeka sopstvenih radova” (Mimica & Vuletić, 1998: 150). Drugim rečima, ovo Milićevo delo navedeno je po potpuno drugom osnovu od društvene slojevitosti.

Na mestu gde bismo očekivali konkretniju analizu, ili u najmanju ruku, ukazivanje na Milićevo viđenje društvene strukture – u tekstu Vladimira Vuletića „Osnovni pojmovi društvene strukture u udžbenicima sociologije” – još jednom nailazimo na iznenađujuć podatak. Naime, Milićevo ime pominje se tek u fusnoti br. 2 (Vuletić, 2013: 30), i to u komentaru o Mihailu Popoviću. Kaže se samo da je i Milić definisao pojam društvene strukture, ali se čitaocima ne nudi to određenje. Štaviše, iz datog komentara stiže se utisak da se Milić samo periferno bavio društvenom strukturom, a da je metodologija socioloških istraživanja ono čime se Milić prvenstveno kasnije bavio.¹² Milić jeste fokus svoje naučne produkcije nakon sedamdesetih godina prošlog veka usmerio ka metodologiji (v. Kuljić, 1997), ali čini se da je neopravdano olako zaboravljen njegov doprinos u teorijskom i empirijskom proučavanju društvene strukture.

12 „Interesantno je da ovo tumačenje Popović nije menjao od 1967. godine, kada se pojavilo prvo izdanje ove knjige. Osim Popovićevog, u domaćoj sociologiji ostalo je zabeleženo i gledište Vojina Milića koji je u tekstu posvećenom društvenoj strukturi (Milić, 1960), takođe, definisao ovaj pojam. Milić se, međutim, kasnije prvenstveno bavio metodologijom socioloških istraživanja, tako da je primat u određenju pojmova društvene strukture i sistema preuzeo profesor Popović” (Vuletić, 2013: 30).

Tabela 2. Referisanje na radove V. Milića u izdanjima
Instituta za sociološka istraživanja (1996–2021)

Naziv knjige/zbornika, godina izdanja	Autor(ka/i/ke) Urednik(ca/ci/ce)	Rad V. Milića na koji se referiše
1. <i>Korak u mestu</i> , 2006.	Slobodan Cvejić	<i>Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije</i> , 1996. (str. 78)
2. <i>Nasilje nad ženama u Srbiji na razmeđu milenijuma</i> , 2006.	Vesna Miletić-Ste-panović	<i>Sociološki metod</i> , 1978.
3. <i>Proširena porodica u Srbiji</i> , 2011.	Vesna Miletić-Ste-panović	<i>Sociološki metod</i> , 1978.
4. <i>Analecta Sociološki ogledi (Gde se dede treći klasik)</i> , 2011.	Aljoša Mimica (Vladimir Vuletić)	<i>Prilozi istoriji sociologije</i> , 1989. <i>Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije</i> , 1996. (str. 150)
5. <i>Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije</i> , 2013.	Mladen Lazić i Slobodan Cvejić (ur.)	<i>Sociološki metod</i> , 1996.
a. <i>Operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima društvene strukture u Srbiji</i>	Željka Manić	
b. <i>Osnovni pojmovi društvene strukture u udžbenicima sociologije</i>	Vladimir Vuletić	<i>Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture</i> , 1960. (fusnota 2, str. 30)
c. <i>Odnos posmatranja i drugih istraživačkih postupaka</i>	Vladimir Ilić	<i>Sociološki metod</i> , 1978.
d. <i>Populizam ili demagogija u političkom životu Srbije?</i>	Jovo Bakić	<i>Sociologija saznanja</i> , 1986.
e. <i>Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku</i>	Dragan Stanojević	<i>Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije</i> , 1996. (str. 122)

Naziv knjige/zbornika, godina izdanja	Autor(ka/i/ke) Urednik(ca/ci/ce)	Rad V. Milića na koji se referiše
6. <i>Analiza sadržaja u sociologiji</i> , 2017.	Željka Manić	<i>Sociologija saznanja</i> , 1986. <i>Sociološki metod</i> , 1996. <i>Sociologija nauke</i> , 1995.
7. <i>Samoubistvo: različiti diskursi</i> , 2019.	Sladana Dragišić Labaš	<i>Samoubistva u Jugoslaviji, sociološko-pravna analiza</i> , 1959.
8. <i>Istraživanja nacionalizma u Srbiji početkom 21. veka</i> , 2021.	Jovo Bakić (ur.)	<i>Sociologija saznanja</i> , 1986. <i>Sociološki metod</i> , 1996.
a. <i>Sveti Sava i nacionalizam – problemi kritike izvora i tumačenja</i>	Nemanja Kostić	
b. <i>Organizacija i ideološko usmerenje navijačke grupe Delije</i>	Jovana Živanić	<i>Sociološki metod</i> , 1978.
c. <i>Navijačke grupe kao regrutna baza ekstremne desnice</i>	Irena Pejić	<i>Sociološki metod</i> , 1996.
d. <i>Društveni položaj i politički stavovi Kninjana povratnika i Kninjana nastanjenih u Srbiji</i>	Branka Zorić	<i>Sociološki metod</i> , 1965.

Dodatno, ime Vojina Milića ukucali smo i u *Google Scholar* bazu podataka, koja je pokazala ukupno 766 rezultata, ali rezultati nakon 24. stranice nisu se više odnosili na sociologa Vojina Milića. S obzirom na to da se po stranici pokazuje 10 rezultata, u 240 rezultata se pojavilo ime Vojina Milića. Međutim, ako pogledamo koji se radovi pojavljuju, odnosno koje reference, nalazimo sledeće:

1. već pomenute radove objavljene u časopisu *Sociologija*¹³ i rad S. Antonića iz 2013. u časopisu *Sociološki pregled*;

13 Posebno izdanje iz 1997; rad A. Mimice i V. Vuletića *Gde se dede treći klasik?* iz 1998. godine; rad A. Molnara iz 1998. *Odgovor Milićevskoj neoboljševičkoj školi*; rad Ilić, V. i Veljković, M. (2016) *Neki problemi metodologije socioloških istraživanja: Hommage Vojinu Miliću*, u kojem se autori bave Milićevim doprinosom metodologiji socioloških istraživanja u dijahronoj i komparativnoj perspektivi, a u fusnoti 30, na stranici 22, naznačeno je da se Milić bavio i pitanjima društvene strukture.

2. pojedine radove iz zbornika čiji je izdavač Institut za sociološka istraživanja (tekst D. Stanojevića *Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku*; rad V. Vuletića *Osnovni pojmovi društvene strukture u udžbenicima sociologije*);
3. doktorsku disertaciju Vladimira Cvetkovića (mentor Dragan Kokić) *Ekonomska kultura u Srbiji: kulturni obrasci, institucije i legitimizacijski mehanizmi*, iz 2015. godine, odbranjenju na Odseku za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Samo u spisku korišćene literature navodi se Milićeva *Društvena pokretljivost* iz 1996, ali ne i u samom tekstu.¹⁴

Zaboravljeno shvatanje V. Milića o društvenoj slojevitosti

Nakon iznetih rezultata, nedvosmislen je zaključak da je savremena generacija sociologa zaboravila na značaj teorije društvene strukture koju je razvio Vojin Milić. Štaviše, autori radova se pozivaju na dela V. Milića u kojima se bavio ovom temom isključivo ritualno i ukrasno. Na značaj Milićevog viđenja društvene strukture još pre četvrt veka je ukazao Vladimir Ilić u svom tekstu *Milićevo shvatanje društvene strukture* (Ilić, 1997). Mi verujemo da naši podaci pokazuju da je neophodno još jednom ukazati na Milićeva shvatanja, kao i na Ilićev tekst, koji znalački pokazuje osnovne tačke Milićevog doprinosa ovoj tematskoj oblasti.

Vojin Milić je celog svog veka negovao kritičko marksističko opredeljenje, koje je u godinama kada je pisao o društvenoj strukturi i pokretljivosti iskazivao u racionalističkim potencijalima socijalizma (pokazujući sredinom minolog veka društvenu pokretljivost i rast obrazovanja u Jugoslaviji), ali uz istovremenu kritiku „autoritarnih birokratskih deformacija socijalizma” (Kuljić, 1997: 531). Kasnije pomeranje fokusa sa istraživanja društvene strukture na sociologiju nauke i sociologiju saznanja ne može se razumeti bez kontekstualnog okvira. Idejni razlaz sa Praxis grupom i iskustvo u „svetu” (od 1965. do 1971. najviše vremena je proveo kao putujući predavač po Evropi, početkom sedme decenije držao je kurseve u Ljubljani i Beču), pojačana kritička oštrica iz nikad suštinski izmenjene marksističke orijentacije, uslovili su povlačenje u individualni naučni rad i otklon od nekadašnje empirijske orijentacije (Kuljić, 1997: 531). No, to ne znači da su Milićevi razlozi opravdanje za sociološke naslednike da zaborave o čemu je ovaj jugoslovenski sociolog pisao.

14 <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/8155/Disertacija9370.pdf?sequence=6&isAllowed=y>, pristupljeno 10. 09. 2022.

Na pitanje da li u „društvenom životu postoji jedna *osnovna struktura* (podvukli A. M. i A. K.) s najrazgranatijim sistemom veza s ostalim društvenim pojavama” sam Milić odgovara da je to društvena struktura čija je osnova podela rada (Milić, 1960: 5). Sociolog upozorava da je pojam društvene strukture prvenstveno pojmovno raščlanjen, što omogućava proučavanje mesta i uloge pojedinca u raznim delatnostima i odnosima. Ne treba ga svoditi niti na nominalizam niti na apstraktni oblik kolektivism. To znači da društvenu strukturu formiraju, s jedne strane, pojedinci/profesionalne grupacije/slojevi/klase koji obavljaju različite oblike društvene delatnosti, a sa druge strane, različiti oblici naknade (strukturno najznačajnije naknade su materijalno dobro, moć i ugled). Insistiranje na društvenoj podeli rada, raspodeli naknada, postojanju korelacije između društvenog ugleda i ostalih oblika društvenih naknada vodi ka zaključku da društvena struktura predstavlja i organizaciju koja omogućava funkcionisanje podele rada. U tom pogledu, moguće je razlikovati četiri osnovne dimenzije društvene strukture (pa i same podele rada): 1) funkcionalnu (podela na osnovne oblasti i grane društvene delatnosti), 2) vertikalnu (tj. društvena slojevitost, predstavlja izraz kojim se različit značaj daje različitim oblastima i granama društvene delatnosti, uključujući i unutrašnje vertikalno diferenciranje pojedinih delatnosti), 3) organizacijsku (pokazuje koliko su pojedine oblasti i društvene delatnosti relativno samostalne, kakva je struktura autoriteta, kako se donose odluke), 4) teritorijalno-ekološku (raspored grana delatnosti u geografskom prostoru) (Milić, 1996: 67–70).

Razudenu teorijsku misao Vojina Milića nemoguće je sažeti na par stranica teksta, a ujedno verno prikazati dubinu njegovih misli. Stoga ćemo se, uz opasnost da simplifikujemo odveć složenu misao jugoslovenskog erudite, još jednom osvrnuti na osnovne značajke njegovog shvatanja društvene strukture. Pre svega, reč je o jednoj *marksističkoj koncepciji društvene strukture*. Iako se Milić najčešće poziva na nemarksističku stranu literaturu, pa čak i ako uključuje pojam funkcije i funkcionalnu analizu u istraživanje, to ne znači da ne pravi otklon od funkcionalizma, koji vidi kao konzervativnu ideologiju. Naprotiv, Milićeva širina iskazana je u njegovoj teorijskoj inkluzivnosti da svoje marksističko opredeljenje otvori za pojmove i ideje rivalskih tradicija (poput one da ne treba odbaciti promišljanje o tome koji su oblici podele rada i nagrada *optimalni* za određeno društvo, ili da ne treba razmišljati o značaju uloge pojedinog elementa za razvoj celine i očuvanje datog sistema). Milić funkcionalističku ideju da razlike u nagradama vrše selekciju i motivišu najsposobnije da preuzmu najvažnije uloge izričito kritikuje kao teoriju sa niz nedostataka, a ističe svoju marksističku orijentaciju:

„U stvari, svaka društvena podela rada postoji u okviru određene društvene organizacije na koju pojedini društveni slojevi vrše vrlo različit uti-

caj. (...) pored toga, u težnji da očuvaju društvenu organizaciju u kojoj su došli do izražaja njihovi interesi, vladajući slojevi natprosečno kompenziraju one uloge koje, po njihovom mišljenju, naročito pomažu održanje određenog oblika društvene organizacije” (Milić, 1960: 8).¹⁵

Višedimenzionalnost Milićevog pristupa najvidljivija je u shvatanju društvene slojevitosti. Osnovna jedinica društvene slojevitosti je društveni položaj, koji je sintetički pokazatelj pojedinačnih društvenih uloga (najznačajnija uloga je zanimanje i ona najviše utiče na društveni položaj), nagrada za te uloge, ali i svojina (koja, čini se, neretko u savremenoj svetskoj sociologiji biva zaboravljena). Kao poseban tip nasleđenog društvenog položaja javlja se *kolektivni porodični društveni položaj*. Ilić je ispravno primetio da ovaj tip društvenog položaja ima „ogroman značaj za pojačavanje današnjih istraživanja” (Ilić, 1997: 540). Današnja istraživanja, posebno ona međunarodna i komparativna (poput Evropskog društvenog istraživanja),¹⁶ neretko boluju od nominalističkog pristupa – društveni položaj se određuje gotovo isključivo na osnovu zanimanja i dohotka,¹⁷ dok položaj domaćinstva u društvenoj strukturi ostaje nevidljiv, kao i svojinski odnosi. U savremenoj neoliberalnoj regulaciji društvenih odnosa ovo je veoma važno, jer ne treba zaboraviti da na ukupnost socio-ekonomskog položaja i životnih šansi utiče i porodični status. S porastom nesigurnih oblika rada pojedinac može da bude u prekarnom položaju na tržištu rada (primera radi, tzv. dobrovoljna fleksibilnost), ali živi u domaćinstvu čiji preostali članovi pripadaju višim društvenim slojevima. Pritom, pristup domaćinstva je važan jer se, kaže Milić, na taj način stvaraju precizniji obrisi društvene slojevitosti, dok se istovremeno može otkriti i „različita masovnost pojedinih vrsta društvenih položaja (...) Veće mase sličnih društvenih položaja (...) ukazuju na postojanje određenih slojeva. Da li su to, međutim, realni društveni slojevi ili samo statističke grupacije, može se utvrditi proučavanjem njihovih ostalih osobina” (Milić, 1960: 15). Upravo kao statističke grupacije javlja se i sve veći broj prekarnih radnika na tržištu rada, ali to ne znači da je reč o zasebnom društvenom sloju. Ovo je izvanredan primer na kojem možemo videti teorijsku vrednost i epistemološku nadmoć Milićevih shvatanja, na šta je svojevremeno ukazivao V.

15 Iz navoda se jasno vidi da Milić ne zaboravlja na važnost interesne dimenzije i unutarslojnih sukoba, što samo dodatno svedoči o autorovoj marksističkoj koncepciji slojevitosti.

16 Koautorka ovog rada je u svojoj doktorskoj disertaciji ukazala na nedostatke Evropskog društvenog istraživanja (*European Social Survey*) u pogledu istraživanja društvene slojevitosti (Marković, 2022).

17 Milić je upozoravao da je društveni položaj višedimenzionalan i da elementi koji čine društveni položaj „nijedan sam za sebe ne određuje mesto određenog položaja u društvenoj slojevitosti” (Milić, 1960: 12–13).

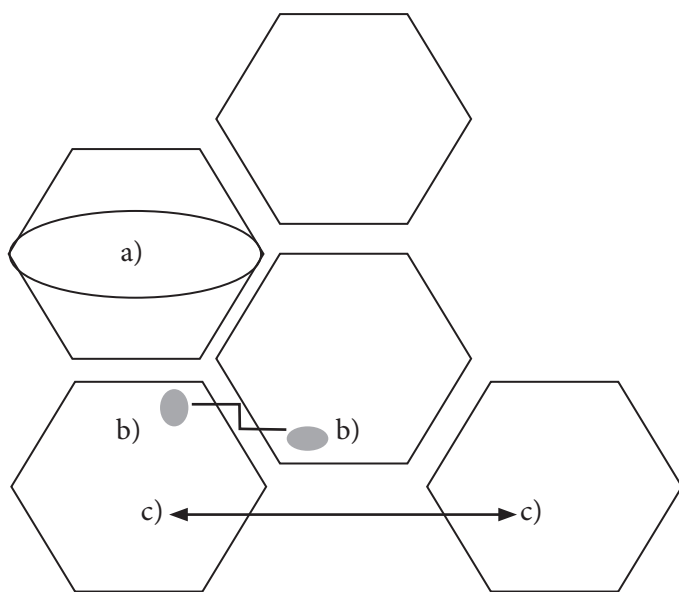
Ilić: „U teoriji naučnog saznanja vrednost neke naučne teorije ili teorijskog shvatanja posebno se visoko ocenjuje ukoliko se ona pokaže sposobnom kao uspešno eksplanatorno sredstvo za objašnjavanje slučajeva koji nisu bili poznati u vreme kada je stvarana” (Ilić, 1997: 540).

Kada govorimo o samoj koncepciji društvene slojevitosti, ne smemo zaboraviti da je Milić podsećao da njeni različiti oblici, bilo da su to slojevi, kaste, klase ili staleži, nisu nikada u potpunosti homogeni. Reč je o *relativnoj homogenosti*, a što su homogeniji to su društveno vidljiviji. Navedeno znači da u okviru istog sloja ljudi mogu obavljati različite društvene uloge, koje imaju drugačiju sadržinu i prirodu i koje sa sobom povlače uspostavljanje različitih društvenih odnosa. Može se čak dogoditi da se pojedine profesionalne grupe toliko zatvore da i postanu „zatvoreni segmenti jednog ili više slojeva kojem pripadaju” (Milić, 1960: 16). Najzad, same granice između društvenih slojeva nisu krute i odsečne, već predstavljaju jedan kontinuum i sadrže „prelazne granične oblike, gde jedan sloj gotovo neprimetno prelazi u drugi” (Milić, 1960: 16). Nadalje, osnovna obeležja društvenog sloja su sledeća: čine ga pojedinci koji dele *sličan društveni položaj (homogenost položaja)*, on je okvir društvenih odnosa koje razvijaju njegovi pripadnici (*intenzivne međusobne komunikacije*; zatvorenost u pogledu neformalnih i intimnih društvenih odnosa), koji dele sličan način života i kulturne karakteristike. Izuzetno je važna oграда u pogledu poslednje osobine društvenog sloja (*kulturna posebnost*). Naime, etničko-kulturne različitosti mogu otežati poslednju karakteristiku sloja (da dele sličan način života i kulturne karakteristike) i dovesti do toga da ne postoji drugi element (intenzivna međusobna komunikacija), te samim tim i do stvaranja paralelnih slojeva.

Ideja o postojanju *paralelnih društvenih slojeva* u etnički nehomogenim društvima je aktuelna i u savremenom kapitalizmu, koji se reprodukuje, između ostalog, i velikim migracijama radne snage, što dovodi do osećaja ugroženosti domicilnog stanovništva u mnogim zemljama. Shvatanje iz kojeg proističe ideja o paralelnim društvenim slojevima jeste viđenje društvene slojevitosti ne kao piramidalne sheme, već pre pčelinjeg saća (slika 1). Iz ovakvog shvatanja društvene slojevitosti sledi i to da (videti sliku 1): „a) između društvenih položaja pripadnika istog sloja postoji znatan vertikalni raspon, s tim što su najmasovniji položaji koji se nalaze na sredini (...), b) izvestan deo pripadnika, uopšte uzev nižeg sloja, može da zauzima više društvene položaje od izvesnog dela pripadnika višeg sloja, a da ipak zbog raznih okolnosti ne pripada tom višem sloju, c) nije isključena ni mogućnost postojanja gotovo sasvim paralelnih slojeva koji nisu integrisani zbog delovanja nekih posebnih činilaca (...)” (Milić, 1960: 19). Ilić je primetio da je Milićevo shvatanje društvene slojevitosti i ideje o

paralelnim slojevima bilo naučno relevantno i aktuelno devedesetih godina prošlog veka u kontekstu etničkih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije (Ilić, 1997), a mi možemo dodati da još ima naučni značaj i globalnu aktuelnost, posebno imajući u vidu rastući prekarijat, kojeg dominantno čine migranti (v. Standing, 2011).

Slika 1. Milićeva zamisao društvene slojevitosti

Valja pomenuti i shvatanje o *različitim interesima slojeva*, kao i o njihovoj političkoj i moralnoj integraciji. Posebno je isticao marksističku ideju o međuslojnim odnosima kao različitim interesnim, savezničkim (povezivanje bliskih slojeva) i sukobljenim slojevima, te o dominaciji jednog sloja nad ostalima radi ostvarivanja i reprodukcije interesa i položaja. Naglašavao je da međuslojni odnosi mogu postati kompleksni u etnički heterogenim društvima, te da se međuslojni savezi mogu ostvarivati i po ovoj liniji. Ovaj stav je dodatno proširen uvođenjem i perspektive o problemu *moralne integracije sloja*. Naime, Milić smatra da se moralna integracija slojeva bazira na specifičnoj kulturi, koja je prilagođena težnjama i društvenom položaju pripadnika sloja. Pozivajući se na Mertonovu hipotezu o neadekvatnim odnosima između opšte društvene kulture, specifične slojne kulture i društvene strukture, koji dovode do raznih političkih i patoloških društvenih pojava, Milić otvara i proširuje svoju marksističku misao, ne oduzimajući joj suštinu.

Naposletku, Milić nije jedini koji je ukazivao na *razliku sloja i klase* (v. Popović, 1994; Supek, 1977). Klasa je samo jedan od izraza društvene slojevitosti, i to najsloženiji i najorganizovaniji, a u pogledu otvorenosti, pravno najotvoreniji sistem (kaste su hermetički zatvoreni sistemi, a staleži su manje blokirani). Nije strano ni Mihailu Popoviću, ni Vojinu Miliću, a kasnije ni Mladenu Laziću (Lazić, 2011; Lazić, 1996, prema Cvejić, 2006: 8) da dopuste postojanje slojeva unutar samih klasa. Za Milića nije neobično da jednu klasu čini nekoliko bliskih slojeva, ali to i dalje ne znači da ne postoje klase kao složeniji oblici, jer se borbe i savezi odvijaju između klasa. No ono što klase čini distinktivnim jesu *klasna svest i ideologija*, te specifična organizacija svake klase. Upravo u klasnoj ideologiji i klasnom delanju Milić vidi neophodan uslov za formiranje klasa (Milić, 1960: 26–27).

Umesto zaključka

U cilju da istražimo koliki je uticaj Vojin Milić imao na savremenu generaciju sociologa u tematskoj oblasti sociološke teorije, a najuže u pogledu shvatanja društvene strukture kojom se ovaj jugoslovenski sociolog bavio u jednom periodu svog profesionalnog razvitka, potražili smo navode koji upućuju na neki od rukopisa V. Milića. Analiza radova publikovanih u poslednjih četvrt veka u časopisima *Sociologija* i *Sociološki pregled*, kao i zbornika radova/monografija objavljenih u izdanju Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, pokazuje da je referisanje na Milićeve napise o društvenoj strukturi isključivo ritualno. Dodatno, ne samo da u ovoj oblasti postoji diskontinuitet sa Milićevim idejama, već ni empirijsko proučavanje društvene slojevitosti (na čemu je pre pola veka jugoslovenski sociolog insistirao) nije na zavidnom nivou (što se zorno uočava na osnovu broja publikacija u izdanjima Instituta za sociološka istraživanja koja su obeležena kao „društvena stratifikacija”, te radova u *Sociologiji* koji u ključnim rečima imaju neki od osnovnih pojmova društvene stratifikacije).¹⁸ Moglo bi se reći da važi Milićeva opaska od pre četvrt veka iz predgovora *Društvenoj strukturi i pokretljivosti Jugoslavije* da „zamisao nije sistematski uključena u istorijski razvoj društva, što je nedvojbeno njen ozbiljan nedostatak” (Milić, 1996: 10). U pogovoru iste knjige Milić je primetio da njegovi radovi o društvenoj strukturi i operacionalizacija u članku o ulozi klasifikacije zanimanja nisu „temeljito kritički

18 A o značaju izučavanja društvene stratifikacije Milić je pisao: „Naučna vrednost ispitivanja pojedine strukture je tim veća što se pomoću nje može utvrditi više pravilnih veza i odnosa između strukturisanog objekta i drugih iskustvenih pojava. Što je broj takvih veza veći i značajniji to je delokrug upotrebe podataka o određenoj strukturi širi, a podaci su za nauku korisniji” (Milić, 1960: 5).

razmotreni” (Milić, 1996: 413). Mi na ovu ocenu samo možemo dodati da i dalje nisu kritički razmotreni.

Princip naučne čestitosti nalaže da se još jednom osvrnemo na manjkavosti naše analize. Kao što je već rečeno, naš obuhvat analiziranih radova je ograničen, nismo pratili čitavu sociološku produkciju nastalu u proteklih četvrt veka (uključujući i završne, master i doktorske radove). Pored toga, imajući na umu proces „zastarevanja”, bili smo svesni da postoji trend opadanja navođenja u odnosu na vreme kada je Vojin Milić živio i radio. No, priznajemo da nismo očekivali ni ovakve nalaze, posebno imajući na umu recepciju radova o sociološkoj metodologiji. Ipak, Mimica i Vuletić su ispravno upozoravali da se neretko događa da autori ne navode sve izvore koji su koristili ili koji su uticali na razvijanje njihovog vlastitog stanovišta, a dodatno, sve i da postoji bezrezervno poverenje u profesionalnu etiku svakog autora, ostaje neuhvatljivi efekat individualnog stila mišljenja i pisanja (v. Mimica & Vuletić, 1998). Rečju, prihvatamo kritiku da je reč samo o indikativnim nalazima.

O razlozima ovakvih nalaza bi se moglo debatovati. Sigurno da je protok vremena uzeo danak, Vojin Milić je prestao objavljivati radove na ovu temu pre više od pola veka. Dodatno, savremene generacije sada imaju mogućnost da biraju između sve više dostupne literature, a jugoslovenski sociolog ipak se bavio društvenom strukturom formacije i sistema koji više ne postoji. Potpisnici ovoga rada pripadaju najmlađoj generaciji sociologa i u ovu argumentaciju nisu mogli da uvrste vreme kojeg se ne sećaju. No, zahvalnost duguju Vladimiru Iliću i Božu Miloševiću, koji su na konferenciji nakon saopštenja ovih nalaza dodatno pojačali objašnjenje. Vladimir Ilić je ispravno primetio da savremena shvatanja društvene strukture teže dihotomnim predstavama stvarnosti, u prevashodno instrumentalnom tonu. Shvatanje koje izlaže Vojin Milić je daleko od dihotomnog, ono je značajno višeslojno i razučeno (posebno kada govori o paralelnim društvenim slojevima). U tom smislu i sa savremenim instrumentalističkim težnjama sociologije kao nauke, ovakvo shvatanje nije dobrodošlo. Sa druge strane, Božo Milošević podsetio nas je i na dinamiku odnosa u naučnoj zajednici, koja se odigravala u decenijama pre ili kada su autori ovoga rada bili rođeni, a čije su se posledice prelele na današnje okvire u kojima se mladi sociolozi kreću. Čini se da je nakon Milićevog razlaza sa Praxisom i pomeranja fokusa interesovanja sa empirijskih istraživanja na sociologiju nauke i saznanja, štafetu koja se bavi društvenom strukturom preuzeo Mihailo Popović, a posle i Mladen Lazić (koji, čini se, ima najviše uticaja na najmlađu generaciju sociologa izraslu na Filozofskom fakultetu). Drugim rečima, percepcija Vojina Milića u naučnoj zajednici još u poslednjim decenijama 20. veka dovela je do toga da se

prekid s njegovim idejama o društvenoj slojevitosti dogodi još mnogo pre prvih decenija 21. veka. Otuda, zapravo, ne bi trebalo ni da nas iznenadi uočeni diskontinuitet i zaborav njegovih misli o ovoj temi.

Naposletku, razlozi su verovatno brojni i delovali su kumulativno. No, izvesno je da misao Vojina Milića o društvenoj stratifikaciji prevazilazi napetost između originalnosti i erudicije, prevazilazi i svoje vreme. Stoga, pozivamo naše kolege da se još jednom vrata ovom jugoslovenskom sociologu, a ne nalazimo bolje reči da ovaj rad završimo od onih koje je o značaju vraćanja na ranije spise zabeležio Robert Merton.

„Akumulirajući sopstveni repertoar znanja, te tako postajući osetljiva za nove teorijske probleme, svaka nova generacija uspeva da u ranim radovima opazi mnogo toga ‘novog’, ma koliko oni prethodno bili ispitivani. Mnogo se toga može reći u prilog ponovnom čitanju starijih radova – naročito kada je reč o jednoj nepotpuno učvršćenoj disciplini kao što je sociologija – pod uslovom da se pomenuto izučavanje sastoji u nečem višem od one lakomislene mimikrije kroz koju osrednjost izražava svoje divljenje uzvišenosti. Ponovno čitanje nekog starijeg dela kroz nove naočari omogućuje savremenim sociolozima da pronađu sveža zapazanja koja su u toku istraživanja ‘iz prve ruke’ bila zamućena, te da stari, poluuobličeni uvid učvrste iznova razvijenim istraživanjem” (Merton, 1967: 87).

Literatura

- Antonić, S. (2013). Društvena pokretljivost u socijalističkoj Srbiji – jedan revizionistički pogled. *Sociološki pregled*, 47(2), 145–170. <https://doi.org/10.5937/socpreg1302145A>
- Antonić, S. (2021). Neka razmišljanja povodom šest decenija od obnove *Sociološkog pregleda* (1961–2021). *Sociološki pregled*, 55(4), 1464–1487. <https://doi.org/10.5937/socpreg55-34682>
- Cvejić, S. (2006). *Korak u mestu: društvena pokretljivost u Srbiji u kontekstu post-socijalističke transformacije*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Cvetković, V. (2015). *Ekonomska kultura u Srbiji: kulturni obrasci, institucije i legitimizacijski mehanizmi*: doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/8155/Disertacija9370.pdf?sequence=6&isAllowed=y>, pristupljeno 10. 09. 2022.
- Ilić, V. (1997). Milićevo shvatanje društvene strukture. *Sociologija*, 39(4), 537–544.
- Ilić, V. & Veljković, M. (2016). Neki problemi metodologije socioloških istraživanja: Hommage Vojinu Miliću. *Sociologija*, 58(1), 5–31. <https://doi.org/10.2298/SOC1601005I>

- Kuljić, T. & Ilić, V. (1993). O sociološkoj misli Vojina Milića. U: M. Bogdanović *et al. Spomenica Vojina Milića: Zbornik Filozofskog fakulteta*, Serija B: Društvene nauke, broj XVI. Beograd: Filozofski fakultet, Knjižara Plato.
- Kuljić, T. (1997). Idejno-političko opredeljenje i stvaralaštvo – Vojin Milić i marksizam. *Sociologija*, 39(4), 507–536.
- Kuljić, T. (2009). Sociološke generacije: hipotetički uporedni okvir. *Sociologija*, Vol. LI, No. 1, 55–64. <https://doi.org/10.2298/SOC0901055K>
- Kuljić, T. (2015). Harizma razuma Vojina Milića. *Dnevne novine Danas*. 2015, 7. maj: <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/harizma-razuma-vojina-milica/> pristupljeno 11. 09. 2022.
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Službeni glasnik.
- Marković, A. (2022). *Ideološko-politička orijentacija prekarizata u Srbiji: doktorska disertacija*. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Merton, R. (1967). O istoriji i sistematici sociološke teorije, prevod objavljen u: A. Mimica (1999). *Tekst i kontekst: ogledi o istoriji sociologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Miladinović, S. (2003). Obrasci formiranja i reprodukcije vladajućih elita u bivšoj Jugoslaviji II – kanali vertikalne pokretljivosti – obrazovanje i politička aktivnost. *Sociologija*, 45(4), 347–376. <https://doi.org/10.2298/SOC0304347M>
- Milić, V. (1960). Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture. *Sociologija*, (2), 3–39.
- Milić, V. (1996). *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije: od druge polovine 50-tih do sredine 60-tih godina*. Katedra za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Mimica, A. M. & Vuletić, V. (1998). Gde se dede treći klasik? Analiza citiranosti Marksovih, Veberovih i Dirkemovih radova u časopisu Sociologija 1959–1996. *Sociologija*, 40(1), 71–94.
- Popović, M. (1994). *Teorija i empirija. Sociološko istraživanje društvenih klasa i slojeva*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Popović, M. (1997). Jedan pogled na Milićevu teorijsku orijentaciju. *Sociologija*, 39(4), 559–567.
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic.
- Stanojević, D. (2013). Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku. U: M. Lazić & S. Cvejić (prir.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. ISI FF.
- Supek, R. (ur.) (1977). *Klase i slojevi: prilozi izučavanju društvenog sistema*. Filozofski fakultet Sveučilišta – Odsjek za sociologiju.
- Vuletić, V. (2013). Osnovni pojmovi društvene strukture u udžbenicima sociologije. U: M. Lazić & S. Cvejić (prir.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. ISI FF.

One More Sight of the (Forgotten) Theory of Social Structure – Vojin Milić in the Quill of Contemporary Domestic Sociologists

Abstract: The theory of social structure, and more specifically the issues of social mobility, represent only one of the five areas of sociology to which one of the pioneers of domestic sociology and a member of the second generation of sociologists in Yugoslavia devoted a significant part of his scientific career. The paper aims to remind us of the legacy that Vojin Milić left for future generations, that is, to show the influence and attitude of contemporary domestic sociologists towards Milić's understanding of social structure. We will analyze the articles published after 1996 in domestic sociology journals in which the authors deal with social stratification and refer to Milić. Also, we will examine writings published by the Institute for Sociological Research of the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. The significance of this analysis is twofold: on the one hand, it will show the importance and influence of Milić's thought about the social structure on contemporary sociologists in Serbia, and on the other hand, on the methodological level, it will point out the existence of (dis)continuity between the second generation of sociologists in Yugoslavia and of contemporary domestic sociologists in terms of direction towards empirical research of social stratification.

Keywords: Vojin Milić, social structure, social stratification, sociological generations, citation analysis

Dragana Gundogan¹

Institut za pedagoška istraživanja, Beograd

Doprinos Vojina Milića izučavanju horizontalnih obrazovnih nejednakosti u okviru visokog obrazovanja²

Apstrakt: Značaj rada Vojina Milića za razvoj sociologije obrazovanja, istraživanja društvene pokretljivosti i pristupa obrazovanju različitim društvenim grupama jasno je pokazan i istražen. Stoga ćemo u ovom radu obratiti pažnju na značaj horizontalnih obrazovnih nejednakosti u sistemu visokog obrazovanja, koje je Vojin Milić analizirao još od sredine 20. veka. Horizontalne obrazovne nejednakosti dobijaju sve veći značaj u istraživanju savremenih obrazovnih sistema, koji se sve više diferenciraju. Takođe, istraživanja u obrazovanju daju sve više prostora izučavanju različitih područja studiranja kako raste broj studenata. Cilj rada je da prikazemo doprinos radova Vojina Milića izučavanju horizontalnih obrazovnih nejednakosti u okviru visokog obrazovanja. S tim ciljem, rad će sadržati tri aspekta. Prvo, predstavice se doprinos Vojina Milića razvoju sociologije obrazovanja. Drugo, iznećemo rezultate koji ukazuju na postojanje i značaj vertikalne i horizontalne ose visokog obrazovanja u delima Vojina Milića, kao i njegova zapažanja u vezi s ovom temom. Treće, predstavice radove drugih autora u okviru sociologije obrazovanja, koji navode rezultate i zaključke iz ove oblasti tokom perioda socijalizma i postsocijalističke transformacije. U istraživanjima Vojina Milića posebna pažnja je posvećena postojanju razlika u pristupu različitim područjima studiranja i studentima različitog društvenog porekla, što ima posledice na otvorenost sistema visokog obrazovanja i mogućnost pojedina za društvenu pokretljivost. Vojin Milić je zaključio na osnovu podataka iz pedesetih godina 20. veka da socijalno poreklo studenata utiče na izbor područja fakulteta. Naime, područja koja studente pripremaju za zanimanja koja donose više prihoda, ugleda i/ili moći su manje dostupna studentima nižeg društvenog porekla. Uočio je da pripadnici manuelnih slojeva kada se odluče da studiraju, češće biraju struke koje su bliže materijalnoj proizvodnji (poljoprivreda, ekonomija i tehničke nauke). Ova tendencija je uočena i u istraživanjima u kasnijem

1 stokanicdragana@gmail.com

2 Realizaciju ovog istraživanja finansiralo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (br. ugovora 451-03-68/2022-14/200018).

periodu, te se može zaključiti da se uticaj društvenog porekla povećava kako dolazi do zatvaranja društvene strukture.

Ključne reči: horizontalne obrazovne nejednakosti, visoko obrazovanje, sociologija obrazovanja, socijalno poreklo, studenti

Uvod

Značaj rada Vojina Milića za razvoj istraživanja društvene strukture i društvene pokretljivosti je jasno pokazan i istražen (Ilić, 1997), kao i za razvoj posebnih socioloških disciplina kao što su sociologija rada (Milošević, 1997) i sociologija saznanja (Radivojević, 1997). Izuzetno je značajan rad Vojina Milića za razvoj jugoslovenske sociologije obrazovanja (Georgijevski, 1997; Markov, 1997), posebne discipline koja dobija sve veći uticaj i ugled kako se uloge i funkcije obrazovanja menjaju i postaju sve kompleksnije u savremenim društvima. Obrazovanje postaje sve važnije za ekonomski i društveni razvoj, određivanje životnih šansi pojedinaca i stvaranje pravednijeg društva, tako da se obrazovanju daje sve veći značaj u rešavanju važnih društvenih problema (Lynch & Lodge, 2002: 5). Već tokom pedesetih godina 20. veka, kada počinje nagla ekspanzija i razvoj obrazovanja u Jugoslaviji, Vojin Milić uočava značaj „izučavanja školstva” za razvoj socijalističkog društva i za društvenu pokretljivost pojedinaca.

U ovom radu ćemo posebnu pažnju posvetiti izučavanju visokog obrazovanja, iako se Vojin Milić u svom radu bavio analizom i nižih nivoa obrazovanja, posebno srednjeg (Milić, 1959). Visoko obrazovanje dobija sve veći prostor u okviru sociologije obrazovanja, te se posmatra i izučava njegov značaj za naučni, privredni i kulturni razvoj i kao priprema visokokvalifikovanih i visokoobrazovanih pojedinaca za izlazak na tržište rada (Filipović & Matejić Đuričić, 2017). U ovom radu ćemo obratiti pažnju na značaj horizontalnih obrazovnih nejednakosti u sistemu visokog obrazovanja, kao veoma aktuelne teme u istraživanju visokog obrazovanja. Horizontalne obrazovne nejednakosti imaju sve veći značaj i često se istražuju, a njih je Vojin Milić analizirao još od sredine 20. veka. S tim ciljem rad će sadržati tri aspekta. Prvo, definišaće se pojam horizontalnih obrazovnih nejednakosti. Drugo, predstavice se doprinos Vojina Milića konstituisanju sociologije obrazovanja. Treće, izneće se rezultati koji ukazuju na postojanje i značaj vertikalne i horizontalne ose visokog obrazovanja u delima Vojina Milića. Takođe, predstavice se radovi drugih autora u okviru sociologije obrazovanja koji navode rezultate i zaključke iz ove oblasti tokom perioda socijalizma i postsocijalističke transformacije.

Horizontalne obrazovne nejednakosti

Obrazovne nejednakosti su česta tema kojom se bave sociolozi obrazovanja i uočeno je da pristup svim nivoima obrazovanja nije podjednak za sve društvene grupe. Posebno je izražen nejednak pristup pripadnicima različitog društvenog porekla u pogledu nivoa obrazovanja, ali i različitim oblastima obrazovanja koje izučavaju različite segmente znanja i pripremaju pojedince za zanimanja koja donose različit nivo prihoda, ugleda i moći na tržištu rada. Stoga se sve veća pažnja posvećuje dvema dimenzijama na visokoobrazovnom nivou: horizontalnim i vertikalnim obrazovnim nejednakostima (Triventi, 2013; Teese, 2007). Vertikalne obrazovne nejednakosti obuhvataju razlike u pristupu i ishodima na nivoima obrazovanja i pokazuju na koji način društveno poreklo utiče na tranziciju sa jednog na drugi nivo obrazovanja (Triventi, 2013). S druge strane, istraživanja horizontalnih obrazovnih nejednakosti izučavaju pristup i ishode pripadnika različitih društvenih grupa u okviru jednog nivoa obrazovanja u odnosu na oblasti znanja koje izučavaju i na taj način pripremaju studente za različita zanimanja i struke (Savelli, 2012).

Ekspanzijom visokog obrazovanja sve veći značaj se pridaje izučavanju horizontalnih obrazovnih nejednakosti. Struktura visokog obrazovanja u industrijalizovanim zemljama nije homogena, već se uočavaju razlike u područjima studiranja, smerovima i vrstama obrazovnih institucija (Triventi, 2011). U društvima gde postoji veliki obuhvat formalnim obrazovanjem na srednjem i visokoškolskom nivou i postoji kompleksno tržište rada, dolazi do diferencijacije u nastavnim programima i fleksibilnosti u izboru predmeta. Konkretna područja, vrste programa i institucija koje studenti upisuju i završavaju dobijaju sve veći značaj za zapošljavanje i društvenu pokretljivost (Van de Werfhorst, 2002: 409). Pod uticajem ovih trendova dolazi do diferencijacije u nastavnim programima kako broj univerzitetskih odseka i fakulteta raste (McEneaney & Meyer, 2000: 199).

U savremenim društvima upravo horizontalne obrazovne nejednakosti imaju sve veći uticaj jer se društvene nejednakosti održavaju ne samo na osnovu pristupa visokom obrazovanju nego i na osnovu prestiža određenih univerziteta i visokih škola, koje su u različitoj meri dostupne pripadnicima različitih društvenih grupa (Shavit, Arum & Gamoran, 2007). Iz tog razloga je česta tema mnogih istraživanja upravo odnos između društvenog porekla studenata i pristupa određenim univerzitetima (Kingston & Lewis, 1990). Postoji izražena „akademska hijerarhija” obrazovnih institucija koje upisuju studenti različitog društvenog porekla. Stručno znanje koje studenti stiču tokom studija priprema ih za određene poslove na tržištu rada, ali oni usvajaju iskustva i veštine kojima zadržavaju svoj

klasni položaj (Brown & Scase, 1994). Diplome sa prestižnijih institucija donose više ekonomskih dobiti i utiču na karijerni uspeh (Reimer & Pollak, 2010). Na taj način struktura obrazovnih nejednakosti se održava i tokom ekspanzije visokog obrazovanja, jer studenti koji imaju više društveno poreklo upisuju prestižnije studije, čak i prema istraživanjima u kojima se kontroliše uspeh na testovima znanja (Davies & Guppy, 1997). Ova veoma aktuelna tema dobija sve veći prostor u naučnim radovima i časopisima. Istraživanja horizontalnih obrazovnih nejednakosti se sve češće sprovode u Sjedinjenim Američkim Državama (Davies & Guppy, 1997; Reardon, Baker & Klasik, 2012), kao i u evropskim zemljama (Duru-Bellat, Kieffer & Reimer, 2008). O ovoj značajnoj temi svojevremeno je pisao i Vojin Milić.

Doprinos Vojina Milića izučavanju obrazovnog sistema

Kako obrazovne nejednakosti odolevaju u mnogim društvima, pitanje jednakog pristupa i ishoda u obrazovanju ostaje jedna od najznačajnijih tema sociologije obrazovanja. Vojin Milić je istraživao obrazovanje kao značajan kanal društvene pokretljivosti (Milić, 1996; Georijevski, 1997). U radu koji je imao najveći uticaj na razvoj sociologije obrazovanja „Socijalno poreklo učenika srednjih škola i studenata”, autor istražuje na koji način društveno poreklo pojedinaca i struktura društva utiču na obrazovne procese na srednjoškolskom i visokoškolskom nivou. U tom radu, na osnovu analize zvaničnih statističkih podataka, Vojin Milić je istakao da „postoji vrlo izrazita tendencija pravilnosti, koja se sastoji u stalnom povećanju relativnog učešća studenata poljoprivredničkog i radničkog porekla, a zavisno od toga opada relativno učešće studenata iz tri ostala sloja” (Milić, 1959: 264). U jugoslovenskom socijalističkom društvu sredinom 20. veka društvena pokretljivost kroz obrazovni sistem postaje sve intenzivnija usled promena u ekonomiji, nagle industrijalizacije i promena na tržištu rada. Zbog toga veoma značajno teorijsko pitanje kojim se ovaj autor bavi jeste koliko je otvoren obrazovni i društveni sistem i koji mehanizmi socijalne selekcije deluju. Vojin Milić ističe da postoji monopol pripadnika viših društvenih slojeva u okviru srednjeg i visokog obrazovanja, koji opisuje kao „odlučna nastojanja povlašćenih društvenih slojeva da raznim sredstvima, a obično u prvom redu finansijskim barijerama, u što većoj meri manipulišu one vidove školstva koji vode ka najviše cenjenim zanimanjima i ključnim društvenim funkcijama” (Milić, 1959: 220). Na taj način je istaknuto da obrazovni sistem ne može da postoji van društva u kojem je ukorenjen, već on doprinosi reprodukciji postojećih društvenih

nejednakosti. Sociologija obrazovanja doprinosi objašnjavanju obrazovnih procesa i mesta obrazovanja u društvu i ona razotkriva stvarne procese i strategije, kao i posledice za mlade iz različitih društvenih grupa (Brooks, McCormack & Bhopal, 2013).

Osim obrazovne i društvene pokretljivosti autor se bavi i drugim značajnim pitanjima sociologije obrazovanja koja nesmanjenom pažnjom privlače pažnju savremenih autora. Pre svega, to je pitanje koje uloge i funkcije obrazovni sistemi imaju u različitim društvima. Vojin Milić uviđa kompleksnost funkcija koje obrazovni sistemi poseduju, koje ujedno omogućavaju održavanje, ali i promenu društvenih sistema. Dakle, on obrazovni sistem ne posmatra jednodimenzionalno, što se često spočitava pripadnicima funkcionalističke paradigme (Parsons, 1971), koja je dominirala sociologijom obrazovanja u zapadnim zemljama u decenijama kada je Vojin Milić pisao. U literaturi je već primećeno da se njegov stav o društvenoj strukturi u velikoj meri razlikuje i suprotstavlja stanovištima funkcionalistički orijentisanih sociologa (Milić, 1997). Nasuprot pripadnicima ove paradigme, autor smatra da pažnju treba posvetiti sukobima unutar obrazovnog sistema, te prema njegovom stanovištu obrazovanje nema harmoničan karakter (Milić, 1959). Pogledom na savremenu literaturu, jasno se uočava da se sukobima u okviru obrazovnog sistema bave i savremeni autori (Brantlinger, 2003).

Sledeća tema koju pominje Vojin Milić, a koja je takođe i dalje veoma aktuelna jeste pitanje motivacije i obrazovnih aspiracija učenika različitog društvenog porekla (Radulović, 2019; Puzić, Odžak & Šabić, 2019). Zatim on ističe značaj proučavanja obrazovnih tranzicija i izbora obrazovnih putanja za srednje škole i univerzitete (De Graaf & Wolbers, 2003). Obrazovne izbore Budon (Boudon, 1974) naziva sekundarnim efektima, koji imaju veći značaj od primarnih – obrazovni uspeh učenika i studenata. Još jedna značajna tema koju pominje Vojin Milić je značaj obrazovanja roditelja i kulturnog kapitala učenika i studenata koji određuju iskustvo školovanja, kao i njihov obrazovni uspeh i obrazovne izbore, što razmatraju i mnogi savremeni autori (Lamont & Lareau, 1988; Burdije & Paseron, 2014). Zatim, Vojin Milić ističe da učenici i studenti poreklom iz različitih društvenih miljea imaju drugačiji odnos sa nastavnim kadrom, što mnoga savremena istraživanja analiziraju i pokazuju (Lareau, 2011; Brantlinger, 2003). Najzad, značajno je pitanje na koji način i zašto dolazi do povezanosti školskog uspeha i društvenog porekla učenika i studenata, što je tema koja je često istraživana u Srbiji (Baucal, 2012; Pavlović-Babić, 2008; Čaprić, Plut & Vukmirović 2008), kao i u drugim društvima (Sirin, 2005).

Značajno teorijsko pitanje koje ističe Vojin Milić jeste način na koji tehnološke promene i privredni razvoj utiču na obrazovnu pokretljivost i

obrazovne nejednakosti (Milić, 1959). Kako je imao prilike da uradi analize podataka zvanične statistike u različitim jugoslovenskim republikama, poredio je na koji način regionalne razlike u tehnološkom i ekonomskom razvoju između Slovenije i Srbije deluju na obrazovne nejednakosti. Autor dolazi do zaključka da „privredni razvoj i proširenje obima školstva ne dovode automatski i do ravnomernije socijalne raspodele” (Milić, 1959: 278). Savremena istraživanja koja ispituju povezanost obrazovnih aspiracija maturanata i najvišeg nivoa obrazovanja njihovih roditelja u Sloveniji i Srbiji pokazuju da su ove dve varijable u obe države linearno povezane, kao i obrazovanje roditelja i izbor vrste srednje škole (obrazovni izbori). Utvrđeno je i da obrazovanje roditelja utiče više na ove obrazovne procese u Sloveniji nego u Srbiji, što pokazuje da ni sa ekonomskim razvojem i napretkom u procesu postsocijalističke transformacije ne dolazi do smanjenja obrazovnih nejednakosti (Radulović, Autor & Gundogan, 2017), čime se potvrđuju zapažanja Vojina Milića.

Doprinosi Vojina Milića izučavanju obrazovnog sistema na metodološkom planu odnose se pre svega na zagovaranje stvaranja što obuhvatanije i što preciznije operacionalizacije pojmova, posebno onih koji se tiču socijalnog porekla studenata – zanimanje roditelja i klasno-slojni položaj pojedinaca i njihovih porodica. Zatim, autor se zalaže da se poboljša prikupljanje i sređivanje empirijskih podataka o socijalnom poreklu studenata (Milić, 1959: 224). Prepoznat je i veliki doprinos Vojina Milića u statističkoj obradi koja je postavila visoke standarde u odnosu na druge radove iz ove oblasti koje su nastale u isto vreme (Georgijevski, 1997: 569). Najzad, Vojin Milić smatra da je potrebno da se sistematičnije iskoriste podaci zvanične statistike za kompleksnije statističke analize (Milić, 1959: 227), što je važno i u savremenom kontekstu.

Što se tiče praktično-političkih doprinosa radova Vojina Milića, autor ističe značaj naučnih radova za formulisanje „školske politike” (Milić, 1959). On daje konkretne predloge: ukidanje školarina, ulaganja u stipendiranje učenika i studenata, ukidanje povlašćenih škola zatvorenog tipa, ograničenje prelaska u više nivoe obrazovanja iz pojedinih vrsta škola i unapređivanje sistema obrazovanja odraslih (Milić, 1959: 221). To govori o stavu Vojina Milića o uticaju i ulozi obrazovanja za stvaranje otvorenijeg i pravednijeg društva, ali i o značaju društvenih nauka za razvoj čitavog društva (Jovanović Ajzenhamer, 2022; Mandić, 2022). Jasna je ideološka pozicija autora koji se zalaže za „humanističko društvo na marksističkim idejnim osnovama” (Markov, 1997: 580). U narednom poglavlju ovog rada predstaviće se zapažanja Vojina Milića o postojanju i opstajanju horizontalne i vertikalne ose obrazovnih nejednakosti.

Istraživanja horizontalnih obrazovnih nejednakosti visokog obrazovanja u delima Vojina Milića

Tokom pedesetih godina 20. veka, kada nastaju prvi radovi Vojina Milića iz oblasti sociologije obrazovanja, dolazi do nagle ekspanzije svih nivoa obrazovanja pod uticajem industrijalizacije i urbanizacije jugoslovenskog društva. Promene u sferi proizvodnje zahtevale su veći broj kvalifikovanih i visokoobrazovanih pojedinaca, što je dovelo do „revolucije u obrazovanju” (Flere, 1973) i „eksplozije obrazovanja” (Džuverović, 1991: 314). Ekspanzija obrazovanja i privredni rast su doveli do velike mogućnosti za društvenu uzlaznu pokretljivost, uzimajući u obzir i predratnu strukturu društva u kojem je dominiralo poljoprivredno stanovništvo (Stanojević, 2013). Ipak, bez obzira na relativno povećanje dostupnosti visokog obrazovanja, Vojin Milić je došao do zaključka da se društveno poreklo studenata viših škola i univerziteta značajno razlikuje, te da studenti poreklom iz manuelnih slojeva (posebno poljoprivredničkog porekla), kada odluče da nastave školovanje nakon završene srednje škole češće upisuju strukovne studije nego univerzitete (Milić, 1959: 279). Ovi podaci otkrivaju da postoji jasna hijerarhija institucija visokog obrazovanja na vertikalnoj osi, što je uočeno i u savremenim istraživanjima (Gundogan, 2022; Savić & Živadinović, 2016).

Kada se pogleda opus Vojina Milića, može se uočiti da je autor već u prvim godinama ekspanzije visokog obrazovanja u Srbiji i Jugoslaviji i na prvim prikupljenim podacima zvanične statistike, uvideo značaj raslojavanja na horizontalnoj osi. Već tada dolazi do stvaranja suptilnijih oblika društvene selekcije i postoje razlike u društvenom poreklu studenata koji biraju različite univerzitete, struke i zanimanja. Vojin Milić definiše horizontalnu društvenu pokretljivost kao „*prelaz iz jednog sektora društvenog života u drugi*” (Milić, 1959: 221). Slikovitim primerima pokazuje na koji način horizontalna društvena pokretljivost može da prati vertikalnu društvenu pokretljivost, ali i ne mora. Osim toga, Milić ističe da je potrebno istraživati horizontalne obrazovne nejednakosti i obrazovanje kao kanal društvene pokretljivosti, tačnije, ispitati „*da li ne postoje statistički značajne razlike u socijalnom poreklu inženjera i agronoma koji rade u neposrednoj proizvodnji i onih koji se uporno drže raznih administrativnih mesta*” (Milić, 1959: 223). Na taj način je istakao važnost istraživanja ove teme u sistemu visokog obrazovanja u Jugoslaviji.

Zaključak je da socijalno poreklo studenata utiče na izbor područja fakulteta, što ima posledice na otvorenost sistema visokog obrazovanja i mogućnost pojedinaca za društvenu pokretljivost. Područja koja studente pripremaju za zanimanja koja donose više prihoda, ugleda i/ili moći

su manje dostupna studentima nižeg društvenog porekla. Vojin Milić je uočio da pripadnici manuelnih slojeva, kada se odluče da studiraju, češće biraju struke bliže materijalnoj proizvodnji, kao što su poljoprivreda, ekonomija i tehničke nauke.

„Najviše od opšte socijalne strukture studenata odstupaju strukture grupe poljoprivrednih fakulteta (agronomski, šumarski, veterinarski) i ekonomskih fakulteta. U oba slučaja odstupanje se sastoji u prvom redu u tome što su na tim fakultetima postoci studenata poljoprivredničkog porekla daleko iznad, a postoci studenata službeničkog porekla daleko ispod svojih proseka” (Milić, 1959: 266).

Značajno je napomenuti da se Vojin Milić ovom temom bavio i istraživao je još preciznije – na koji način društveno poreklo studenata utiče na izbor pojedinih fakulteta koji pripadaju području tehničkih fakulteta. Uočio je značajne razlike kada se porede indeksi asocijacije društvenog porekla studenata koji su upisali Arhitektonski u odnosu na Građevinski fakultet, kao i Elektrotehnički u odnosu na Mašinski fakultet. Studenti koji upisuju Arhitektonski i Elektrotehnički fakultet imaju viši društveni položaj u odnosu na studente koji upisuju Građevinski i Mašinski fakultet. Ove grupe fakulteta pripremaju studente za zanimanja koja imaju različite uslove rada. Fakulteti koji više privlače studente nižeg društvenog porekla pripremaju studente za zanimanja bliža svetu proizvodnje. Takođe, fakulteti koji privlače studente višeg ekonomskog i kulturnog kapitala su više vezani za urbane sredine, ali i donose više ekonomskih nagrada i društvenog ugleda (Milić, 1959:274). Ova pravilnost je uočena i u savremenim istraživanjima visokog obrazovanja u Srbiji (Gundogan, 2022). Ista pravilnost je uočena i u drugim kontekstima (Van de Werfhorst, 2002: 407). Na taj način mladi nisu horizontalno mobilni, ostaju u istom sektoru delatnosti, što utiče i na mogućnosti za vertikalnu uzlaznu pokretljivost studenata iz nižih klasa.

Istraživanja obrazovnih nejednakosti tokom socijalizma i postsocijalističke transformacije

Umesto zaključka, biće predstavljeni podaci koji opisuju i tumače na koji način društveno poreklo utiče na horizontalne i vertikalne obrazovne nejednakosti u narednom periodu. Na taj način ćemo predstaviti na koji način su autori koji su stvarali nakon Vojina Milića nastavili tradiciju istraživanja horizontalnih i vertikalnih obrazovnih nejednakosti i koje osnovne trendove su uočili. Postojanje izraženih vertikalnih i horizontalnih obrazovnih nejednakosti je uočeno i u istraživanjima u kasnijem periodu kada se uticaj društvenog porekla povećava. Tokom perioda socija-

lizma i blokirane postsocijalističke transformacije istražuju se obrazovne nejednakosti, kao i pitanja društvene pokretljivosti i klasnih nejednakosti, koja dobijaju sve važnije mesto tokom krize socijalističkog sistema (Bogdanović, 1987; Lazić, 1987). Dok je u periodu socijalističke modernizacije i industrijalizacije veliki broj visokoobrazovanih poticao iz seljačkih porodica koje su pre Drugog svetskog rata činile većinu stanovništva (Džuverović, 1991; Stanojević, 2013), od nastanka krize sedamdesetih godina 20. veka smanjuje se obrazovna i društvena pokretljivost, te jugoslovensko društvo počinje sve više da se zatvara (Lazić, 1987; Lazić & Cvejić, 2004). Sličan trend je zabeležen i u istraživanjima drugih socijalističkih društava, gde je uočeno da vladajuća klasa teži da smanji obrazovnu i društvenu pokretljivost (Hanley & McKeever, 1997). Istraživanja iz ovog perioda svedoče da društveno poreklo utiče na šanse pripadnika različitih društvenih slojeva da započnu i završe visoko obrazovanje (Džuverović, 1987; Berković, 1986; Flere, 1973; Bogdanović, 1987). Takođe, najviši završeni nivo obrazovanja roditelja ima sve većeg uticaja na obrazovne ishode i pristup visokom obrazovanju njihovih potomaka (Stanojević, 2013). Osim istraživanja vertikalnih obrazovnih nejednakosti, u društvu Srbije postoje analize nejednakosti koje nastaju na horizontalnoj osi. Rezultati pokazuju da postoje mehanizmi selekcije na ovom polju. Naime, utvrđeno je da obrazovanje oca značajno utiče na mogućnost da studenti upišu „prestižne” fakultete (Berković, 1986: 101).

Mnoga istraživanja tumače na koji način kontekst širih političkih i ekonomskih promena u Srbiji nakon 2000. godine utiče na obrazovne nejednakosti (Vukasović, 2007; Socijalna dimenzija visokog obrazovanja u Srbiji: Studija zatečenog stanja, 2012; Đorić, 2015; Savić & Živadinović, 2016; Radulović, 2019; Radulović, Malinić & Gundogan, 2017; Čaprić, Plut & Vukmirović, 2008). U ovim analizama se takođe uzima u obzir na koji način promene društvene strukture i povećanje ekonomskih nejednakosti utiču na pristup visokom obrazovanju, kao i promene u sistemu visokog obrazovanja, pre svega primena Bolonjskog sistema (Turajlić, 2005; Jarić, 2010). Navedena istraživanja jasno ukazuju da studenti koji dolaze iz različitih socijalnih miljea nemaju jednake šanse da upišu i završe studije, te se uočavaju regionalne i vertikalne obrazovne nejednakosti (Socijalna dimenzija visokog obrazovanja u Srbiji: Studija zatečenog stanja, 2012; Savić & Živadinović, 2016; Vukasović, 2007). Osim toga, proučavane su horizontalne obrazovne nejednakosti i uočeno je da društveno poreklo ima veliki uticaj na područja studiranja koja studenti upisuju (Gundogan, 2022). Kao i u istraživanjima Vojina Milića, uočeno je da studenti poreklom iz porodica nemanuelnih radnika, kada imaju priliku da nastave školovanje na visokoobrazovnom nivou, češće biraju društvene nauke,

ekonomiju i pravo, dok studenti nižeg društvenog porekla češće upisuju oblasti obrazovanja, poljoprivrede i inženjerstva (Savić & Živadinović, 2016: 62). Dakle, češće upisuju studije bliže proizvodnji i oblastima koje su im iskustveno bliže.

Literatura

- Baucal, A. (2012). Uticaj socio-ekonomskog statusa učenika na obrazovna postignuća: direktni i indirektni uticaji. *Primenjena psihologija*, 5(1), 5–24.
- Berković, E. (1986). *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*. Beograd: Ekonomika.
- Bogdanović, M. I. (1987). Društvene nejednakosti i vertikalna društvena pokretljivost. U: M. V. Popović, M. Bogdanović, S. Vujović i dr. (ur.), *Društvene nejednakosti*. Beograd: Filozofski fakultet – Institut za sociološka istraživanja / ISIFF.
- Boudon, R. (1974). *Education, Opportunity and Social Inequality*. New York: Wiley.
- Brantlinger, E. (2003). *Dividing classes: How the middle class negotiates and rationalizes school advantage*. New York: Routledge/Falmer.
- Brooks, R., McCormack, M. & Bhopal, K. (Eds.). (2013). *Contemporary debates in the sociology of education*. Springer.
- Brown, P. & Scase, R. (1994). *Higher education and Corporate Realities: Class, Culture and the Decline of Graduate Careers*. London: UCL Press.
- Burdije, P. & Paseron, Ž. K. (2014). *Reprodukcija. Elementi za jednu teoriju obrazovnog sistema*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Čaprić, G., Plut, D. & Vukmirović, J. (2008). Obrazovna postignuća dece iz različitih socioekonomskih slojeva na eksternim proverama znanja. U: S. Gašić-Pavišić & S. Joksimović (ur.), *Obrazovanje i siromaštvo u zemljama u tranziciji* (51–70). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Davies, S. & Guppy, N. (1997). Field of Study, College Selectivity and Student Inequalities in Higher Education. *Social Forces*, 75: 1417–1438.
- De Graaf, P. M. & Wolbers, M. H. J. (2003). The Effects of Social Background, Sex, and Ability on the Transition to Tertiary Education in the Netherlands. *The Netherlands Journal of Social Sciences*, 39: 172–201.
- Duru-Bellat, M., Kieffer, A. & Reimer, D. (2008). Patterns of Social Inequalities in Access to Higher Education in France and Germany. *International Journal of Comparative Sociology*, 49 (4–5), 347–368.
- Džuverović, B. (1987). Klasni aspekti obrazovanja. U: M. Popović, M. Bogdanović, S. Vujović i dr. (ur.), *Društvene nejednakosti*, Beograd: ISI FF.
- Džuverović, B. (1991). Društvene nejednakosti u obrazovanju. U: M. Popović, M. Bogdanović, R. Petrović, M. Blagojević, A. Milić, V. Grbić, S. Bolčić, S. Vujović, B. Džuverović, J. Petrović, D. Mrkšić i V. Goati (ur.), *Srbija krajem osamdesetih, Sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti* (313–348). Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

- Đorić, G. (ur.) (2015). *Socijalna dimenzija visokog obrazovanja (analize i preporuke)*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Filipović, M. & Matejić Đuričić, Z. (2017). Instrumentalna vrednost diploma: obrazovna ravnopravnost i društvena nejednakost. *Andragoške studije*, 47–61.
- Flere, S. (1973). *Obrazovanje za sve, Ogled o obrazovanju kao činiocu društvene strukture*. Beograd: Novinsko izdavačko preduzeće „Duga”.
- Georgijevski, P. (1997). Vojin Milić i proučavanje obrazovanja kao kanala društvene pokretljivosti. *Sociologija*, 29(4), 569–578.
- Gundogan, D. (2022). *Društveno poreklo studenata u Srbiji: nejednakosti u pristupu i ishodu studiranja*. Doktorska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Hanley, E. & McKeever, M. (1997). The persistence of educational inequalities in state-socialist Hungary: trajectory-maintenance versus counterselection. *Sociology of Education*, 70: 1–18.
- Ilić, V. (1997). Milićevo shvatanje društvene strukture. *Sociologija*, 39(4): 537–544.
- Jarić, I. (2010). *Bolonjska reforma visokog školstva u Srbiji: Problemi, dileme, očekivanja i strahovi nastavnog osoblja na Beogradskom univerzitetu*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i IP „Filip Višnjić”.
- Jovanović Ajzenhamer, N. (2022). Klasik o klasiku tj. Vojin Milić o Maksu Veberu: metodologija nemačkog klasika pod lupom jugoslovenskog sociologa. U: Ž. Manić & A. Mirkov (ur.), *Konferencija „Sociološko nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja”* (7). 17. septembar 2022, Beograd, Institut za sociološka istraživanja.
- Lamont, M. & Lareau, A. (1988). Cultural Capital: Allusions, Gaps and Glissandos in Recent Theoretical Developments. *Sociological Theory*, 6(2), 153–68.
- Lareau, A. (2011). *Unequal childhoods: class, race, and family life*. Berkeley: University of California Press.
- Lazić, M. & Cvejić, S. (2004). Promene društvene strukture u Srbiji – slučaj blokirane postsocijalističke transformacije. U: A. Milić (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma* (39–70). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Lazić, M. (1987). *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lynch, K. & Lodge, A. (2002). *Equality and Power in Schools: Redistribution, Recognition and Representation*. London: Routledge Falmer.
- Mandić, S. (2022). Milićev odnos prema Marksovoj misli i marksizmu. U: Ž. Manić & A. Mirkov (ur.), *Konferencija „Sociološko nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja”* (8). 17. septembar 2022, Beograd, Institut za sociološka istraživanja.
- Markov, A. (1997). Jedan pogled na Milićevo proučavanje obrazovanja. *Sociologija*, 29(4), 579–588.

- McEneaney, L. H. & Meyer, J. W. (2000). The Content of the Curriculum: An Institutional Perspective. In: M. Hallinan (Ed.), *Handbook of the Sociology of Education* (189–211). New York: Springer.
- Milić, V. (1959). Socijalno poreklo učenika srednjih škola i studenata. *Statistička revija*, 9 (1–2), 43–84.
- Milić, V. (1996). *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije – od druge polovine 50-ih do sredine 60-ih godina*. Novi Sad: Filozofski fakultet – Katedra za sociologiju.
- Milošević, B. (1997). Značaj Vojina Milića za sociologiju rada. *Sociologija*, 29(4): 609–628.
- Parsons, T. (1992 (1971)). *Moderna društva*. Niš: Gradina.
- Pavlović-Babić, D. (2008). Odnos obrazovnih postignuća i socioekonomskog okruženja učenika: istraživački nalazi i pedagoške implikacije. U: S. Gašić-Pavišić i S. Joksimović (ur.), *Obrazovanje i siromaštvo u zemljama u tranziciji* (83–106). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Puzić, S., Odžak, I. & Šabić, J. (2019). Educational outcomes and aspirations of upper secondary school students: the cultural capital and relative risk aversion perspectives. *Sociologija*, 61 (3), 368–388.
- Radivojević, R. (1997). Milićeva sociologija sociologije saznanja. *Sociologija*, 29(4): 629–643.
- Radulović, M. (2019). *Značaj kulturnog kapitala za obrazovni uspeh i formiranje obrazovnih aspiracija učenika u Srbiji*. Doktorska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Radulović, M., Autor, S. i Gundogan, D. (2017). Obrazovanje roditelja i obrazovne aspiracije dece: slučaj Srbije i Slovenije. *Sociologija*, 59(3): 339–350.
- Radulović, M., Malinić, D. & Gundogan, D. (2017). Povezanost kulturnog kapitala i opremljenosti škole sa postignućem učenika. U: M. Marušić Jablanović, N. Gutvajn & I. Jakšić (ur.), *TIMSS 2015 u Srbiji* (129–149). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Reardon, S. F., Baker, R. & Klasik, D. (2012). *Race, income and enrollment patterns in highly selective colleges, 1982–2004*. Stanford, CA: Center for Education Policy Analysis, Stanford University.
- Reimer, D. & Pollak, R. (2010): Educational Expansion and Its Consequences for Vertical and Horizontal Inequalities in Access to Higher Education in West Germany. *European Sociological Review*, 26 (4): 415–430.
- Savelli, F. (2012). *Horizontal stratification in secondary education A cross-national study of macro incentives and micro constraints*. Master thesis, University of Trento / Tilburg University.
- Savić, M. & Živadinović, I. (2016). *Social Dimension of Studying in Serbia: Euro-student V Report for the Republic of Serbia*. Belgrade: University of Belgrade.
- Shavit, Y., Arum R. & Gamoran, A. (2007). *Stratification in Higher Education A Comparative Study*. Stanford: Stanford University Press.

- Sirin, S. (2005). Socioeconomic Status and Academic Achievement: A Meta-Analytic Review of Research. *Review of Educational Research*, 75(3), 417–453.
- Socijalna dimenzija visokog obrazovanja u Srbiji: Studija zatečenog stanja. (2012). Available at <http://www.equied.ni.ac.rs/en/dokumenti/viewcategory/4publikacije.html> (retrieved 05. 05. 2015.).
- Stanojević, D. (2013). Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku. U: M. Lazić & S. Cvejić (ur.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije* (119–139). Beograd: ISI FF.
- Teese, R. (2007). Structural Inequality in Australian education, Vertical and Lateral Stratification of Opportunity. In: R. Teese, S. Lamb & M. Duru-Bellat (Eds.), *International Studies in Educational Inequality, Theory and Policy Volume One, Educational Inequality: Persistence and Change* (39–61). Dordrecht: Springer.
- Triventi, M. (2011). *The role of higher education stratification in the reproduction of social inequality in the labour market. A comparative study of recent European graduates*. MPRA Paper No. 35996, University of Milan-Bicocca.
- Triventi, M. (2013). Stratification in Higher Education and Its Relationship with Social Inequality: A Comparative Study of 11 European Countries. *European Sociological Review*, 29 (3), 489–502.
- Turajlić, S. (2004). Reforma. U: S. Turajlić, M. Andrejić, L. Rudić & Lj. Todorović (ur.), *Visoko obrazovanje u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta.
- Van de Werfhorst, H. G. (2002). A detailed examination of the role of education in intergenerational social-class mobility. *Social Science Information*, 41, 407–438.
- Vukasović, M. (2007). *Higher Education and Social Stratification in Serbia 1990–2005*. University of Aveiro, Master thesis.

Vojin Milić's Contribution to the Horizontal Educational Inequalities Research in the Higher Education

Abstract: It is clearly shown and explored the importance of the Vojin Milić's work for the development of sociology of education, social mobility research and the exploration of the access to education for the different social groups. Therefore, in this paper we will take into consideration the importance of horizontal educational inequalities in the system of higher education, which Vojin Milić analyzed since the middle of the 20th century. Horizontal educational inequalities have increasing importance in the research of contemporary educational systems, which are progressively differentiated. Furthermore, educational research give more prominent place to the exploration of different study fields as the number of students rising. The aim of the paper is to show the contribution of Vojin Milić's work for the horizontal educational inequalities research. For that purpose, the paper is consisted of three aspects. Firstly, the contribution of Vojin Milić for the establishment of sociology of education will be presented. Secondly, we will show

results which indicate the existence and the importance of vertical and horizontal axis in the higher education in the work of Vojin Milić, as well as his observations on this topic. Thirdly, it will be shown the work of other authors in the field which state results and conclusions in this field during the period of socialism and postsocialist transformation. In the Vojin Milić's research special attention is dedicated to the existence of the different access to the study fields for students who have various social origin. This has a consequence on the access of higher educational system and possibility for individual social mobility. Based on the data from 1950s, Vojin Milić concluded that social origin influence which study fields students choose. Specifically, study fields which prepare students for occupations which bring more income, prestige and/or power are less accessible to students with lower social origin. He observed that when members of manual social layers decide to start university, more often choose professions closer to material production (agriculture, economics and technical sciences). Similarly, this tendency is noticed in the later explorations, thus it can be claimed that the effect of social origin is increasing as the social structure closure is following.

Keywords: horizontal educational inequalities, higher education, sociology of education, social origin, students

II
METODOLOGIJA SOCIOLOŠKIH
ISTRAŽIVANJA

Jasmina Petrović¹

Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet u Nišu

Departman za sociologiju

Stvaranje kredibilne iskustvene evidencije za sociološka istraživanja: doprinos Vojina Milića razvoju metodoloških načela i istraživačke prakse²

Apstrakt: Retkost je da sociološka literatura nastala pedesetih i šezdesetih godina 20. veka bude i danas u upotrebi gotovo na svim univerzitetima u Srbiji, delom i u regionu, što je slučaj sa knjigom *Sociološki metod* koju je napisao Vojin Milić. Razlog tome jeste aktuelnost koncepcije naučnog metoda i njegove primene u sociologiji izložene u toj knjizi. Među mnoštvom logičko-epistemoloških i istraživačkih uputa istraživačima, za ovu priliku izdajamo Milićevo razumevanje značaja stvaranja kredibilne iskustvene evidencije, i to ne samo iz ugla osnovnih logičko-epistemoloških principa na kojima se temelji naučni rad nego i iz perspektive metodoloških standarda na kojima se zasniva razvijanje istraživačkih nacrti, kritike sekundarnih izvora i posebno načela komplementarne upotrebe različitih izvora podataka i istraživačkih tehnika. Uprkos tadašnjoj relativno skromnoj istraživačkoj praksi, prepoznat je značaj kritičke procene niza aspekata iskustvene evidencije na kojima se zasnivaju naučna saznanja u sociologiji. Naime, Milić insistira na nužnosti propitivanja ne samo teorijskih temelja na kojima podaci nastaju (ispitivanje konstruktne i operacionalne valjanosti), nego i samih postupaka prikupljanja podataka te njihove obrade i analize.

Ključne reči: Vojin Milić, metodologija socioloških istraživanja, iskustvena evidencija, istraživački postupak

Umesto uvoda

Osvrt na doprinos Vojina Milića utemeljenju i razvoju metodologije socioloških istraživanja kao uže naučne oblasti i akademske discipline,

1 jasminda.petrovic@filfak.ni.ac.rs

2 Rad na tekstu je finansijski podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (broj ugovora 451-03-68/2022-14/200165).

moгуć je iz više perspektiva. Relativno skromna istraživačka praksa u doba kada je razvijao svoju koncepciju naučnog metoda u sociologiji³ navela nas je na pomisao da bi bilo značajno ukazati na koji način se njegova koncepcija nauke i sociološkog metoda dotiče naučnih standarda u stvaranju empirijske osnove naučnog istraživanja, imajući u vidu da su u nauči teorije i drugi vidovi postojećih naučnih uopštavanja i na odgovarajući način registrovane činjenice u međusobno neraskidivoj vezi. Sistematizovanjem prikupljenih činjenica uz pomoć teorijskih znanja, nauka doprinosi razumevanju svoga istraživačkog polja. Pritom, „namećući posebna pravila u prikupljanju iskustvene građe i njezinu analiziranju omogućila je nakupljanje spoznaja, odnosno nadovezivanje na ranija znanja” (Milas, 2009: 6). Upravo će taj kumulativni i razvojni aspekt nauke Milić istaći na više mesta u svom *Sociološkom metodu*, i to ne samo kroz kritički pregled razvoja različitih shvatanja o sociološkom metodu. Na polju metodologije jasno je demonstrirana ideja da je metodološka zamisao zasnovana na pretpostavci da su „logičko-epistemološka načela svih teorijskih nauka jedinstvena” (Milić, 1978: 257), te da su razlike u metodološkim rešenjima isključivo posledica različite prirode predmeta istraživanja i stepena opšte razvijenosti pojedinih nauka.

Iako je navedenim istaknuto da metodološka rasprava donekle briše granice pojedinih disciplina jer su pitanja saznanjnih dometa uglavnom univerzalna, na posebnu teškoću sa kojom se u sistematizaciji činjenica susreću društvene nauke Vojin Milić će ipak ukazati gotovo na samom početku knjige. Naime, zbog velike složenosti i dinamičnosti društvenih pojava „često nismo u stanju da stvorimo u naučnom pogledu dovoljno iscrpnu i dovoljno preciznu sliku o stvarnom društvenom životu, mnoga teorijska shvatanja i pokušaji naučnog objašnjavanja raznih društvenih pojava ostaju prilično neodređeni, bez solidne iskustvene osnove i ne omogućuju pouzdanija predviđanja” (Milić, 1978: 19). Opredivši se da „neodređenost” naučnih dostignuća u sociologiji situira pre svega u domen osobenosti njenog predmeta, on ipak nije odustao da traga za načinom na koji pribavljeno iskustveno svedočanstvo može poslužiti za izvođenje utemeljenih uopštavanja i objašnjenja, budući da se u to doba često tvrdilo da se najvećim delom ono koristi anegdotski, u svrhu ilustracije, a ne za kritičke provere nekog opšteg zaključka (Nejgel, 1974: 397).

3 Valja podsetiti da je prvo izdanje knjige *Sociološki metod* objavljeno 1965. godine, a drugo dopunjeno izdanje 1978. godine. Treće izdanje (1996) je neznatno korigovano, baš kao i poslednje, dopunjeno vrednim uvidom u doprinos Vojina Milića razvoju jugoslovenske sociologije kao i „njegov saznanjno-metodološki doprinos sociologiji” (v. šire u Milošević, 2014).

Logičko-epistemološka ravan stvaranja iskustvene evidencije

Odgovor na pitanje kako je Milić poimao stvaranje solidne iskustvene evidencije moguće je pratiti na nekoliko koloseka. Prvi se tiče logičko-epistemološke ravni i autorovog poimanja nauke i njenih logičko-epistemoloških karakteristika. Nauka je shvaćena kao nastojanje da se „racionalno-iskustvenim putem dođe do objektivnog, pouzdanog i preciznog, opšteg i sistematskog saznanja o stvarnosti” (Milić, 1978: 256), pri čemu se insistira da se iz takvog određenja „mogu izvesti sva osnovna načela naučnog metoda” iz kojih treba da proisteknu i sva konkretnija načela i rešenja (Milić, 1978: 256). Za raspravu o temi ovog priloga posebno su značajna načela objektivnosti (i proverljivosti), preciznosti, sistematičnosti i pouzdanosti, dok je načelo opštosti bitno pre svega sa stanovišta obezbeđivanja podataka na osnovu kojih je moguće „izvoditi neka metodološki pravilna uopštavanja i doći do izvesnih sistematskih zaključaka” (Milić, 1978: 256), pa se utoliko nećemo baviti logičko-epistemološkim kriterijumom opštosti prilikom stvaranja iskustvene evidencije.

Već u sklopu šire rasprave o ključnim karakteristikama nauke izdvojamo važne upute koji se tiču kvaliteta iskustvene evidencije. Naime, Milić insistira da je stvaranje što potpunijeg i svestranijeg iskustvenog svedočanstva jedan od uslova postizanja objektivnosti u nauci. I još nešto, ona podrazumeva prihvatanje novih činjeničnih uvida, ma koliko oni bili u suprotnosti sa onim što je istraživač pretpostavljao, znao ili očekivao započinjući svoje istraživanje (Milić, 1978: 260). Time se ističe da prikupljanje odgovarajućih podataka o svim relevantnim obeležjima pojave jeste jedan od apsolutnih uslova pretenzije na istinitost naučnog opisa ili objašnjenja zasnovanog na njima, time i na objektivnost. Pritom, Milić ispravno ukazuje na to da istraživač mora biti svestan i činjenice da nekada sama procedura prikupljanja podataka, kroz prisustvo istraživača u sredini koju ispituje, ili primena odgovarajućeg instrumenta može uticati na objektivnost podataka. Utoliko na primerima demonstrira takvu opasnost i kao važno uputstvo istraživačima ističe da je neophodno utvrditi u kojoj meri i na koji način je istraživački postupak mogao uticati na sliku predmeta istraživanja stečenu primenom naučnog metoda. Jer, „to je od ključnog značaja za ocenu objektivnosti i naučne upotrebljivosti izvornih podataka, iako se obično uticaj istraživanja na proučavane pojave ne može odstraniti, a vrlo teško i preciznije oceniti” (Milić, 1978: 262). Iz današnje perspektive možemo reći da se u slučaju sprovođenja istraživanja gde je moguć veći stepen kontrole, može dosta precizno utvrditi mera u kojoj istraživanje, bilo kroz sam kontekst u kome se sprovodi, bilo kroz primenjene instrumente, utiče na

rezultate istraživanja. Takva kontrola rezultata se obično planira kroz istraživački nacrt. Primer za to je Solomonov (Solomon) dizajn sa četiri grupe koji uklanja opasnosti jedinstvenog efekta interakcije testiranja i intervencije, koji se može tačno izmeriti, dok efekte testiranja možemo eliminisati potpuno zanemarujući testiranje pre eksperimenta koristeći višestruki post-test dizajn (De Vaus, 2001: 62–64, 74). Slične stvari se mogu uraditi i u anketnim istraživanjima gde se narušavanje objektivnosti instrumentom predupređuje redosledom ponuđenih odgovora, kontrolnim pitanjima i sl.

Pri obrazloženju principa objektivnosti razmotrena je i opasnost da istraživač kao pojedinac ili pripadnik određene društvene grupe svojim uverenjima, vrednosnim orijentacijama i karakteristikama može imati uticaja na objektivnost prikupljenih podataka. Iako nije zasebno razmatrao pitanje unutrašnje validnosti istraživačkih nalaza, ovim svojim važnim metodološkim uputima, kao i na mnogim drugim mestima u knjizi, na primer, kod primene pojedinih istraživačkih postupaka za prikupljanje podataka, ukazano je da se dobijeni podaci moraju sagledati i sa tog aspekta.

U sklopu rasprave o „formalnoj strani objektivnosti”, tačnije kriterijuma proverljivosti u nauci, pored insistiranja na javnosti svih elemenata istraživačkog procesa, drugim rečima transparentnosti pređenog puta od podataka do izvedenih naučnih zaključaka, što je zlatni standard u planiranju istraživanja, njegovom sprovođenju, analizi, prover i prikazivanju naučnih rezultata, insistira se i na „perspektivnom proveravanju svakog teorijskog stava” (Milić, 1978: 260). Da sumiramo, Milić ističe četiri proceduralna pravila koja se tiču objektivnosti a najuže su povezani sa kvalitetom empirijske evidencije: 1) javnost i intersubjektivna proverljivost svakog izvornog podatka; 2) javnost svih delova istraživačkog postupka (od teorijskih pretpostavki do što detaljnijih informacija o sprovedenom istraživanju, primenjenim metodama i tehnikama za prikupljanje podataka, o populaciji i uzorku, pa sve do procedura za analizu i tumačenje podataka i izvedenih zaključaka; 3) stalna kontrola svakog naučnog podatka i stava zasnovanog na njima i spremnost da se koriguju, ili potpuno odbace u svetlu novih saznanja; 4) kada za to ima potrebe, jasno navođenje vrednosnog stanovišta i praktičnog odnosa prema predmetu istraživanja samog istraživača (Milić, 1978: 267).

U sklopu kriterijuma proverljivosti naučnog saznanja postavljena su i dva važna pitanja. Prvo se tiče upotrebe podataka koji se odnose na pojave koje nisu neposredno opazive, čime je problematizovana upotreba indikatora za posredno naučno zaključivanje o složenim pojavama koje nije moguće direktno registrovati, posmatrati i meriti. Upućenost u teorijski pluralizam u sociologiji i u drugim, u to doba razvijenijim i metodološki bolje utemeljenim društvenim naukama, poput psihologije u kojoj se ra-

zviđa biheviorizam,⁴ na primer, iniciralo je drugo važno pitanje: „da li su u nauci dozvoljeni teorijski pojmovi čiji se sadržaj ne može u celini neposredno opažajno odrediti” (Milić, 1978: 265). Šire razmatranje suprotstavljenih stavova poteklih iz različitih istraživačkih tradicija i potkrepljenja primerima izučavanja društvenih pojava koje nisu opazive neposredno, kao i apstraktnih naučnih pojmova iz različitih naučnih oblasti, iskorišćeni su kao osnova za argumentaciju da je u sociologiji neophodno istraživanje složenih pojava koje se ne mogu neposredno posmatrati. Takođe, naveden je niz primera apstraktnih pojmova koji se u sociologiji koriste i prikazan način na koji se oni povezuju sa pojmovima manje opštosti čiji se sadržaj može operacionalizovati i neposredno istraživati⁵ (Milić, 1978: 189). Ovim razmatranjima otvoreno je pitanje operacionalne valjanosti koncepta (Milić će kazati i teorijske adekvatnosti) bez koje se ne može prikupiti korektna naučna iskustvena evidencija, niti obezbediti empirijska provera teorijskih stavova. U duhu tradicionalne istraživačke paradigme, provera teorija shvaćena je kao „ispitivanje tačnosti predviđanja koja se iz njih mogu izvesti” (Milić, 1978: 273). Kako je pitanje provere naučnih teorija u sociologiji toga doba retko predmet metodoloških rasprava, daje se osvrt na Ceterbergovu (Zetterberg, 1965) šemu koraka za proveru naučnih teorija koja se u dobroj meri preklapa sa onim što se danas smatra elementarnom strukturom nacrtu za proveru teorijskih tvrdnji.

Kao drugu ključnu karakteristiku nauke Milić ističe preciznost saznanja koja se ogleda u „sposobnosti da se u iskustvenim pojavama utvrde manje i teže primetne razlike koje su ipak saznajno značajne” (Milić, 1978: 281). Preciznost nauke pa ni iskustvenog svedočanstva nije protumačena kao proceduralna stvar, zavisna isključivo od neposredne primene instrumenata merenja. Naprotiv, Milić ističe da je preciznost određena skupom bitnih preduslova: 1) nizom pojmovnih, operativnih i analitičko-sintetičkih preduslova, kakvi su jasno definisanje naučnih pojmova, razuđenost i iscrpnost klasifikacija i razvijenosti dovoljno osetljivih merila; 2) razvijenosti postupaka za prikupljanje podataka (ili kako tvrdi Milić, operativno-tehničkih postupaka i sredstava koji omogućuju prikupljanje izvornih obaveštenja, pri čemu je naglašeno da njihova upotreba nužno zahteva razvijanje postupaka za ocenu tačnosti izvornih podataka i procenu obima grešaka sadržanih u njima; 3) razvijenosti logičkih, matematičko-statističkih i drugih postupaka i procedura za obradu i analizu izvornih podataka (Milić, 1978: 281).

4 O logičko-epistemološkim problemima u ovoj orijentaciji videti šire u Nejgel, 1974: 422–427.

5 Iako na ovom mestu to nije izričito rečeno, Milićeva rasprava upućuje na uticaje koje je na njega mogla imati Mertonova (Merton) koncepcija teorija srednjeg obima u sociologiji, kao spone između iskustvene evidencije i velikih teorijskih sistema (Merton, 1998).

Kada je reč o poštovanju kriterijuma pouzdanosti u pribavljanju iskustvenih podataka, koje Milić stavlja u domen kontrole izvornih podataka, osnovano je zapaženo da „u svakoj kontroli izvornih podataka treba biti načisto s tim šta se u stvari ispituje; da li samo pouzdanost određenog istraživačkog postupka, ili iskustvena tačnost dobijenih podataka” (Milić, 1978: 426), tvrdeći da se događa da način kontrole izvornih podataka ne odgovara uvek postavljenom cilju. Utoliko, kontrola podataka „omogućuje da se ispita samo pouzdanost istraživačkog postupka koja se obično određuje stepenom stabilnosti podataka koji su njime dobijeni. Smatra se, na primer, da je postupak neke ankete pouzdan ako se prilikom njenog ponavljanja dobiju isti ili slični rezultati” (Milić, 1978: 426). Međutim, Milić ispravno zaključuje da tako shvaćeno ispitivanje pouzdanosti, koje se svodi na proveru pouzdanosti (stabilnosti) primenjenog istraživačkog postupka, ne može biti dovoljni garant vrednosti iskustvenih podataka. Jer, ispitivanje stabilnosti istraživačkog postupka jeste deo znatno složenijeg ispitivanja iskustvene tačnosti podataka. Zato je, „prilikom kontrole vrednosti iskustvenih podataka od većeg naučnog značaja da se izgradi što sigurnija osnova za ocenu tačnosti podataka, a ne samo pouzdanosti primenjenog postupka. U tu svrhu je u kontroli neophodno primeniti metodološki jači postupak od onoga pomoću kojeg je stvorena izvorna građa” (Milić, 1978: 426). Milić ne obrazlaže dalje šta pod pomenutim „jačim postupkom” podrazumeva.

Treba istaći da, iako pouzdanost kao bazična logičko-epistemološka karakteristika naučnog saznanja nije razmotrena u posebnom delu knjige, to je učinjeno u konkretizovanim raspravama u sklopu pouzdanosti pojedinih istraživačkih postupaka, kao i u razmatranjima problema klasifikacije, merenja i izrade merila, što sve zajedno doprinosi boljem razumevanju načela pouzdanosti prilikom stvaranja iskustvene evidencije.

Na više mesta je istaknuto da je obezbeđivanje pouzdanosti u društvenim naukama kompleksan zadatak, budući da se prikupljanje evidencije ne sastoji u neposrednom prihvatanju ispitanikovih iskaza (kod svih oblika naučnog razgovora, na primer), uz svest da je u iskaze „uključena vrlo velika mera tumačenja stvarnog smisla” (Milić, 1978: 511), što postavlja problem njihove pouzdanosti. Takođe, kod primene analize sadržaja, kao i kod drugih istraživačkih postupaka, Milić zahteva ispitivanje stepena pouzdanosti. Pouzdanost analize sadržaja zavisi od određenosti klasifikacijskog okvira i njegove iscrpnosti sa stanovišta predmeta i cilja istraživanja. Tim opštim preduslovima pouzdanosti Milić pridodaje sposobnost lica koja vrše razvrstavanje materijala da klasifikacijsku shemu ispravno shvate i uspešno primenjuju prema uputstvima. Pritom, ukazano je da čak i u slučajevima kada istraživači dobro razviju uputstva za klasi-

fikaciju materijala, savesnost klasifikatora prilikom njene primene može uticati na pouzdanost dobijene građe (Milić, 1978: 596).

Premda to nigde nije jasno istaknuto, iz navedenog jasno proističe da je eksplikacija osnovnih karakteristika naučnog saznanja načinjena iz ugla objektivizma kao epistemološke pozicije (Crotty, 1998) iz koje Vojin Milić dosledno izvodi kompatibilnu metodološku perspektivu sa koje posmatra celokupnu naučnu delatnost. Svoju teoriju naučnog obaveštenja nadograđuje idejama baštinjenim delom i na metodološkim raspravama klasika sociološke nauke, ponajpre Emila Dirkema (Émile Durkheim) (Ilić & Veljković, 2016: 29). Štaviše, čini se da na pojedinim mestima njegove rasprave o prirodi sociološkog objašnjenja upućuju na veliki uticaj Dirkema.

Načelu sistematičnosti stvaranja iskustvene evidencije posvećena je pažnja u sledećem delu ovog priloga u kome se raspravlja o stvaranju iskustvene evidencije sa aspekta teorije naučnog obaveštenja.

Iskustvena evidencija kroz prizmu teorije naučnog obaveštenja

Dok se u delu knjige posvećenom logičko-epistemološkim temeljima nauke empirijska evidencija pominje pre svega u kontekstu obezbeđivanja naučnog znanja saglasno kriterijumima naučnosti, u raspravi o teoriji naučnog obaveštenja ključno pitanje je na koji način je moguće povezati teorijska znanja s empirijskim podacima. Čin povezivanja dva stuba nauke – teorije i evidencije – Milić vidi kao nužan put razvoja sociologije. Utoliko, nauka koja nije uspeła da razvije načine samostalnog prikupljanja podataka prinuđena je da se koristi analizom sekundarne građe koja nije nastala za potrebe naučnog istraživanja, uz rizik da ona ne može biti od pomoći u odgovoru na neka iz teorije izvedena pitanja (Milić, 1978: 378).

Objašnjavajući značaj kako primarnih izvora podataka koje istraživači stvaraju primenom različitih postupaka za prikupljanje podataka, tako i sekundarnih izvora naučne evidencije nastalih u redovnim aktivnostima društva, dakle nezavisno od naučne delatnosti (Milić, 1978: 380–386), Milić daje nesumnjivu prednost prvim. U duhu Milsove eksplikacije značaja sociološke imaginacije za istraživanja u sociologiji (Mils, 1964), u izvore podataka uvršteno je neposredno ili primarno iskustvo naučnika kao bitan izvor stvaralačkog odnosa prema predmetu istraživanja, s tim što je istaknuto kako ono ne može biti dovoljan izvor obaveštenja za stvaranje sistematske iskustvene evidencije. U tu svrhu se insistira na dopuni ovih podataka evidencijom nastalom primenom naučnih metoda za prikupljanje podataka.

Takođe, podaci dobijeni introspekcijom, i to ne samo istraživača nego i ispitanika, imaju vrednost pre svega u izučavanju „psihičkih elemenata društvenog života” (Milić, 1957: 324), koji se uprkos svim teškoćama u njihovom pribavljanju mogu sameriti naučnim standardima.⁶ Premda se objektivnost tih podataka najčešće osporava zbog nedovoljne kompetentnosti samoposmatrača, različitih svesnih ili nesvesnih motiva netačnog obaveštavanja, nedovoljno istražene selektivnosti posmatranja i pamćenja, itd., primenom opštih naučnih načela i njihovom konkretizacijom na pojedinačni slučaj introspekcije, kao i posrednom teorijskom verifikacijom podataka dobijenih samoposmatranjem, sociologija može doći do veoma korisne evidencije o psihičkom životu ljudi, potrebne za objašnjenje niza drugih društvenih pojava (Milić, 1957: 321–326).

U maniru Nejgelovog (Nagel) tumačenja sličnosti i razlika između nauke i zdravog razuma (Nejgel, 1974: 1–12), Milić ističe na neki način kontinuitet između evidencije koja se prikuplja zbog praktičnih potreba društva i naučnih iskustvenih obaveštenja, tvrdeći da ove potonje karakteriše: „1) veća planska usmerenost, 2) veća sistematičnost, 3) znatno veća objektivnost i 4) težnja za postizanjem veće preciznosti” (Milić, 1978: 386, 387). Drugim rečima, karakteristike naučnog obaveštenja Milić izvodi iz prethodno detaljno izloženih logičko-epistemoloških principa. Pošto smo detaljnije objasnili kako su se načela objektivnosti i preciznosti doticala stvaranja iskustvene evidencije, ovde ćemo se osvrnuti na prve dve karakteristike.

Planska usmerenost obaveštenja tiče se sameravanja prikupljanja podataka naučnim ciljevima (prevashodno teorijskim). Iako se priznaje mogućnost da istraživanje (odabir problema istraživanja) može biti podstaknuto različitim razlozima, pa i onim praktične prirode, naučno ispitivanje problema zahteva prethodnu teorijsku razradu iz koje će biti izvedeni uputi o tome koji su iskustveni podaci neophodni i u kom vremensko-prostornom okviru ih treba prikupiti (Milić, 1978: 387). Na takav način definisana planska usmerenost istraživanja u velikoj meri se poklapa sa današnjim tumačenjem strukture i svrhe istraživačkih nacrtā. Ipak, uloga teorije u stvaranju naučnih obaveštenja neće biti prepoznata isključivo kroz razradu nacrtā istraživanja. Naime, struktura izvornih obaveštenja „odlučujuće zavisi od prirode teorijskih pretpostavki, koje se eksplicitno ili implicitno nalaze u osnovi određenog istraživanja. Ako teorija ne usmerava prikupljanje podataka, neizbežno je gomilanje podataka koji nemaju neku veću saznavnu vrednost” (Milić, 1978: 389–390). Takva perspektiva se poklapa sa stavom kritičara koji osuđuju „sakupljački empirizam” i „apstraktnu teoriju” (v. na primer Mils, 1964) pa i „tehnicizam”

6 Pitanju kvaliteta podataka dobijenih samoposmatranjem, pored rasprave u *Sociološkom metodi*, Milić je posvetio i jedan obimniji tekst u *Analima Pravnog fakulteta*.

koji na temelju pozitivističkog oduševljenja preplavljuje istraživačku praksu na početku druge polovine 20. stolecā.

Sistematičnost iskustvenih obaveštenja je takođe uslovljena teorijskim polazištem, jer „samo veza sa teorijom može da planski usmerava sistematično prikupljanje podataka” (Milić, 1978: 381) i to u prvom redu podataka neophodnih za naučno objašnjenje koje se prema Miliću sastoji u „otkrivanju sve širih uzročno-funkcionalnih okvira u kojima se traže uzroci i uslovi nastanka pojava i dinamički činioci pod čijim se uticajem one razvijaju i menjaju” (Milić, 1978: 381). Stoga obezbediti sistematične podatke znači osigurati sadržinsku potpunost obaveštenja, tačnije, podaci moraju da sadrže obaveštenja o svim relevantnim aspektima predmeta proučavanja.⁷ Takođe, sistematičnost iskustvenih obaveštenja zahteva da ona imaju utvrđen iskustveni delokrug, odnosno definisan opseg njihovog uopštavanja. I dok je u slučaju empirijskih istraživanja to prostorno-vremenska određenost, kod teorijskih istraživanja iskustveni okvir proveravanja naučnih teorija mora se poklapati sa iskustvenim pretpostavkama određene teorije (Milić, 1978: 393). Konačno, treći aspekt sistematičnosti naučnog prikupljanja podataka jeste težnja za standardizacijom, tačnije za obezbeđivanjem uporedivosti podataka. Savremenim rečnikom kazano, Milić se zalagao za uporedivost informacija o istovrsnim obeležjima pojava. Na ovom mestu će biti ponovo ukazano da se postupci standardizacije ne mogu osigurati, na primer, samo primenom identičnog instrumenta na sve jedinice posmatranja/merenja, već da postoji rizik da se ovo načelo naruši kod primene postupaka za prikupljanje podataka gde god ima neposrednog kontakta sa ispitanicima (jedinicama posmatranja). Utoliko istraživači moraju da teže i smislaonoj standardizaciji, često koristeći ne-standardne načine da je obezbede, što Milić ilustruje zanimljivim primerima (Milić, 1978: 395).

Primena složenih postupaka prikupljanja izvornih podataka u sociološkim istraživanjima kao i procedura za njihovo sređivanje, obradu i analizu, podrazumeva verovatnoću da se načine mnogobrojne greške. Otuđa i potreba da se kod stvaranja naučnih obaveštenja detaljno razmotri i način ocenjivanja naučne upotrebljivosti izvornih podataka, koji se mora odnositi na sve faze stvaranja iskustvene evidencije. Na pojmovno teorijskoj ravni kontrola evidencije uključuje procenu valjanosti operacionalnih

7 Milić ovo stanoviše konkretizuje i u tekstu posvećenom samoubistvima u Jugoslaviji, gde veoma detaljno argumentuje koliko je važno prikupiti evidenciju koja je sadržinski potpuna, ne samo sa stanovišta različitih izvora podataka koji pomažu da se stvori celovita slika predmeta istraživanja, nego i u slučaju prikupljanja informacija o određenim karakteristikama jedinica posmatranja (u konkretnom slučaju o obeležjima osoba koje su izvršile suicid) v. šire Milić, 1959.

definicija pojmova na osnovu kojih su prikupljane činjenice. To podrazumeva ne samo procenu u kojoj meri operacionalna određenja odgovaraju teorijskoj definiciji pojma, nego i poznavanje određenih specifičnosti sredine u kojoj se istraživanje izvodi, kada se zapravo konstrukt prilagođava iskustvenom delokrugu istraživanja, rečeno „Milićevim jezikom”. U tom smislu, „ocena upotrebljivosti prikupljenih podataka treba da ukaže u kojoj meri raspoloživi podaci odgovaraju naučno optimalnim” (Milić, 1978: 398).

Pored ispitivanja upotrebljivosti podataka na konceptualno-teorijskoj ravni, važno je ispitati i da li su oni tačni i precizni. Imajući u vidu da izvorna građa nekog sociološkog istraživanja može nastati na više načina i biti veoma obimna, nakon prikupljanja podataka pristupa se sistematskom izdvajanju samo određenih obaveštenja iz izvorne građe. Ključna sredstva koja naučnik ovom prilikom koristi jesu klasifikacija i primena različitih merila. To je faza koja zaslužuje proveru svakog koraka učinjenog u tom pravcu (logičkih kriterijuma klasifikacije, pouzdanosti, preciznosti i valjanosti merila, itd.). Kako sledeća faza – „stvaranje sintetičkih oblika iskustvene evidencije” – podrazumeva stvaranje sistematske iskustvene evidencije koja se zasniva bilo na statističkim procedurama koje se koriste u analizi podataka kada su posredi kvantitativni podaci, bilo na postupcima pojedinih vidova kodiranja kategorijskih podataka, i u toj fazi su moguće logičke, sadržinske i proceduralne greške.

Kako su mogući izvori grešaka različiti, Milić ih svrstava u tri grupe. Prvu čine „greške nastale u razradi programa istraživanja” (Milić, 1978: 404), tačnije u osmišljavanju nacrtu istraživanja i za njih je odgovoran istraživač. Premda je osnovna svrha izrade nacrtu istraživanja minimiziranje šansi izvođenja pogrešnih zaključaka iz podataka, a time i obezbeđivanje odgovora na pitanje ili proveru teorija na što nedvosmisleniji način, što bi značilo da je za nacrt „esencijalno identifikovati tip podataka neophodnih za ubedljiv odgovor na istraživačko pitanje, pri čemu ne smemo prikupljati isključivo podatke koji su konzistentni s određenom teorijom ili objašnjenjem” (De Vaus, 2001: 16), Milić ipak pobraja greške koje se mogu načiniti u ovoj fazi: nedovoljno određen predmet istraživanja, neodgovarajuća operacionalizacija, loše omeđen iskustveni okvir istraživanja, slabosti u razradi načina prikupljanja podataka itd. (Milić, 1978: 404). Međutim, on izostavlja važnu stvar koja se takođe tiče planiranja nacrtu, a to je da „istraživanje mora biti tako strukturisano da se podaci tiču i alternativnih objašnjenja i omoguće nam identifikaciju onog koje je empirijski najuverljivije. To takođe znači da *ne smemo prosto tragati za podacima koji potkrepljuju našu teoriju: treba tražiti i dokaze koji potencijalno opovrgavaju naše objašnjenje*” (De Vaus, 2001: 16, podvukla J. P.). U tom delu je Milić donekle nedorečen, moguće baš zbog oštrog kritičkog stava prema empirizmu koji ne pre-

poznaje značaj teorije u svim fazama stvaranja naučnih obaveštenja. Istine radi, u raspravi o objektivnosti on se na neki način dotakao tog pitanja.

Kao druga grupa grešaka navode se one načinjene u toku prikupljanja podataka. To mogu biti greške za koje su odgovorna lica koja podatke prikupljaju, ali mogu poticati i od lica koja daju obaveštenja. To pitanje će biti prodiskutovano i u sklopu rasprave o primeni različitih postupaka za prikupljanje evidencije kojima je posvećen značajan deo *Sociološkog metoda*. Konačno, treća grupa grešaka se tiče druge i treće faze stvaranja izvorne evidencije. Ona počiva na propustima tokom obrade i sređivanja podataka, kao i njihove sinteze, kada se primenjuju različiti alati i postupci za analizu podataka (Milić, 1978: 405).

U raspravi o postupcima za otkrivanje grešaka u iskustvenoj evidenciji (Milić, 1978: 415–426), navedeni su uglavnom opšti metodološki postupci: 1) ocena potpunosti izvorne građe koja se u slučaju izvorne evidencije (nastale za naučne potrebe) izvodi poređenjem dobijenih podataka sa planom prikupljanja, čime se ocenjuje sadržinska i populacijska obuhvatnost itd.; kada se procenjuje potpunost evidencije iz sekundarnih izvora ova procena je složenija pa se procenjuje opšta vrednost izvora, verodostojnost i potpunost sa stanovišta potrebnih obaveštenja u konkretnom istraživanju; 2) kritička analiza treba da bude sprovedena sa ciljem da otkrije unutrašnje protivrečnosti u izvorima. Metodološki značajnijim sredstvom za otkrivanje i ispravljanje grešaka u evidenciji Milić ipak smatra proveru prikupljenih obaveštenja poređenjem s nezavisnim izvorima, uporednom analizom dobijenih podataka od strane različitih lica koja su podatke prikupljala kao i ocenom standardne greške koja se primenjuje kao statistički alat pri obradi kvantitativnih podataka na nekom uzorku većih populacija.

Deo rasprave o postupcima za utvrđivanje grešaka u iskustvenom svedočanstvu tiče se i raznih grešaka koje potiču od gore spomenutih izvora grešaka. Utoliko je moguće greške nekada pripisati loše izvedenim klasifikacijama i merenjima, baš kao što se one mogu dogoditi prilikom kodiranja, zbog nejednoobrazne upotrebe šifara za pojedine odgovore i sličnih grešaka proceduralnog tipa koje mogu da ishoduju sadržinskim greškama u naučnim obaveštenjima. Zato je od neprocenjive važnosti na odgovarajući način sačuvati kompletnu izvornu istraživačku građu. Milić je smatrao da je korisno formiranje posebnih ustanova u kojima bi ona bila pohranjena i to ne samo zbog mogućnosti da takvi arhivi društvenih nauka posluže otkrivanju i otklanjanju grešaka, nego i iz razloga što se podacima moglo pristupiti iz drugačijih istraživačkih pobuda (Milić, 1965). Ovom pitanju će pristupiti kritičnije u svom drugom izdanju *Sociološkog metoda*, pre svega iz etičke perspektive zaštite podataka o izvorima obaveštenja.

Načelo komplementarnosti u stvaranju iskustvene naučne evidencije

U različitim prilikama u izlaganju vlastite koncepcije sociološkog metoda, Vojin Milić se založio za primenu načela komplementarnosti u stvaranju iskustvene evidencije, smatrajući da ono izvire iz karakteristika sociološkog pristupa koji zahteva da se predmet istraživanja sagleda u vrlo složenim iskustvenim spletovima. Drugi razlog tome su prepoznate slabosti i potencijali pojedinih metoda. Upravo „zbog toga je gotovo uvek prilikom dubljeg i svestranijeg ispitivanja nekog sociološkog problema korisno u prikupljanju izvornih podataka komplementarno primeniti različite tehničke postupke, koji se obično međusobno dopunjuju” (Milić, 1978: 428). Komplementarnost se može upotrebiti ne samo u svrhu prožimanja istraživačkih nalaza nakon primene više različitih metoda istraživanja, kada podaci dobijeni na različite načine sadržinski kompletiraju sliku složenog predmeta istraživanja. To se pogotovu ističe na primeru korišćenja podataka prikupljenih posmatranjem (svedenim na prikupljanje informacija dobijenih isključivo o spoljašnjim manifestacijama društvenog života koje su dostupne opažanju), koji nisu dovoljni za stvaranje celovite i sistematizirane slike o društvenim pojavama. Međutim, Milić smatra da je komplementarnost korisna i u svrhu „izoštavanja” i proveravanja nalaza i otkrivanja grešaka kada se naučna obaveštenja prikupljena jednim postupkom proveravaju drugim (nezavisnim) izvorima podataka. Ovom stavu se naravno može prigovoriti iz logičke perspektive jer je upitno da li se „nezavisni izvor” može smatrati objektivnim reperom procene, jer kada podaci iz različitih izvora potvrđuju zaključak, ima smisla zapitati se kakva je verovatnoća da su oba izvora bila pristrasna. Ako to nije slučaj, postavlja se pitanje koji od pomenutih izvora sadrži grešku (Živković, 2018: 15). Ako dobijamo različite informacije iz dva izvora iz različitih perspektiva, oni se ne mogu uzajamno validirati, ali mogu doprineti kompletnijoj slici proučavane pojave kada ih oba uzmemo u razmatranje (Erzberger & Kelle, 2003: 460). U konačnom, zašto bi istraživač uopšte prikupljao podatke ukoliko iz drugih izvora sa velikom pouzdanošću može donositi naučne zaključke? Pretpostavljamo da je Milić pod navedenom formom komplementarnosti ipak mislio na nešto drugo. Takođe, sugerisana je i komplementarna upotreba socioloških metoda i teorija sa upotrebom metoda i znanja i drugih naučnih polja koja mogu pomoći svestranom sociološkom rasvetljavanju društvenih pojava. Čini se da na ovom mestu Milić ne pravi jasnu razliku između komplementarnosti i multidisciplinarnosti.⁸

8 O pojmu interdisciplinarnosti i multidisciplinarnosti videti šire u Petrović & Đorđević, 2014.

Najzad, Milić insistira na komplementarnosti u uporednim istraživanjima, naročito onim sa širim delokrugom kada sugerise povezivanje „raznovrsnih opštih istraživačkih pristupa”, konkretnije i savremenim rečnikom kazano, sugerise primenu logike eksperimentalnog dizajna istraživanja u uporednim istraživanjima (Milić, 1978: 760–761). Istine radi, ovde se ne radi o komplementarnosti jer se logika eksperimentalnog dizajna uobičajeno primenjuje u komparativnim istraživanjima, s tom razlikom što istraživač ne manipuliše nezavisnom varijablom. No, kako to nije tema priloga, da zaključimo o temi komplementarnosti. Epistemološka pozicija socijalnog realizma koju je zauzeo Vojin Milić na metodološkom planu je vodila do metodološkog pluralizma, kao početnog polazišta pogodnog za stvaranje iskustvene evidencije koja omogućava da se kombinacijom različitih metoda i izvora podataka dobije slika proučavane pojave sa različitih aspekata. Otuda i zalaganje za princip komplementarnosti, kao važnog načela sociološkog metoda. Potpuno je drugo pitanje na koju bi se stranu Milić danas svrstao u okviru moderne debate o triangulaciji i/ili komplementarnosti koja se vodi već izvesno vreme u društvenim naukama.

Umesto zaključka

Nesporno je da se logika naučnog istraživanja temelji na dva ključna procesa: izučavanju postojećeg naučnog znanja i pažljivom izučavanju novih podataka, pa je utoliko stvaranje kredibilne iskustvene evidencije jedan od uslova za valjano naučno opisivanje, klasifikaciju, objašnjenje ili pak predikciju. Milić je tome posvetio značajan prostor u svojoj knjizi pokušavajući da definiše opšta načela, često i sa detaljnim opisom primera koji ih konkretizuju, što je od izuzetnog značaja, naročito istraživačima početnicima. U ovom radu smo markirali najvažnija i sumiraćemo ih samo taksativno. Kredibilna iskustvena naučna evidencija mora biti teorijski utemeljena i usmerena; teorija služi ne samo da pruži pojamovni i operacionalni okvir, nego da pruži osnov za njeno sistematično prikupljanje. Kriterijumi objektivnosti moraju biti primenjeni prilikom stvaranja evidencije i to ne samo u smislu nepristrasnosti istraživača, nego i u smislu njene potpunosti i proverljivosti. Iskustveno svedočanstvo mora biti prikupljeno po standardima preciznosti u određenoj nauci koji se moraju primenjivati u svim fazama njenog stvaranja. Evidencija koja je osnov izvođenja naučnih zaključaka mora biti procenjena i sa stanovišta njene pouzdanosti, što podrazumeva ne samo procenu pouzdanosti primenjenih istraživačkih postupaka, nego i procenu tačnosti samih podataka. Nužno je obezbediti sadržinsku i prostornu potpunost podataka, u slučaju uzorkovanja nužno je proceniti i spoljašnju valjanost. U svrhu stvaranja naučnih obaveštenja u

sociologiji preporučeni su različiti izvori evidencije, u zavisnosti od potreba konkretnog istraživanja (institucionalna i izvorna obaveštenja, primarno iskustvo istraživača i introspekcija), pri čemu svaki od njih mora biti procenjen sa stanovišta temeljnih logičko-epistemoloških načela. Kako je prilikom stvaranja iskustvenog svedočanstva moguće načiniti raznovrsne greške koje potiču iz različitih izvora (istraživača, lica koja prikupljaju podatke i lica koja učestvuju u istraživanju) potrebno je pažljivo proceniti svaki izvor greške, pri čemu se procena grešaka mora izvršiti za svaku fazu njenog stvaranja. Konačno, primena načela komplementarnosti izvora i metoda stvaranja naučne iskustvene evidencije korisna je u cilju sticanja potpunije slike o složenim predmetima istraživanja.

Navedena načela aktuelna su i korisna ne samo za pojedince istraživače sa saznajnim ambicijama u polju sociologije. Ona su korisna i za institucije koje prikupljaju značajne podatke, budući da manjkavosti institucionalnih izvora podataka o nekim društvenim pojavama i procesima izvesno otežavaju smisleno upravljanje njima.

Literatura

- Crotty, M. J. (1998). *The foundations of social research: Meaning and perspective in the research process*. Sage.
- De Vaus, C. (2001). *Research Design in Social Research*. Sage.
- Erzberger, C. & Kelle, U. (2003). Making inferences in mixed methods: the rules of integration. In: A. Tashakkori & C. Teddlie (Eds.), *Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research*. Sage.
- Ilić, V. & Veljković, M. (2016). Neki problemi metodologije socioloških istraživanja: hommage Vojinu Miliću. *Sociologija*, LVIII (1), 5–31.
- Merton, R. K. (1998). *O teorijskoj sociologiji*. PLATON.
- Milas, G. (2009). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Naklada Slap.
- Milić, V. (1957). Sociološko posmatranje psihičkih pojava u društvenom životu. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 4, 317–331.
- Milić, V. (1959). Samoubistva u Jugoslaviji. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 7, 387–406.
- Milić, V. (1965). *Sociološki metod*. Nolit.
- Milić, V. (1978). *Sociološki metod*. Nolit.
- Milić, V. (2014). *Sociološki metod*. Zavod za udžbenike.
- Milošević, B. (2014). Umesto predgovora. Saznajno-metodološka misao Vojina Milića: trajni osnov profesionalne prepoznatljivosti sociologa u srpskom (kao i u bivšem jugoslovenskom) društvu. U: V. Milić, *Sociološki metod*, V–XXXI. Zavod za udžbenike.

- Mils, R. (1964). *Sociološka imaginacija*. Savremena škola.
- Nejgel, E. (1974). *Struktura nauke. Problemi logike naučnog objašnjenja*. Nolit.
- Olsen, W. (2004). Triangulation in Social Research: Qualitative and Quantitative Methods Can Really Be Mixed. In: M. Holborn (Ed.), *Developments in Sociology*, Ormskirk: Causeway Press.
- Petrović, J. & Đorđević, D. (2014). Multidisciplinarni i interdisciplinarni pristup u proučavanju društvenih pojava: konkretizacija na primeru skice jednog projekta. U: D. B. Đorđević & J. Petrović (ur.), *Proučavanje društvenih pojava. Metodološka razmatranja*, 1–26. Filozofski fakultet, Mašinski fakultet.
- Zetterberg, H. L. (1965). *On Theory and Verification in Sociology* (third enlarged edition). The Bedminster Press. Dostupno na: http://zetterberg.org/Books/b64_Ver/b1964.html
- Živković, P. (2018). Triangulacija istraživačkih metoda u istraživanjima društvenih pojava: anamorflički prigovor. *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Užicu*, 21(20), 11–30.

Producing Credible Empirical Evidence for Sociological Research – Vojin Milić's Contribution to the Development of Methodological Principles and Research Practice

Abstract: In almost all universities in Serbia and partly in the surrounding regions, it is seldom the case that sociological literature written in the 1950s and 1960s are still in use. One such exception is the textbook *Sociological Method*, written by Vojin Milić. This is due to the still current nature of the concept of the scientific method and its application in sociology expounded in the book. Amongst the many logical, epistemological, and research guidelines found inside its covers, aimed at future researchers, this paper focuses specifically on Milić's understanding of the importance of producing credible empirical evidence. The topic is covered not only with regard to the basic logical and epistemological principles on which scientific work is founded, but also with regard to methodological standards that provide the basis for preparing research drafts and critically approaching secondary sources, and especially with regard to the principles of complementary use of different data sources and research techniques. Despite the relatively modest research practice at the time, Milić recognized the importance of critically evaluating numerous aspects of empirical evidence, which is the foundation of scientific findings in sociology. Namely, Milić insisted on the necessity of challenging both the theoretical foundations of the data (construct and operational validation of the data) and the data collection procedures themselves, as well as data processing and analysis procedures.

Keywords: Vojin Milić, sociological research methodology, empirical evidence, research procedure

Vladimir Ilić¹

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Odeljenje za sociologiju

Milićevo shvatanje komplementarnosti i triangulacija kod kombinovanih (*mixed methods*) istraživanja²

Apstrakt: Kombinovani metodi (*mixed methods*) se razvijaju od devedesetih godina 20. veka, da bi danas bili čvrsto institucionalizovani. Vojin Milić je svoju metodološku zamisao razvijao između 1954. i 1965. godine, u vreme dominacije kvantitativnog pristupa. Nekoliko pitanja se ovde javljaju kao tačke preloma u razvoju savremene sociološke metodologije: odnos prema epistemološkim pretpostavkama socioloških istraživanja (pragmatizam *vs.* pozitivistički i kasnije dijalektički marksizam), shvatanje posmatranja kao (u Milićevom slučaju) osnove sociološkog empirijskog istraživanja, validnost *vs.* teorijska adekvatnost, i triangulacija *vs.* komplementarnost primene različitih izvora i načina prikupljanja podataka. Poređenjem sličnosti i razlika u shvatanjima jednog značajnog metodologa i jednog usmerenja u savremenoj metodologiji može se produbiti shvatanje navedenih metodoloških dilema.

Ključne reči: Vojin Milić, kombinovani metodi (*mixed methods*), validnost, triangulacija, komplementarnost

Kod vremenskih poređenja uvek postoje rizici: prvo, treba imati u vidu da danas u nauci postoji anglistički provincijalizam. Odsustvo iole šire primene ne-engleskih svetskih jezika sužava vidokrug i perspektive. Vojin Milić je vrlo uspešno koristio literaturu na engleskom, francuskom, nemačkom i ruskom jeziku. Za potrebe izrade naučnog rada o Znanjeckom (Znaniecki) naučio je da čita i poljski jezik. Delom i zbog toga njegovo metodološko stanovište kompleksnije je i produbljenije od većine drugih.

¹ vilic@f.bg.ac.rs

² Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Čovek i društvo u vreme krize“, koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Osim toga, treba podsetiti da u vreme nastanka Milićeve metodološke zamisli (1954–1965) nisu postojali kao formiran i distinktivni ni kvalitativni ni kvantitativni pristup, a još manje kombinovani pristup. To ne znači da nije bilo rasprava o komplementarnoj upotrebi podataka u kvantitativnom i u kvalitativnom obliku: na Vojina Milića je uticao tekst A. Bartona i P. Lazarsfelda (Barton & Lazarsfeld, 1955); on je bio upoznat i sa pokoljenje starijom raspravom u okviru *Social Science Research Councila* iz 1938, za koju je H. Blumer napisao uvodnu monografsku studiju (Blumer, 1938).

Operacionalizam, integracija, triangulacija

Mene razmatranje osobenosti kvantitativnog, kvalitativnog i kombinovanog pristupa vodi do zaključka da su sva tri zasnovana na operacionalizmu: naime, tip merila određuje u koji pristup (ili, kako se danas piše: paradigmu) neko istraživanje spada. Posledice ateorijskog operacionalizma su jasne, kako one koje proizlaze iz odsustva teorijskog usmeravanja, tako i one po samu teoriju, koja često ostaje nedodirnutu uveliko praktičnim, evaluativnim istraživanjima, u okviru sva tri pristupa, a posebno u okviru *mixed methods research* (MMR).

Nekada sam pisao drugačije (Ilić, 2000; Ilić, 2004), pre svega pod uticajem Čarlsa Ragina (Charles Ragin) (Ragin, 1987; Ragin, 1994; Ragin and Amoroso, 2011). Pisao sam da je na logičkom i epistemološkom planu prednost kvantitativnog pristupa to što omogućuje rigorozno testiranje više rivalskih hipoteza, a da je uporedna prednost kvalitativnog pristupa što omogućuje modifikovanje polazne hipoteze, preko veće osetljivosti za neočekivana otkrića (*serendipities*). Promenio sam mišljenje. Sada mislim da je i kvantitativni pristup otvoren prema neočekivanim otkrićima, kao i da kvalitativni pristup može da posluži za pouzdano testiranje hipoteza.

Ad rem: metodološki uže posmatrano, ovde se javljaju dva osnovna terminološka pitanja. Prvo, da li problem integracije metoda i znanja, razvijen u okviru metodologije kombinovanih istraživanja, treba posmatrati kao sinonim za triangulaciju?! Treba reći da se nekad umesto triangulacije pri metodološkom osmišljavanju kombinovanih istraživanja koristi pojam integracija. Najbolji primer je možda rad koji su napisali Moran-Elis i saradnici (Moran-Ellis *et al.*, 2006), u kojem se pojam triangulacija javlja samo u naslovu članka, dok se kroz ceo tekst provlači pojam integracija. Drugo pitanje je neposrednije vezano za naslov teksta: naime, treba li komplementarnost izvora i načina prikupljanja podataka tretirati kao sinonim za triangulaciju na polju stvaranja iskustvene

evidencije?! Jasno je da je triangulacija, uz ovako određenu komplementarnost, širi pojam, samo stoga što nisu pomenuti komplementarnost metoda na planu analize uzročnih odnosa, ili komplementarnost uvida više istraživača o istom pitanju, ili, napokon, teorijska komplementarnost?! Kolege Vidicki i Stojšin upozoravaju da, „zbog toga što je cilj upotrebe različitih metoda u triangulaciji da se konvergira ka jednom odgovoru na istraživačko pitanje, u literaturi se često konvergencija smatra sinonimom za triangulaciju. Drugim rečima, proveravanje rezultata i povećanje njihove reprezentativnosti bilo je prvobitna svrha ove strategije” (Vidicki & Stojšin, 2021: 10). Ponekad se, kao kod Denzina, triangulacija vidi kao podređena validaciji, odnosno onome što Vojin Milić naziva teorijskom adekvatnošću (Denzin, 1978).

Saglasnost o ovim pojmovnim distinkcijama ne postoji u metodologiji kombinovanih istraživanja. Komplementarnost ili konvergencija primene različitih metoda (Milić bi napisao: postupaka) nisu sporne. Razlikovanje unutarmetodske od međumetodske triangulacije takođe nije upitno. Ovde se unutarmetodska triangulacija (npr. primena različitih skala za merenje neke pojave u istom istraživanju) zaista razlikuje od komplementarnosti, koja skoro da po definiciji podrazumeva primenu više metoda (ili postupaka), od kojih svaki ima svoje prednosti i nedostatke.

Ovde je važno sledeće: da li se integracija u ovom kontekstu može tretirati kao sinonim za komplementarnost?

Vidicki i Stojšin pišu sledeće: „Kada je reč o kritici upotrebe triangulacije u društvenim naukama, ona se pretežno odnosila na to da različite teorije i metodi počivaju na potpuno drugačijim ontološkim i epistemološkim pretpostavkama. Istraživači moraju biti svesni te razlike, jer u suprotnom mogu nastati veliki problemi tokom samog istraživanja koji najčešće ostaju neprepoznati i utiču na rezultate (Blaikie, 1991: 115). Pored toga, Denzinovo uverenje da teorijska triangulacija redukuje pristrasnost, dok triangulacija metoda povećava validnost rezultata naišla je na osporavanje pojedinih metodologa (npr. Fielding & Fielding, 1986). Upotreba različitih teorija dovodi do šire slike o problemu koji se ispituje, ali ne znači da je slika koja se dobija objektivnija. S druge strane, upotreba različitih metoda u istraživanju povećava domet i dubinu podataka o nekoj pojavi, ali ne znači nužno preciznost tih podataka. Zbog svega navedenog, triangulaciju kao strategiju treba pažljivo koristiti u društvenim naukama, imajući uvek u vidu različitost filozofskih pretpostavki u okviru kojih su nastali određeni metodi i teorije” (Vidicki & Stojšin, 2021:12).

Ovde se mora staviti jedna zagrada: s pitanjima pokrenutim na ovom mestu u tesnoj vezi su problemi odnosa prema epistemološkim pretpostavkama sociologije. Ako se vrši poređenje sa Milićevom zamisli, onda je

u pitanju odnos između pragmatizma u slučaju kombinovanih istraživanja i, prvo pozitivističkog, a kasnije dijalektičkog marksizma u Milićevom stanovištu. O ovome je vođena polemika devedesetih godina (Kuljić, 1997; Popović, 1999).

Da se ponovo vratim na interpretaciju Vidickog i Stojšin. Neophodno je da navedem delove svog teksta kojeg sam u rukopisu predao časopisu *Sociologija*: „Dakle, kakve veze ima ideja o triangulaciji (za koju se tvrdi da je nastala krajem 20. veka) kao osnov za ‘treći, distinktivni pristup’? Naši autori, pozivajući se na Dženifer Grin (Jennifer Greene), kao razloge za kombinovanje ‘kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja’ kroz triangulaciju navode konvergenciju (dodatno potkrepljivanje), povećanje komplementarnosti rezultata, preoblikovanje istraživačkog pitanja, ‘proširenje opsega istraživanja upotrebom različitih metoda za različite delove istraživanja’ i ‘razvoj koji označava proces u kojem se rezultati jednog metoda koriste pri upotrebi nekog drugog metoda’. Šta je ovde distinktivno za kvantitativni, za kvalitativni, ili za kombinovani pristup? Svi nabrojani razlozi za triangulaciju korišćeni su u ozbiljnim sociološkim i antropološkim istraživanjima kao osnov komplementarne primene različitih izvora i načina prikupljanja podataka mnogo pre nastanka tri pomenute orijentacije i pre prve upotrebe pojma triangulacija u sociološkoj metodologiji” (Ilić, 2022).

Potreban je još jedan navod iz ovog rukopisa: „Želim samo da naglasim da je triangulacija (ili komplementarnost, bilo izvora i načina prikupljanja podataka, ili drugih postupaka), pitanje u logičkom pogledu opštije i drugačije od problema odnosa kvantitativnih, kvalitativnih, multimetodskih i pomešanih (ili mešovitih, ili kombinovanih) istraživanja. Triangulacija je neposredno vezana za validaciju (pitanje da li se istražuje ono za šta se tvrdi da se istražuje), kao i za jedan aspekt objektivnosti (odnosno: za sveobuhvatnost) naučnog saznanja (Za novije rasprave o pomenutim pitanjima *vid.* Morgan, 2017). Multimetodski i kombinovani metodi spadaju u pitanja teorije naučnog obaveštenja, odnosno u oblast sociološke metodologije koju bi Dirkem (Durkheim) nazvao ‘pravilima koja se odnose na posmatranje društvenih činjenica’. Drugim rečima, za razliku od triangulacije, potonja pitanja neposredno su vezana za epistemološke osnove tipova merenja i njihovih istraživačkih posledica (preuzeto iz Ilić, 2022). Neki autori, kao Mendi Arčibald (Mandy Archibald), naglašavaju značaj ‘triangulacije istraživača’, navodno posebno značajne za primenu kombinovanih metoda, gde jedan istraživač pokazuje ‘kombinovano-metodski način mišljenja’ (Archibald, 2016)” (Ilić, 2022).

Vidljivo je da je ovde ključna reč triangulacija.

Danas se, kako je pisao Alan Brajmen (Alan Bryman), tvrdi da se triangulacija uveliko razlikuje u zavisnosti od toga da li se primenjuje u okviru kvalitativnog ili kvantitativnog pristupa. U prvom slučaju se kao njen cilj određuje postizanje celovitosti, a u drugom ostvarivanje potvrđenosti obaveštenja (Bryman, 2007).

Posledica ovakvog metodološkog uvida jeste usredsređivanje triangulacije na nivo pojedinačog istraživača, a ne celog istraživanja. U tom smislu se piše o obuci i iskustvu sociologa da više veruju numeričkim ili podacima izraženim u verbalnoj formi, što vodi do nipodaštavanja rivalskog pristupa, odnosno, kada su u pitanju kombinovana istraživanja, do njihove „treće krize” (Bryman, 2007).

Triangulacija i paradigme

Drugi problem je veza triangulacije pri primeni kombinovanih istraživanja sa paradigmatama. Pritom se kvalitativni, kvantitativni i kombinovani metodi određuju kao paradigme. U jednom od najviše navođenih napisa pedagog Dženifer Grin naglašava da je „paradigma pogled na svet koji uključuje filozofska i društveno-politička pitanja, dok je metodologija istraživanja opšti pristup naučnom proučavanju koji uključuje preferencije za široka pitanja u istraživačkom procesu.” Ovde se metodi istraživanja vide kao „specifične strategije za izvođenje istraživanja” (Green, 2006: 94). Koliko vidim, ovde su pomešani odredba metodologije i metoda; Milić je uvek podsećao na sraslost pojedinih metoda istraživanja sa određenim teorijskim stanovištima. Kod metodologije MMR ova razlika između metodologije i metoda je izgubljena, odnosno, preciznije kazano, ona je pomešana na odnos paradigmi i istraživanja. Pritom je manje važno što pojam paradigma gubi svoja prepoznatljiva kunovska značenja (kojih i samih ima mnogo), a značajnije je što se ovim epistemološkim pomeranjem gubi veza između teorije i metoda, kao i specifičnost metodologije koja je autonomna u odnosu na teoriju. A do insistiranja na kvantitativnoj, kvalitativnoj i metodologiji MMR kao na paradigmatama moralo je doći da bi im se pronašlo neko utemeljenje, pošto se shvatanju odnosa teorije i metoda ne može naći nikakvo utemeljenje u često veoma proizvoljnim određenjima i metodologije i metoda u okviru sve tri orijentacije („paradigme”).

Stoga ne čudi što autori koji navode Mendi Arčibald traže metodološku „bilingvalnost” i „tečnost izražavanja” (*fluency*) i u kvalitativnim i u kvantitativnim pojmovima. Green je pisala o zbrci koja nastaje kada istraživači koji primenjuju MMR nastoje da izbegnu konfuziju termina korišćenih i u kvalitativnoj i u kvantitativnoj orijentaciji. Pritom se niko od

autora koji navode ovo stanovište ne pita da li se ovde radi o veštačkoj i epistemološki neutemeljenoj podeli na paradigme.

Čarls Tedli (Charles Teddlie) i Abas Tašakori (Abas Tashakkori) u monografiji posvećenoj integraciji kvantitativnog i kvalitativnog pristupa navode da je triangulacija reč koju većina istraživača, nezavisno od njihove sopstvene metodološke orijentacije, povezuje sa kombinovanim metodima. Oni triangulaciju definišu kao „kombinaciju i poređenja mnogostrukih izvora podataka, procedura prikupljanja i analize podataka, metoda istraživanja i zaključaka koji se izvode na kraju istraživanja (Teddlie and Tashakkori, 2003). Oni definišu komplementarnost kao kombinovanje tipova podataka gde jedna vrsta podataka nadoknađuje slabosti druge vrste građe iz koje se stvaraju podaci (Teddlie and Tashakkori, 2003: v64). Prema njihovoj proceni, u prvoj dekadi našeg veka većina MMR koristila je komplementarne izvore podataka više da bi dopunila, nego da bi potvrdila (ili potkrepila) nalaze (Teddlie and Tashakkori, 2003: v65). Pritom su pomenuti autori zapazili da neke pristalice komplementarnih pristupa tvrde da je konfirmacija slaba motivacija za istraživanja preko kombinovanog prikupljanja podataka, „zato što različiti tipovi podataka proizvode inherentno različite tipove znanja i stoga ne mogu da budu korišćeni za proveravanje jednih pomoću drugih” (Teddlie and Tashakkori, 2003: 65). Ukazivanje na razliku između potvrđivanja (*confirmation*) i potkrepljivanja (*corroboration*) ovde ne bi imalo smisla.

Ipak, pomenuto zapažanje nije nevažno, ali je još manje neupitno. Različiti tipovi znanja izražavaju se kroz međusobno drugačije teorijske rečnike; svojevrsno „prevođenje” jednog teorijskog jezika u drugi jeste zamršen epistemološki problem, ali, načelno govoreći, ono nije nemoguće. Poricanje ove mogućnosti bi u velikoj meri vodilo poricanju mogućnosti rasta naučnog znanja. Metodolozi koji afirmišu MMR ne misle mnogo na sociološku teoriju; umesto toga, oni se usredsređuju na vezu između (u filozofiji nauke neuobičajeno shvaćenih) paradigmi i njihovog odnosa sa podacima. Pritom su *razlike između paradigmi uglavnom zasnovane na verbalnom ili numeričkom jeziku kojim se izražava sadržaj definiensa operacionalnih definicija*. Ovakvo utemeljenje deluje uveliko proizvoljno. Da sam mlađi, npr. da sam docent s ambicijom da „emancipujem” metodologiju od opšteprihvaćenih zabluda, koristio bih za označavanje ovakvog „utemeljenja” navodne logičke i epistemološke razlike između dva (pa i sva tri) različita pristupa („paradigme”) reč *Hochstaplerei*. No, pošto imam mnogodecenijsko iskustvo rada u akademskom okruženju, ovu reč ne koristim.

Dodajem sledeće: Pegi Šenon-Bejker (Peggy Shannon-Baker) navodi umesnu procenu Dejvida Morgana (David Morgan) da se način na koji

naučnici koriste pojam paradigma značajno promenio od izvorne Kunove (Kuhn) perspektive „načina da se sažmu verovanja istraživača o njihovim nastojanjima da stvore znanje”; ovo je tačno: Šenon-Bejker pominje mišljenja savremenih metodologa društvenih nauka da su paradigme pre oruđa (*tools*) istraživačkog procesa bez pretenzija na ekskluzivitet, ili da one nisu „statične perspektive”, nego više fluidni „konstruisani entiteti”. Ponekad se u literaturi predlaže zamenjivanje pojma paradigma pojmovima mentalnih modela ili stavova (*stances*) (Shannon-Baker, 2016). Vidljivo je da je kroz ovakva shvatanja ispoljeno ne samo ignorisanje uobičajenih značenja pojma paradigma, nego i njegova metodološka banalizacija gde se naučna paradigma nasilno sociološki „oslobađa” svog društvenog sadržaja, i onog iz društvene organizacije sazajnih delatnosti, kao i onog iz šire društvene zajednice. Ne treba zaboraviti da uz ova dva upravo pomenuta šira društvena okvira naučnih shvatanja postoji i onaj najuži, vezan za uporednu tržišnu prednost zagovornika MMR, koji mogu i uspevaju da traže posebne resurse za svoju navodno osobenu orijentaciju, za katedre, časopis, naučne konferencije, putovanja i istraživačke grantove. Ovaj partikularni karakter rivalskih orijentacija postaje posebno zanimljiv kada se, na primer, čitaju udžbenici poput onoga o nacrtu istraživanja pri primeni kvalitativnih, kvantitativnih i kombinovanih metoda, koji su koautorski napisali Džon Vord Kresvel (John Ward Creswell), doktor socioloških nauka i profesor porodične medicine i pedagoške psihologije, pisac 27 knjiga o kombinovanim i kvalitativnim metodima, i psiholog Džon Dejvid Kresvel (John David Creswell).

Da privodim kraju. Slažem se sa Robertom Lindom (Robert Lynd) da „ne može biti sukoba između dobrog (*sound*) kvalitativnog i dobrog kvantitativnog rada” (Lynd, 1939/ 1970: 174). Međutim, navodno filozofsko utemeljenje kombinovanih istraživanja u „pragmatizmu” služi prikrivanju odsustva njihove veze sa sociološkom teorijom. Ova istraživanja izvode i metodološke tekstove o njima pišu najviše pedagozi, a potom psiholozi i sociolozi; oni svoja istraživanja i svoje napise gledaju kao u potpunosti međusobno uporedive i samerljive. *MMR i njihova metodologija stoga su jedan oblik predmetnog i disciplinarnog uništavanja sociologije. Povezivanje kombinovanih istraživanja sa naopako shvaćenim paradigmatama u službi je njihovog lišavanja teorijskog utemeljenja.* Odsustvo teorije omogućava da se stručna pedagoška, psihološka i sociološka istraživanja predstavljaju kao naučna proučavanja, pri čemu se zanemaruje da naučna teorija donosi nešto što je bar perspektivno značajno novo. Milićevo shvatanje komplementarnosti izvora i načina prikupljanja podataka u funkciji je provere teorijskih stavova ili otkrivanja teorijski relevantnih neočekivanih otkrića (*serendipities*). U slučaju kombinovanih istraživanja komplementarnost, ili, pre, triangulacija, u službi je evaluacije reformski izvedenih ili zagova-

ranih praktičnih poduhvata. Metodolozi kombinovanih istraživanja u svom shvatanju paradigme prenaplaćavaju društveni moment deljenja vannaučnih pretpostavki u odnosu na saznanje postulate paradigmi. Na taj način oni umanjuju značaj čvrstog jezgra lakatoševski shvaćenih istraživačkih programa, u korist stručnog, a ne naučnog, pristupa. *Iza afirmisanja koegzistencije tri paradigme, kvantitativne, kvalitativne i kombinovane, nalazi se trivijalizacija sociologije, kako ona ne bi mogla da postavlja pitanja epohe.* Predmet sociološkog istraživanja za Vojina Milića su bili globalno društvo i društvene pojave posmatrane u njegovom kontekstu. Za zagovornike tri paradigme predmet sociologije daleko najčešće je izjednačen sa predmetima pedagogije i psihologije, shvaćenih u smislu evaluacije različitih „praktičnih politika”.

Ponoviću u zaključku: metodska pitanja pomeraju se sa ravni ispitivanja odnosa metoda sa teorijom na nivo navodnih paradigmi, kao da u sociologiji postoji „normalna nauka”. Svaka dobra teorija je, za razliku od na prikazan način shvaćene paradigme, subverzivna i kritička i stran joj je reformizam, bez obzira na pokušaje autora kakvi su bili i jesu Dirkem (Durkheim), Gidens (Giddens) ili Habermas (Habermas). *Priča o tri navodno rivalske paradigme sakriva apologiju metodološkog operacionalizma i društvenog reformizma u okviru statusa quo. Kvantitativna, kvalitativna i kombinovana paradigma temelje svoje razlike na verbalnoj ili numeričkoj formi definiensa u operacionalnim definicijama pojmova koje koriste.* To vodi do stanja gde kvantitativna orijentacija postavlja granicu apsolutnog siromaštva na prihod od dva dolara po ljudskom biću dnevno, a granicu između niže i srednje klase markira iznosom od deset dolara dnevno. Kvalitativna orijentacija podseća na ono što su u vreme između prvog i drugog izdanja Milićevog „Sociološkog metoda” Šeberg i Net nazivali autoterapijom sociologa (Sjoberg & Nett, 1968), odnosno na sociološko traganje za identitetom selfa, a ne društva. Što se tiče „kombinovane paradigme”, *the rest is silence.*

Literatura

- Archibald, M. (2016). Investigator Triangulation: A Collaborative Strategy With Potential for Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 10(3), 228–250.
- Barton, A. & Lazarsfeld, P. (1955). Some Functions of Qualitative Analysis in Social Research. *Frankfurter Beiträge zur Soziologie*, 1, 321–361.
- Blumer, H. (1939). *Critiques of Research in the Social Sciences: I. An Appraisal of Thomas and Znaniecki's The Polish Peasant in Europe and America*. Social Science Research Council.

- Bryman, A. (2007). Barriers to integrating quantitative and qualitative research. *Journal of Mixed Methods Research*, 1(1), 8–22.
- Campbell, D. T. & Fiske, D. W. (1959). Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological Bulletin*, 56, 81–105.
- Creswell, J. W. (2016). Reflections on the MMIRA: The future of mixed methods task force report. *Journal of Mixed Methods Research*, 10(3), 215–219.
- Creswell, J. W. & Creswell, J. D. (2018). *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Fifth Edition. Sage.
- Creswell, J. W. & Plano Clark, V. L. (2018). *Designing and conducting mixed methods research* (3rd ed.). Sage.
- Creswell, J. W., Plano Clark, V. L., Gutmann, M. L. & Hanson, W. E. (2003). Advanced mixed methods research designs. In: A. Tashakkori & C. Teddlie (Eds.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*. (pp. 209–240). Sage.
- Denzin, N. K. (1978). Triangulation: A Case for Methodological Evaluation and Combination. *Sociological Methods*, 339–357.
- Greene, J. C. (2006). Toward a methodology of mixed methods social inquiry. *Research in the Schools*, 13(1), 93–99.
- Ilić, V. (2000). Kvantitativni i kvalitativni pristup u uporednom istraživanju. *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, 42(2), 247–269.
- Ilić, V. (2004). Uporedno proučavanje društvenih pojava. *Etno-kulturološki zbornik za proučavanje kulture istočne Srbije i susednih oblasti*, knj. 9, 17–22.
- Ilić, V. (2022). Ceđenje suve drenovine: Kombinovani (pomešani) metodi, metodološki dogmatizam i metodološki eklekticism, *manuscript*, tekst poslat časopisu *Sociologija* 2. juna 2022.
- Jick, T. D. (1979). Mixing Qualitative and Quantitative Methods: Triangulation in Action. *Administrative Science Quarterly*, 24, 602–611.
- Kuljić, T. Đ. (1997) Idejno-političko opredeljenje i stvaralaštvo – Vojin Milić i marksizam. *Sociologija*, 39(4), 507–536.
- Lynd, R. (1939/ 1970). *Knowledge for What*. Princeton University Press.
- Milić, V. (1958). *Metodološki problemi u sociološkim istraživanjima*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet. doktorska disertacija.
- Milić, V. (1958) Sociološko proučavanje lokalnih zajednica. *Jugoslovenski časopis za filozofiju i sociologiju*, 2(1), 45–65.
- Milić, V. (1965). *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
- Modell, S. (2009). In defense of triangulation: A critical realist approach to mixed methods research in management accounting. *Management Accounting Research*, 20, 208–221.

- Moran-Ellis, J., Alexander, V., Cronin, A., Dickinson, M., Fielding, J., Sleney, J. & Thomas, H. (2006). Triangulation and integration: Processes, claims and implications. *Qualitative Research*, 6(1), 45–59.
- Popović, M. V. (1999). Kuljićev doprinos psihoanalizi naučnog stvaralaštva. *Sociologija*, 41(1), 63–68.
- Ragin, C. (1987). *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. University of California Press.
- Ragin, C. & Amoroso, L. M. (2011). *Constructing Social Research. The Unity and Diversity of Method*. Los Angeles, London, Delhi, Singapore, Washington D. C: Sage.
- Sale, J. E., Lohfeld, L. H. & Brazil, K. (2002). Revisiting the quantitative-qualitative debate: implications for mixed methods research. *Quality and Quantity*, 36: 43–53.
- Shannon-Baker, P. (2016). Making Paradigms Meaningful in Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 10(4), 319–334.
- Sjoberg, G. & Nett, R. (1968). *A Methodology for Social Research*. Harper and Row Publishers.
- Teddlie, C. & Tashakkori, A. (2003). Major issues and controversies in the use of mixed methods in the social and behavioral sciences. In: A. Tashakkori & C. Teddlie (Eds.), *Handbook of mixed methods in social & behavioral research* (pp. 3–50). Sage.
- Teddlie, C. & Tashakkori, A. (2010). *Foundations of Mixed Methods Research Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*. Louisiana State University.

Milić's Understanding of Complementarity and Triangulation in Mixed Methods Research

Abstract: Mixed methods have been developing since the nineties of the 20th century, and today they are firmly institutionalized. Vojin Milić developed his methodological conception between 1954 and 1965, at the time of the dominance of the quantitative approach. Several questions appear here as turning points in the development of contemporary sociological methodology: the relationship to the epistemological assumptions of sociological research (pragmatism vs. positivist and later dialectical Marxism), the understanding of observation as (in Milić's case) the basis of sociological empirical research, validity vs. theoretical adequacy, and triangulation vs. complementarity of application of different sources and methods of data collection. By comparing the similarities and differences in the understandings of one important methodologist and one direction in modern methodology, the understanding of the mentioned methodological dilemmas can be deepened.

Keywords: Vojin Milić, mixed methods, validity, triangulation, complementarity

Nemanja Zvijer¹

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Odeljenje za sociologiju

Mogućnosti upotrebe vizuelnih metoda u sociologiji²

Apstrakt: Oslanjajući se u najširem smislu na veoma temeljna razmatranja Vojina Milića o sociološkom metodu, u radu će biti načinjen pokušaj da se metodološki horizont malo proširi promišljanjem upotrebe vizuelnih metoda u sociološkoj istraživačkoj praksi. Posebno će se razmotriti upotreba vizuelnih sadržaja i materijala kao podataka u užem, sociološkom smislu te reči. Pored toga, deo rada pozabaviće se i konkretnim metodom koji se odnosi na vizuelno dokumentovanje. Pomenuta razmatranja biće postavljena u uporednu perspektivu spram klasičnih socioloških metoda iznetih u poznatoj Milićevoj knjizi *Sociološki metod*. Ukazaće se i na tesnu vezu između teorije i metoda, na koju i sam Milić skreće pažnju. Može se, naravno, postaviti pitanje – čemu rasprava o vizuelnim metodama u sociologiji? Osim činjenice da je vizuelna prezasićenost svakodnevice jedna od značajnih karakteristika savremenog društva i da bi istraživačke pristupe u izvesnom smislu trebalo tome prilagoditi, ostaje upozorenje da „(a)ko se novi istraživački postupci ne podvrgnu svestranom metodološkom proučavanju, teško je izbeći njihovu neosnovanu apsolutizaciju i šablonske primene, koje su karakteristične crte metodološkog pomodarstva” (Milić, 1965: 16).

Ključne reči: sociologija, metodologija, vizuelni sadržaji, istraživački pristupi

Uvod

Dinamički karakter društva i kulture u izvesnom smislu uslovio je i promene u sociološkim pristupima prilikom njihovog proučavanja, što se manje ili više neposredno odrazilo i na metodološku sferu. Dinamizam društvenih promena, između ostalog, doveo je i do prave proliferacije

¹ nzvijer@f.bg.ac.rs

² Rad na tekstu je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-68/2022-14/200163).

vizuelnih sadržaja koji su usled toga dospeli i na metodološki radar sociologije. Pišući o Veberovim (Weber) shvatanjima metoda društvenih nauka, i o tome koliki značaj pridaje vrednostima kada je istraživanje u pitanju, Vojin Milić se uzgredno osvrće i na značaj same kulture: „Istraživački problemi i vodeće teorijske ideje društvenih nauka zavise, dakle, od vladajućeg sadržaja određene kulture” (Milić, 1965: 133). Imajući to u vidu, čini se da ne bi bilo preterano reći da su preovlađujući sadržaji savremene kulture različite vizuelne forme, ili kako se to pregnantnije kaže, masovna/popularna kultura je hipervizuelna (Rose, 2014: 26).

Upravo činjenica da je vizuelno sve dominantnije u savremenoj kulturi, kao i sve intenzivnije tehnološke promene i uspon digitalnih tehnologija, što je trend koji je posebno uzeo maha tokom prve dekade 21. veka, za pojedine autore (Rose, 2014) jesu najčešći (mada ne i jedini) uzroci povećanog interesovanja, kako teorijskog tako i metodološkog, za vizuelno. Sociološko usredsređivanje na vizuelno uglavnom se određuje kao sociologija vizuelnog, ali široka upotreba vizuelnih metoda u različitim društveno-humanističkim disciplinama dovela je do različitih terminoloških „noviteta” kao što su vizuelne istraživačke metode (*visual research methods*) (Rose, 2014) ili pak vizuelne društvene nauke (*visual social sciences*) (Emmison, Smith & Mayall, 2012).

U daljem tekstu stvari se neće posmatrati iz tako široke, interdisciplinarnе perspektive, već će se pažnja usmeriti na metodološke osobenosti sociološkog pristupa vizuelnom. To je ujedno i predmet ovog rada, dok će se njegov cilj ogledati u predstavljanju specifičnih karakteristika konkretnih metodskih praksi. Rečeno će najpre podrazumevati promišljanje upotrebe vizuelnog kao podatka u sociološkom smislu te reči, kao i razmatranje posebnog metoda koji se odnosi na vizuelno dokumentovanje.

Terminološko-predmetne nedoumice

Prva nedoumica i jedno od osnovnih pitanja na koje se nailazi kada se razmatraju metodološke osobenosti sociologije vizuelnog jeste određivanje onoga što se zapravo proučava. Iz samog imena je jasno da je vizuelno centralna kategorija, ali problem je u tome kako ga preciznije definisati. Insistiranje na slici ili fotografiji kao primarnom predmetu proučavanja jeste jedno od raširenijih istraživačko-analitičkih stremljenja u sociologiji vizuelnog, ali nije jedino. Džilijen Rouz (Gillian Rose), na primer, u svojoj studiji o vizuelnim metodologijama koristi sintagme kao što su „vizuelni objekat” i znatno češće „vizuelni materijal”,³ čime želi da prevaziđe ogra-

3 Vizuelni objekat Rouzova kratko definiše, pozivajući se na radove antropologa, kao materijalne predmete koji se mogu videti, gledati, dodirivati, nositi i ukrašavati (Rose,

ničavanje isključivo na klasične forme fotografija, odnosno slika. I drugi autori koriste sintagmu „vizuelni materijal”, pod kojom takođe ne podrazumevaju samo fotografije, već i pokretne slike, zatim klasično slikarstvo, crteže i skulpture (Bock, Isermann & Knieper, 2011: 266). Jedna grupa autora (Emmison, Smith & Mayall, 2012) smatra da fotografija uopšte ne treba da bude u centralnom istraživačkom fokusu sociologije vizuelnog, već je sagledavaju samo kao jednu vrstu podatka dvodimenzionalnog tipa, pored koje postoje i druge vrste vizuelnih podataka (trodimenzionalni ili pak „živi”), o čemu će u nastavku biti više reči.

U ovom radu prevashodno će se koristiti sintagme „vizuelni materijali” ili „vizuelni sadržaji”, ne toliko kao sinonimi, već pre kao komplementarni pojmovi. Pojam „materijal” suštinski implicira nešto što postoji u materijalnom, odnosno fizičkom obliku, nešto što je opipljivo, što se može opaziti čulima. S obzirom na to da je u pitanju vizuelna sfera, dominantno je čulo vida, jer kako se na jednom mestu napominje, društveni naučnici obično „vide”, „posmatraju”, „osvetljavaju”, „gledaju”, „prikazuju”, „otkrivaju” obrasce, procese i strukture, pa vid, više od bilo kojeg drugog čula, stavlja opažanu stvar u kontekst njenog okruženja (Grady, 2005: 28). Kako materijalnost ima spoljašnji karakter, neophodno je imati u vidu i ono što promiče u toj spoljašnjosti, a to je upravo ono što se nalazi „unutra”, sadržaj često simboličkog karaktera koji upućuje na određeno značenje ili smisao. Komplementarnost pomenutih pojmova ogleda se i u činjenici da sadržaj može imati materijalnu formu, dok se sama materijalnost može odnositi na ono što je suštinsko i temeljno.

Pored terminološkog aspekta koji je direktno povezan sa saznavno-predmetnim, još jedna veoma važna stvar jeste poreklo vizuelnih materijala koji se koriste u istraživanju, jer se to neposredno odražava na većinu metodskih pristupa u okviru sociologije vizuelnog, postavljajući znatne razlike među njima. U tom smislu, najčešće se može raditi sa vizuelnim materijalima koji već postoje, zatim sa materijalima koje su generisali sami istraživači, kao i sa vizuelnim materijalima koje su stvorili učesnici u istraživanju (Pauwels, 2010: 551; Rose, 2014: 25). Poreklo vizuelnih materijala može uticati i na različite metodološke pravce u okvirima sociologije vizuelnog koji se mogu odnositi na to da li je vizuelno neposredan predmet proučavanja ili se pak koristi kao analitičko sredstvo u širem proučavanju samog društva.⁴ Ova dvostrana usmerenost sociološkog pristupa

2016: 274). Za razliku od toga, sintagmu vizuelni materijali ne određuje precizno, već samo u jednoj sumarnoj tabeli pod tim navodi likovnu umetnost, slike u novinama, časopisima, selfije, zatim reklame, filmove, ilustracije, mape, fotografije, karikature, institucije (muzeji i galerije), televiziju, digitalne slike... (Rose, 2016: 51).

4 Među autorima koji su se na različite načine bavili vizuelnim postojala je dilema (pa i razlika u mišljenju) oko toga da li vizuelno treba tretirati kao primarni predmet

vizuelnom suštinski bi podrazumevala analizu vizuelnih sadržaja nastalih u nekom društvu, najčešće kako bi se više saznalo o tom društvu i vezama sa analiziranim materijalom, pri čemu bi sami vizuelni sadržaji bili tretirani kao podaci u klasičnom smislu. Pored toga, drugo usmerenje odnosilo bi se na korišćenje različitih vizuelnih materijala kako bi se objasnile konkretne karakteristike samog društva i društvene strukture, različiti društveni fenomeni, veze, procesi ili tendencije. Ovu svojevrsnu dihotomiju, pomalo prozaično, naglašava i Daglas Harper (Douglas Harper) razdvajajući dve velike oblasti sociologije vizuelnog – empirijsku i simboličku – i jednostavno navodeći da je razlika među njima u tome što neki sociolozi koriste fotografije za proučavanje društva, dok drugi analiziraju fotografije koje su društveno proizvedene (Harper, 1988: 55).

U svakom slučaju, društvo je to koje stoji u pozadini, i koje je zapravo primarni predmet istraživanja, pošto je ovde u pitanju pre svega sociološka disciplina. Može se zbog toga reći da je osnovna svrha sociološke analize vizuelnog otkrivanje određenih obrazaca u prikazanom i u načinu na koji je prikazano, kako bi se razvile uverljive interpretacije, koje vezuju zapažanja sa prošlim ili aktuelnim društvenim procesima i normativnim strukturama (Pauwels, 2015: 50). Suština sociološkog pristupa vizuelnom sastoji se, dakle, u tome da se u krajnjoj liniji analizirani materijal dovede u smislenu eksplanatornu vezu sa društvom iz koga je potekao, što je posebno značajno kada se ima u vidu da su vizuelni sadržaji veoma rasprostranjeni. Džon Grejdi (John Grady) je to relativno jednostavno formulisao navodeći da sociologija vizuelnog koristi slike i druge vizuelne prikaze da analizira kulturu i društvo (Grady, 2007a: 63).

Vizuelno kao podatak

Sociološko usredsređivanje na vizuelno uglavnom se određuje, dakle, kao sociologija vizuelnog, a jedno od prvih pitanja koje se nameće jeste kako vizuelno postaje sociološki relevantan podatak, odnosno kako od „sirovog” oblika koji predstavlja određeni vizuelni materijal nastaje podatak koji se može upotrebiti u sociološkom istraživanju.⁵ Na jednom mestu se sugerise kako su, generalno gledano, podaci definisani istraživačkim pitanjima za koja mogu obezbediti empirijske odgovore (Wagner, 2011a: 61). Kako istraživačka pitanja najčešće proizlaze iz same teorije, teorija u

analize ili slike treba da budu korišćene kao jedno od mnogih dostupnih sredstava za istraživanje društvenog života (Gold, 2007: 142).

5 Proces konstituisanja statistički upotrebljivih podataka od informacija prikupljenih na terenu razmatran je i na primeru jednog anketnog sociološkog istraživanja (*videti* u Janković & Zvijer, 2019).

tom smislu pravi razliku između vizuelnog sadržaja kao „sirove” informacije i vizuelnog sadržaja kao podatka koji se može smisleno upotrebiti u sociološkoj analizi. Vojin Milić naglašava da naučna teorija, kao skup opštih iskustvenih stavova, između ostalog sređuje iskustvene podatke (Milić, 1965: 224). Teorija, dakle, iz vizuelnog materijala izvlači informacije koje mogu biti sociološki tretirane kao podatak.

Na ovaj način vizuelni materijal može odgovarati određenim epistemološkim standardima, odnosno može se posmatrati kao izvor naučnih saznanja. U tome bi se mogao ogledati sociološki pristup vizuelnim materijalima, kao izvorima konkretnih vizuelnih informacija o apstraktnim konceptima i procesima koji su centralni za organizovanje svakodnevnog društvenog života (Emmison, Smith & Mayall, 2012: 63). Da bi postao takva vrsta izvora, vizuelni materijal se mora „provući” kroz teoriju, i njena važnost se ogleda upravo u tome što može govoriti kada određeni vizuelni materijal sadrži sociološki vredne informacije. Prema Milićevim rečima, „prilikom ispitivanja da li su neki izvorni podaci upotrebljivi za neku naučnu svrhu uvek se najpre poredi njihov sadržaj sa sadržajem odgovarajućih teorijskih pojmova” (Milić, 1965: 312). Tako sasvim banalna stvar kao što su reklamne fotografije iz zabavnih časopisa, mogu nadići taj svoj „primarni” karakter ako se postave u određen teorijski okvir. Na taj način dobijaju karakteristike sociološki upotrebljivog podatka, kojim se dalje mogu objašnjavati određene karakteristike društva i društvene strukture, kao što je uradio Erving Goffman (Erwing Goffman) u svojoj poznatoj studiji o rodnim predstavama u reklamama (Goffman, 1979), kod koga su prikupljene i analizirane fotografije podaci u pravom smislu te reči.

Kada je u pitanju korišćenje vizuelnih materijala i sadržaja kao podataka, ističe se da je fotografija najkorišćenije sredstvo u okviru vizuelnih istraživačkih metoda, pa samim tim i sociologije vizuelnog (Rose, 2014a: 33).⁶ Prilikom navođenja prednosti fotografija, odnosno slika, ukazuje se da je to jedinstveni oblik podataka koji skladišti složena i slojevita značenja u formatu koji je odmah dostupan, pri čemu istovremeno kodira ogromnu količinu informacija u jednom prikazu (Grady, 2005: 18–20). Međutim, vizuelni podaci se ne moraju odnositi samo na slike. U jednom širem smislu oni se određuju kao bilo koji vizuelno uočljivi predmet koji je od interesa za ljudska bića ili koji su ona proizvela, odnosno kao vizuelno uočljivi artefakti koji beleže ljudska dela određene vrste (Grady, 2008). Ovo znatno proširuje opseg toga šta se može tretirati kao vizuelni

6 Za klasične metodološke studije u sociologiji to svakako nije slučaj. U Milićevoj knjizi, na primer, fotografije se uzgredno pominju kao vrsta likovnog istorijskog izvora, i u okviru razmatranja analize sadržaja, posebno kod proučavanja propagande (Milić, 1965: 443, 475, 485).

podatak, što bi dalje značilo da vizuelni podaci uključuju sve aspekte fizičkog univerzuma koji se mogu percipirati. Na istom mestu se navodi da vizuelni podaci mogu obuhvatiti i materijalnu kulturu, kao i vizuelne predstave te kulture. Zbog toga pojedini autori pod vizuelnim podacima ne podrazumevaju samo dvodimenzionalne oblike kao što su slike (fotografije, crteži, filmovi...), već i trodimenzionalne forme, i kao takvi mogu se odnositi na različite objekte materijalne kulture i različite materijalne artefakte (spomenici), zatim na objekte sa izraženim kulturološkim značenjem (TV, automobili), čak i na javne institucije kao što su muzeji ili groblja (Emmison, Smith & Mayall, 2012).⁷

Vizuelni podaci, dakle, mogu imati različite forme, a njihovo konstituisanje najčešće se odvija na dvostruki način. To najpre mogu biti gotovi vizuelni materijali koji već postoje i cirkulišu u okviru društva i kulture i kojima se onda pripisuje sociološka relevantnost, odnosno koji se postavljaju u „sociološke koordinate”.⁸ Pored toga, vizuelni podaci se mogu konstituisati i posredstvom istraživača, pa čak i samih ispitanika. U tom smislu, na pojedinim mestima se govori o tzv. „sekundarnom istraživačkom materijalu”, koji se odnosi na korišćenje vizuelnih materijala koje su proizveli drugi istraživači za slične ili različite istraživačke svrhe (Pauwels, 2010: 552). Ovaj materijal može se koristiti za poređenje sa novim podacima, za reviziju starih rezultata u radu novih istraživača, ili da bi se odgovorilo na neka sasvim druga istraživačka pitanja.

Prilikom analize vizuelnih materijala prva stvar na koju se nailazi jeste sam vizuelni prikaz. Zbog toga se posebna pažnja mora posvetiti vizuelnom jeziku i tehnici vizuelnog beleženja, što znači da bi trebalo imati u vidu i određene formalno-tehničke karakteristike kao što su rakurs, kadriranje, kompozicija, trenutak snimanja, osvetljenje i druge, koje su često pod uticajem različitih spoljašnjih okolnosti. Dakle, temeljna analiza pronađenih slika ne bi trebalo da se ograniči samo na analizu nivoa

7 Pomenuti autori u znatnoj meri (i čini se bez veće potrebe) proširuju opseg stvari koje bi se mogle svrstati pod vizuelne podatke korišćene u sociološkoj analizi. Osim dvodimenzionalnih i trodimenzionalnih vizuelnih podataka oni govore i o tzv. „obitavajućim” vizuelnim podacima (*lived visual data*) koji se odnose na lokacije i mesta na kojima ljudi obitavaju i načine na koje ih koriste, kao što su domovi i bašte, fakulteti, tržni centri, ulice i parkovi. Uz ovo, pominju se i „živi” vizuelni podaci (*living visual data*) koji se odnose na aktivnosti ljudi u svakodnevnoj interakciji gofmanovskog tipa, zatim na proksemičke interakcije i sociopetalno pozicioniranje, na telo, njegovo uređivanje i gestove ponašanja. Na kraju, tu su i virtuelni vizuelni podaci, za koje nije najjasnije zbog čega se posebno izdvajaju pošto autori sami kažu da imaju najčešće osobine dvodimenzionalnih vizuelnih podataka (Emmison, Smith & Mayall, 2012).

8 Prema pojedinim mišljenjima jedan od najočiglednijih načina proučavanja vizuelnih aspekata društva jeste sakupljanje i analiza slika, vizuelnih predstava i artefakata koji već postoje (Pauwels, 2015: 47).

prikazanog, već takođe ispituje suptilniji sloj ili nivo procesa prikazivanja (Pauwels, 2015: 50). Odnosno, podjednako je važno šta je vizuelno prikazano, kao i sam način (sa čitavim nizom manje ili više specifičnih karakteristika) na koji je to urađeno.

Kada je u pitanju sociološka analiza vizuelnih materijala, kontekstualna ravan je veoma važna. Ona obuhvata kontekst u kome je vizuelni materijal nastao, kao i kontekst u kome se taj materijal analizira. Prvi kontekst se može odnositi na društvene okolnosti u kojima je slika nastala, što može obuhvatati informacije o proizvođaču slike i o ciljanoj publici, o načinu korišćenja slike, kao i specifične političke, društvene i druge karakteristike samog društva (Pauwels, 2015: 51). Drugi kontekst je onaj u koji je istraživač situiran i kao takav može biti širi pošto podrazumeva same društvene okolnosti, ali i užu, određen specifičnim teorijskim pretpostavkama, istraživačkim paradigmama i disciplinarnim specifičnostima. Pored navedenog, pojedini autori govore i o unutrašnjem ili mikro kontekstu, koji se odnosi na razlike između etničke, religijske, rodne i klasne pripadnosti, kao i vrednosnih orijentacija istraživača i objekta fotografije, što ujedno može uticati i oblikovati poseban dinamički odnos između njih (Prosser & Schwartz, 2005: 110).

Korišćenje postojećih vizuelnih sadržaja i materijala u sociološkim istraživanjima može naći veoma široku primenu prilikom proučavanja različitih aspekata kulturološke sfere, kao što su popularna kultura ili umetnost. Stjuart Hol (Stuart Hall) je tako kroz analizu konotativnih značenja novinskih fotografija iz britanskih medija pokazao kako one na manifestnom nivou formalne razmene informacija zapravo reprodukuju dominantnu ideologiju, nazivajući to razumljivim predstavama (*intelligible representations*), koje nisu skup neutralnih činjenica, već set zdravorazumskih konstrukcija i ideoloških tumačenja sveta koje društvo drže na okupu (Hall, 1981).⁹ Jedna druga analiza sličnog vizuelnog materijala, takođe fotografija (ali reklamnih) samo iz druge, gofmanovske perspektive, pokazala je da se vizuelni sadržaji kao što su fotografije mogu posmatrati kao indikatori različitih društveno-strukturnih karakteristika (Grady, 2007b). U ovom konkretnom slučaju, vizuelni materijal je pratio promene rasnih odnosa u američkom društvu, otkrivajući tako elemente same društvene dimanike. Takođe, postojeći vizuelni materijal može se iskoristiti kao sredstvo pristupa prošlosti, od one individualne, preko kolektivne do institucionalne (Emmison, Smith & Mayall, 2012: 55–56).¹⁰

9 Ili kako Hol u altiserovskom maniru kaže: „Ideološki koncepti oličeni u fotografijama i tekstovima u novinama, dakle, ne proizvode nova saznanja o svetu. Oni proizvode prepoznavanje sveta onako kako smo već naučili da ga prisvajamo” (Hall, 1981: 239).

10 Šire posmatrano, kada je u pitanju kultura sećanja uopšte, u jednoj od prvih domaćih socioloških studija o ovom fenomenu uzgredno se navodi značaj vizuelnih sadržaja,

Analitička upotreba postojećih vizuelnih materijala može imati određene prednosti, ali i nedostatke. Kada su u pitanju prednosti, najčešće se navodi laka dostupnost vizuelnih sadržaja (jer su sveprisutni i u konstantnom porastu zahvaljujući masovnim medijima, internetu, društvenim mrežama), zatim njihov izrazito raznorodan karakter (mogu obuhvatiti čitav niz vizuelnih materijala, od naivnih kao što su dečji crteži ili porodične fotografije, preko utilitarnih kao što su slike ličnih karata, školske fotografije, snimci bezbednosnih kamera, do veoma profesionalnih i sofisticiranih kao što su reklame, umetničke slike, igrani i dokumentarni filmovi, veb-stranice, igre) i njihovo takođe raznorodno poreklo, pošto mogu poticati iz različitih segmenata društva kao što su privatni, komercijalni, državni, obrazovni, zabavni (Pauwels, 2015: 47–52). Na istom mestu navode se i određena ograničenja koja se odnose na čest nedostatak kontekstualnih informacija (u smislu produkcionih okolnosti ili nameravane svrhe), što može voditi pogrešnoj interpretaciji, zatim se ukazuje na teškoće kod uzorkovanja, jer se kod nekih vizuelnih materijala teško može saznati konačna populacija, da bi se na kraju skrenula pažnja i na pojednako važna pitanja etike i autorskih prava.

Još jedan inherentan problem kod korišćenja vizuelnih materijala jeste i onaj povezan sa njihovim značenjem, pa samim tim i interpretacijom, posebno iz perspektive polisemičnosti vizuelnog uopšte, na šta je davno upozorio Rolan Bart (Roland Barthes) u svom poznatom tekstu o retorici slike (Bart, 1979). Problem višeznačnosti vizuelnih sadržaja može se donekle prevazići kombinovanjem različitih pristupa kao što su, na primer, semiološki i ikonografski, koji su usmereni na pitanje predstavljanja u smislu šta se predstavlja i na koji način se to čini, kao i koja su potencijalna „skrivena značenja” tih predstava u pogledu prisustva određenih ideja i vrednosti, pri čemu se ne gubi iz vida kontekst u kome određeni vizuelni sadržaj nastaje i dalje cirkuliše (Van Leeuwen, 2008).¹¹

Pored navedenog, ono što se uočilo kao problem kod mnogih analiza koje su vizuelno tretirale kao podatak jeste i to da se značaj vizuelnog preuveličavao. Recimo, vizuelni sadržaji koji se koriste i koji bi trebalo da pokažu kako je njihova upotreba unapredila istraživanje u saznavnom smislu, to suštinski ne pokazuju.¹² Zaključci do kojih se u takvim situacijama do-

prvenstveno fotografije, i to najčešće kao vizuelnog posrednika u pamćenju, ali i sećanju (Kuljić, 2006).

11 Jedan specifičan tip semiološke analize nazvan društveno-semiotički pristup (*social semiotic approach*) podrazumeva uključivanje društvenih teorija (u našem slučaju socioloških) kako bi se analiza u potpunosti zaokružila i značenje što preciznije „dešifrovalo” (Jewitt & Oyama, 2008: 139).

12 To je, recimo, slučaj sa jednim tekstom o imigrantskim zajednicama u SAD (*videti* u Gold, 2007).

lazi uglavnom su mogli biti postignuti i bez upotrebe vizuelnih materijala, pa samim tim vizuelni materijali nisu imali suštinsku saznavnu važnost. Na taj način oni postaju samo puki ukras ili ilustracija.

Vizuelno dokumentovanje

Jedan od najizravnijih načina preko kojih se od vizuelnih materijala i sadržaja prave sociološki relevantni podaci jeste i vizuelno dokumentovanje. Pojedini autori (Wagner, 2011a: 55) ovaj metod nazivaju i etnografijom zasnovanom na slici (*image-based ethnography*), foto-dokumentacijom (Rose, 2016) ili mimetičkim pristupom (Pauwels, 2015: 97). U okviru vizuelnog dokumentovanja sociolozi „sakupljaju i reprezentuju podatke o vizuelnim dimenzijama društvenog života” (Wagner, 2002: 161), odnosno snimaju ili beleže (*record*) vizuelne aspekte stvarnosti kao deo relativno konvencionalnih istraživačkih aktivnosti (Harper, 2005: 24). Vizuelno dokumentovanje obično podrazumeva korišćenje tehničkih uređaja kako bi se u vizuelnoj formi temeljno, organizovano i sistematski dokumentovali određeni aspekti društvene stvarnosti koja je predmet proučavanja. Na ovaj način nastoje se iskoristi reproduktivne mogućnosti tehničkih uređaja u okolnostima u kojima ljudsko oko nije u stanju da uhvati puno bogatstvo složenih ili brzo odvijajućih događaja (Pauwels, 2015: 97).

Prilikom vizuelnog dokumentovanja važno je da čitav proces bude organizovan iz sociološke perspektive, jer se, ako se ovo ne uradi, može stvoriti vizuelna informacija koja će nesvesno reflektovati subjektivne pretpostavke istraživača (Harper, 2005: 34). Naravno, sociološka perspektiva neće sama po sebi neutralisati potencijalnu subjektivnu isključivost istraživača, ali može umanjiti verovatnoću da se ona ispolji. Uz to, pomenuta perspektiva vizuelnim informacijama takođe može dati određenu saznavnu težinu. Samim tim, i ovde teorija igra ključnu ulogu, što je zapravo karakteristično i za klasičan sociološki metod, jer „ako teorija ne usmerava prikupljanje podataka, neizbežan je skupljački empirizam, gomilanje podataka koji nemaju neku veću saznavnu vrednost” (Milić, 1965: 304). Na neophodnost teorije prilikom korišćenja fotografije u sociologiji među prvim je ukazao Hauard Beker (Howard Becker), jasno naglašavajući da sociološka teorija, nezavisno od toga da li se radi o sveobuhvatnoj teoriji ili o specifičnoj teoriji o nekom empirijskom fenomenu, pomaže istraživaču da shvati situaciju dok je fotografiše i istovremeno govori kada vizuelni materijal sadrži sociološki vredne informacije (Becker, 1974: 12). Kao i u slučaju stvaranja vizuelnih podataka, tako i kod vizuelnog dokumentovanja, teorija predstavlja podlogu samog istraživanja. To se jasnije vidi kada se imaju u vidu tehnički uređaji za vizuelno snimanje (kamera

ili foto-aparat) koji se koriste kako bi se zabeležili značajni aspekti stvarnosti, a koji onda mogu postati novostvoreni vizuelni podaci (Pauwels, 2015: 97). Premda deluje da korišćenje tehničkih uređaja predstavlja inicijalni, neophodni, i formalni korak u procesu vizuelnog dokumentovanja, teorija je ta koja stvara sociološki relevantne vizuelne podatke. Generisanje vizuelnih podataka mora biti vođeno jasnim teorijskim usmerenjem, zbog čega je teorija primarni činilac koji vizuelnim beleškama daje saznanje, pa samim tim ima ključnu ulogu u ovom procesu.

Pored teorije kao jednog opštijeg okvira koji usmerava vizuelno dokumentovanje u pravcu dobijanja sociološki upotrebljivih podataka, veoma je važno da se sadržaj koji se beleži poveže sa istraživačkim pitanjima ili hipotezama. Istraživačka pitanja (kao i potpitanja koja iz njih proizilaze) i hipoteze neposredno vode generisanje vizuelne dokumentacije. Na jednom mestu se sugerise i to da fotografije načinjene na terenu mogu proizvesti nova (dodatna) istraživačka pitanja (Gold, 2007). Odnos između istraživačkih pitanja i vizuelnog dokumentovanja može imati i drugačiji karakter, u smislu da se sadržaji dobijeni vizuelnim dokumentovanjem koriste kako bi se neposredno istražila određena istraživačka pitanja (Rose, 2014: 25). Ovo suštinski upućuje na jedan interaktivan proces u kojem se fotografije (ili vizuelni materijali uopšte) koriste kao način odgovaranja ili proširivanja istraživačkih pitanja o određenoj temi (Suchar, 1997: 34), što jasno ukazuje na istraživački potencijal vizuelnih dokumenata. Samim tim, osnovni cilj vizuelne dokumentacije jeste da proizvede sociološki „upotrebljive” podatke, što između ostalog podrazumeva i to da vizuelni zapisi što više odgovaraju proučavanom fenomenu.¹³

Ovo ujedno može biti i jedna od glavnih osobenosti vizuelnog dokumentovanja, koja se odnosi na njihov reproduktivan i mimetički karakter, kao i sposobnost da se uz pomoć tehničkih uređaja sa izvesnom lakoćom zabeleže različiti vizuelni detalji. Pomenute karakteristike, prema pojedinim autorima, mogu se iskoristiti na dva osnovna načina – kao dodatak ili dopuna etnografskom terenskom dnevniku, i/ili za sistematsko beleženje vizuelnih detalja sa naglaskom na reprodukciju objekata, događaja, mesta, znakova, simbola ili ponašanja (Prosser & Schwartz, 2005: 107–108). Ovo dalje može implicirati poređenje „klasičnih” i vizuelnih metoda, posebno kada je u pitanju materijalizacija posmatranja. U tom smislu, glavna razlika između pisanih beležaka i onih koje su snimljene kamerom ili foto-aparatom jeste ta što će prve uključivati samo one detalje koje je primetio

13 „Sistematični podaci treba da sadrže obaveštenja o svemu što se smatra relevantnim za objašnjavanje proučavanih pojava. Što se, pak, smatra ili pretpostavlja da je relevantno za objašnjenje, zavisi od postojećih teorijskih saznanja i nekih novih pretpostavki” (Milić, 1965: 307).

i zabeležio posmatrač, dok će prilikom korišćenja pomenutih tehničkih sredstava biti zabeleženo sve što je bilo u njihovom „vidnom polju”, nezavisno od toga da li je posmatrač to primetio (Wagner, 2011a: 66). To se može posmatrati kao jedna od prednosti vizuelnog dokumentovanja. Pored toga, navodi se još i to da takva vrsta dokumentovanja pruža direktniji zapis o događajima koji se istražuju nego bilo koji drugi oblik prikupljanja podataka koji koriste istraživači društva, pri čemu oni takođe beleže neposrednost trenutka koji se snima (Grady, 2008).

Navedeno bi moglo sugerisati da su vizuelne beleške „superiornije” od klasičnih pisanih terenskih beleški, međutim takav zaključak bi trebalo uzeti s izvesnom rezervom, prevashodno zbog inherentne sličnosti između vizuelnog i klasičnog metodskog oblika. Vizuelno dokumentovanje u suštinskom smislu može biti način sakupljanja podataka, odnosno način njihovog stvaranja kroz vizuelizaciju. Prikupljanje podataka u onim istraživanjima u kojima sami istraživači vizuelno beleže na terenu predmet proučavanja, i onda te fotografije tretiraju kao podatke može imati određene osobenosti. Među tim osobenostima navodi se održavanje kritičke distance spram predmeta istraživanja (istraživač kao „autsajder”), zatim razumevanje unutrašnjeg sveta istraživanog fenomena, mogućnost otvorenog ili skrivenog prikupljanja vizuelnih podataka, neupadljivo integrisanje u okvire posmatrane zajednice kao se ne bi narušila njena rutina (Prosser & Schwartz, 2005: 104–109). Pomenute osobenosti karakteristične su i za načine prikupljanja podataka koji se koriste u okvirima klasičnog sociološkog metoda.¹⁴ Kako se na jednom mestu kaže, kao transkript intervjua ili terenske beleške etnografa, fotografija je zapis onoga čemu je posvećena pažnja (Grady, 2005: 21). Samim tim, i sve manjkavosti koje se javljaju u klasičnom karakteristične su i za vizuelni sociološki metod.

Još jedan od razloga za rezervu u pogledu „superiornosti” vizuelnog dokumentovanja odnosi se i na to da prilikom stvaranja vizuelnih beleški na njihov karakter mogu uticati personalni/istraživački i tehničko-tehnološki aspekti. Prvi aspekt povezan je sa time šta se uključuje (snima/fotografiše), a šta izostavlja, zatim sa načinom na koji se prikazuju aktivnosti, kao i sa estetskim senzibilitetom istraživača i njegovom senzitivnošću spram objekata i događaja ispred objektiva.¹⁵ Drugi aspekt je povezan s opremom koja se koristi (vrste objektiva i optike, veštačko ili prirodno osvetljenje, crno-bela ili kolor fotografija...) koja može činiti značajnu razliku u snimljenom materijalu (Prosser & Schwartz, 2005: 107–108). Slič-

14 Razmatrajući vrste posmatranja Vojin Milić, između ostalog, navodi gotovo identične karakteristike za ovaj klasični sociološki metod (Milić, 1965: 349–357).

15 Veoma slični problemi javljaju se i kod klasičnog sociološkog posmatranja, na šta je Milić takođe posebno ukazao (Milić, 1965: 357–361)

no ovome i Beker (Becker) naglašava da onaj koji vizuelno dokumentuje ima ogromnu kontrolu nad konačnom vizuelnom predstavom i informacijama i porukama koje ona sadrži, i da pomenuti tehnički aspekti oblikuju krajnji proizvod (Becker, 1974: 11).¹⁶ Tehnički aparati, dakle, ne beleže po svojoj volji, već su fotografije i snimci kamera oblikovani mnoštvom odluka samih snimatelja o tome gde da se usmeri objektiv, kada da se započne i završi snimanje, kakve da budu postavke za fokus i osvetljenje, itd. (Wagner, 2011b: 81). Istraživač sa jedne strane i tehnička aparatura sa druge na različite načine mogu oblikovati karakter vizuelnog prikaza koji se stvara i kasnije koristi kao podatak u istraživanju.

Ovo otvara i problem manipulativnosti vizuelnih materijala, u širem smislu. Kako se na jednom mestu navodi, svaka fotografija rezultat je velikog broja istraživačevih/fotografovih izbora (tehničkih i estetskih), pri čemu svaki izbor unosi subjektivne elemente u sadržaj (Goldstein, 2007). Zbog svega toga svaka vizuelna zabeleška jeste proizvod određene vrste manipulacije pošto predstavlja izbor istraživača/fotografa, a otuda i njegovu interpretaciju stvarnosti. Ovo je načelno povezano sa onim što se u klasičnoj metodologiji određuje kao lična jednačina posmatrača.¹⁷ Treba, ipak, napomenuti da nije problem samo „ljudski faktor”. Čak i u potpuno automatizovanom sistemu za dobijanje slike, softverski i hardverski izbori osiguravaju da će ta dvodimenzionalna slika sveta biti drugačija u odnosu na to kako naša čula percipiraju stvarnost (Goldstein, 2007: 65), što znači da značajnu ulogu igra i posredan karakter tehnologije.

Pored navedenog, među problemima prilikom vizuelnog dokumentovanja u sociološkim istraživanjima ističu se i reaktivnost između fotografa i subjekata, kulturološka očekivanja koja oblikuju čin pravljenja slika, kao i već pomenuta posredovanost karakteristikama same tehnologije (Prosser & Schwartz, 2005: 104). Uz to, pojedini autori ukazuju i na činjenicu da se vizuelni sadržaji mogu tumačiti na dramatično različite načine što u izvesnoj meri podriva, uslovno rečeno, „autorsku” teoriju vizuelnog značenja koja primat pripisuje nameri onoga koji slika ili snima (Grady, 2008). Drugim rečima, vizuelni dokumenti koji istraživaču mogu izgledati samorazumljivo, nekim drugim istraživačima mogu delovati sasvim drugačije, pa čak i problematično, upravo zbog polisemične prirode vizuelnog.¹⁸

Uprkos svemu, kako se na jednom mestu zapaža, vizuelni materijali nam možda ne pružaju nepristrasnu i objektivnu dokumentaciju društve-

16 Jednostavnije rečeno, važnost vizuelnih materijala počiva na tome šta je slikano i kako je slikano (Rose, 2014: 30).

17 Na ovaj način neposredno se zadire i u pitanje objektivnosti, na šta između ostalog i upućuje problem lične jednačine posmatrača (Milić, 1965: 382–386).

18 Zbog toga, teorija i ovde može odigrati važnu ulogu u „fiksiranju” značenja.

nog i materijalnog sveta, ali mogu pokazati karakteristične odlike ljudi, predmeta i događaja koji često mogu izmaći čak i najveštijim posmatračima, pri čemu korišćenjem fotografija možemo otkriti i pokazati odnose koji mogu biti suptilni, pa samim tim i lako zanemareni (Prosser & Schwartz, 2005: 102). Uz sva ograničenja koja nameću reaktivnost i etički nazori, pojedini istraživači sagledavaju tehnologije za vizuelno beleženje kao mogućnost za potpunije zapise prilikom posmatranja, koji mogu da zabeleže društvenu akciju onako kako se stvarno odvija, kao i za detaljno beleženje interakcija koje mogu biti povremene i prolazne prirode, a uz to daju mogućnost da različiti istraživači vide iste događaje, ili da se isti fenomen vidi nekoliko puta (Harrison, 1996: 85–87).

Poslednji deo navoda upućuje na to da se vizuelno dokumentovanje može koristiti kako bi se uočila eventualna promena tako što bi se ponovo fotografisao isti ili sličan društveni fenomen (Harper, 1988: 62). Ovaj oblik vizuelne dokumentacije koristi se prilikom proučavanja onih fenomena koji mogu zahtevati kontinuirano snimanje. To mogu biti određene interakcije između ljudi, ili rituali, ili pak promene društvene sredine tokom vremena. U navedenim slučajevima koristi se tzv. intervalna fotografija koja podrazumeva snimanje niza slika sa iste tačke u određenim vremenskim rasponima kako bi se dokumentovale sve vidljive promene, ili ponovljeno fotografisanje, koje se odnosi na longitudinalni, fotografski zapis određenog fenomena, koji se zatim ispituje u potrazi za eventualnom promenom (Pauwels, 2015: 104–110). Kao primer mogao bi se navesti rad u kome se refotografisanje koristi za dokumentovanje društvene promene (Rieger, 2011). Autor u tekstu traga za vizuelnim indikatorima promene, tako što konkretne predmete analize (u njegovom slučaju individue, aktivnosti i mesta) fotografiše u uzastopnim vremenskim periodima, da bi potom poredio sadržaj fotografija, tražeći dokaze o promeni. Ono što bi takođe trebalo pomenuti jeste i tvrdnja autora da promenu, ili njen nedostatak, a koji se otkriva pomoću fotografija, onda tumačimo u skladu sa određenim teorijskim očekivanjima (Rieger, 2011: 134).

Kao još jedan od oblika foto-dokumentacije može se navesti i tzv. auto-fotografija (*auto-photography*), koja podrazumeva stvaranje fotografske evidencije od strane ispitanika, koju onda dalje analiziraju istraživači (Emmison, Smith & Mayall, 2012). Smatra se takođe da je to zaostavština za sociologiju vizuelnog od strane antropologa i još se naziva metodom „slika koje generiše subjekt” (*subject-generated imagery*), gde se uređaji za snimanje daju subjektima (Grady, 2007a: 66), uz instrukcije da slikaju ono što oni smatraju značajnim, s tim što se opseg značajnog ograničava ciljevima istraživanja. Ovaj metod može biti pogodan kada se istražuju društvene i kulturne sfere koje su teško dostupne ili pak nedostupne istra-

živačima, kao što su različite osetljive i marginalizovane grupe, ili pak potkulture, a svoju primenu našla je i u istraživanjima mladih, zatim rodnih odnosa i razlika, kao i zdravstvene i medicinske problematike.

Vizuelno dokumentovanje često se koristi u analizama urbanog, gde se najčešće svodi na vizuelno predstavljanje urbanih mesta, zatim na veoma rasprostranjeno pravljenje fotografija koje se odnose na širok spektar svakodnevnih urbanih praksi, kao i na stvaranje fotografija urbanog koje u izvesnom smislu otelotvoruju doživljavanje urbanih prostora (Rose, 2014b). Kao konkretan primer vizuelnog dokumentovanja može se navesti komparativni rad čikaškog sociologa Čarlsa Sušara (Charles Suchar) o postindustrijskoj promeni određenih delova grada u Čikagu i Amsterdamu (Suchar, 2005). On je tragao za uočljivim obrascima promene i transformacije koji su se mogli naći u ovim gradovima tako što je u okviru terenskog rada sistematski fotografisao nekadašnje industrijske oblasti. Na taj način stvorio je fotografski inventar čijom analizom je izdvojio nekoliko karakterističnih obrazaca povezujući ih sa širim političkim, ekonomskim i kulturnim strukturama.¹⁹

Pored upotrebe u sociologiji urbanog, vizuelno dokumentovanje pokazalo se posebno pogodno prilikom istraživanja rituala i ritualnih praksi, prevashodno zbog svoje sposobnosti da registruje bogatstvo i složenost tih događaja, da se uspešno nosi sa semiotičkom hibridnošću rituala, kao i sa njihovom kulturnom specifičnošću i prostorno-vremenskim razvojem (Pauwels, 2010: 554).

Zaključak

Razmatranje upotrebe vizuelnih materijala i sadržaja u sociologiji, kao i određena methodska usmerenja proistekla iz toga, otvaraju pitanje da li je proširivanje metodološkog obzorja na vizuelnu sferu „metodološko pomodarstvo” ili stvarna potreba. Čini se da odgovor na ovo pitanje ima ambivalentan karakter. S jedne strane, iz rečenog se vidi da opisana methodska usmerenja ne predstavljaju kvalitativno novi i drugačiji iskorak, već počivaju na jednoj vrsti dopune metoda iz standardnog sociološkog arsenala. U oba slučaja, i kod tretiranja vizuelnih sadržaja i materijala kao sociološki relevantnih podataka i kod vizuelnog dokumentovanja ključnu ulogu ima teorija, što svakako nije iznenađenje. Vizuelnim podacima, posebno onim koji već postoje, teorija naknadno daje sociološki smisao,

19 Ono što, ipak, ostaje kao glavni utisak nakon čitanja ovog teksta jeste i to da Sušar u svom objavljenom radu fotografije više koristi kao ilustraciju određenih tvrdnji, a ne kao podatak po sebi.

dok kod vizuelnog dokumentovanja ona dolazi pre samog procesa i determiniše ga u čitavoj meri. Navedenom se može dodati i činjenica da se od polovine prve pa do sredine druge dekade dvehiljaditih godina desila hiperprodukcija radova koji su se teorijski i metodološki bavili vizuelnim,²⁰ sasvim neujednačenog kvaliteta i saznavnih dometa. Ovo, zajedno s prethodnim, mogu biti argumenti u prilog tome da je u pitanju pomodarstvo i povodjenje za naučno dominantnim trendovima.

Sa druge strane, međutim, činjenica je i to da je vizuelna prezasićenost svakodnevice jedna od značajnih karakteristika savremenog društva, a kako je društvo kao takvo krajnji cilj sociološke analize, ono se između ostalog može proučavati i kroz različite vizuelne manifestacije. Zbog toga bi u izvesnom smislu istraživačke pristupe trebalo prilagoditi takvim okolnostima. U svakom slučaju, ne bi trebalo gubiti iz vida Milićevo upozorenje da bi svaki novi istraživački postupak trebalo podvrgnuti i „svestranom metodološkom proučavanju” i kritičkoj analizi upravo zbog toga da bi se izbegla njihova apsolutizacija, ali i šablonska primena.

Literatura

- Bart, R. (1979). Retorika slike. *Treći program*, (41), 465–477.
- Becker, H. (1974). Photography and Sociology. *Studies in the Anthropology of Visual Communication*, 1(1), 3–26.
- Bock, A., Isermann, H. & Knieper, T. (2011). Quantitative Content Analysis of the Visual. In: E. Margolis & L. Pauwels (Eds.), *The Sage Handbook of Visual Research Methods* (pp. 265–282). Sage Publications.
- Emmison, M., Smith, P. & Mayall, M. (2012). *Researching the Visual*. Sage Publications.
- Goffman, E. (1979). *Gender Advertisements*. New York: Harper and Row Publishers.
- Gold, S. J. (2007). Using Photography in Studies of Immigrant Communities. In: G. C. Stanczak (Ed.), *Visual research methods: Image, society, and representation* (pp. 141–166). Sage Publications, Inc.
- Goldstein, B. M. (2007). All Photos Lie: Images as Data. In: G. C. Stanczak (Ed.), *Visual research methods: Image, society, and representation* (pp. 61–82). Sage Publications, Inc.
- Grady, J. (2005). Working with visible evidence: an invitation and some practical advice. In: C. Knowles & P. Sweetman (Eds.), *Picturing the Social Landscape* (pp. 18–31). Routledge.
- Grady, J. (2007a). Visual Sociology. In: C. D. Bryant & D. L. Peck (Eds.), *21st Century Sociology: A Reference Handbook* (volume two) (pp. 63–70). Sage Publications.

20 Korišćenje vizuelnih metoda u društvenim istraživanjima postalo je toliko zastupljeno da se čak govori i o njihovoj fetišizaciji (Rose, 2014: 24).

- Grady, J. (2007b). Advertising images as social indicators: depictions of blacks in *LIFE* magazine, 1936–2000. *Visual Studies*, 22(3), 211–239.
- Grady, J. (2008). Visual Research at the Crossroads. *Forum Qualitative Sozialforschung* 9(3) <https://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1173/2619>
- Hall, S. (1981). The determinations of news photographs. In: S. Cohen & J. Young (Eds.), *The Manufacture of News: social problems, deviance and the mass media* (pp. 226–243). Constable.
- Harper, D. (1988). Visual Sociology: Expanding Sociological Vision. *The American Sociologist*, 19(1), 54–70.
- Harper, D. (2005). What's New Visually?. In: N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (pp. 747–761). Sage Publications.
- Harrison, B. (1996). Every Picture 'Tells a Story': Uses of the Visual in Sociological Research. In: E. S. Lyon & J. Busfield (Eds.), *Methodological Imaginations* (pp. 75–94). Macmillan Press Ltd.
- Janković, S. & Zvijer, N. (2019). Od informacije do podatka: procesi i socijalne dimenzije proizvodnje statističkih podataka. U: M. Lazić & S. Cvejić (ur.), *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji* (str. 275–302). ISIFF.
- Jewitt, C. & Oyama, R. (2008). Visual meaning: a social semiotic approach. In: T. van Leeuwen & C. Jewitt (Eds.), *Handbook of Visual Analysis* (pp. 134–156). Sage Publications.
- Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja*. Čigoja.
- Milić, V. (1965). *Sociološki metod*. Nolit.
- Pauwels, L. (2010). Visual Sociology Reframed: An Analytical Synthesis and Discussion of Visual Methods in Social and Cultural Research. *Sociological Methods & Research*, 38(4), 545–581.
- Pauwels, L. (2015). *Reframing Visual Social Science*. University Press.
- Prosser, J. & Schwartz, D. (2005). Photographs within the Sociological Research Process. In: J. Prosser (Ed.), *Image-based Research* (pp. 101–115). Routledge.
- Rieger, J. (2011). Rephotography for Documenting Social Change. In: E. Margolis & L. Pauwels (Eds.), *The Sage Handbook of Visual Research Methods* (pp. 132–149). Sage Publications.
- Rose, G. (2014a). On the relation between 'visual research methods' and contemporary visual culture. *The Sociological Review*, 62(1), 24–46.
- Rose, G. (2014b). Visual Culture, Photography and the Urban: An Interpretive Framework. *Space and Culture, India*, 2 (3), 5–13.
- Rose, G. (2016). *Visual Methodologies*. Sage Publications.
- Suchar, C. (1997). Grounding Visual Sociology Research In Shooting Scripts. *Qualitative Sociology*, 20(1), 33–55.
- Suchar, C. (2005). Amsterdam and Chicago: seeing the macro-characteristics of gentrification. In: C. Knowels & P. Sweetman (Eds.), *Picturing the Social Landscape* (pp. 147–165). Routledge.

- Van Leeuwen, T. (2008). Semiotics and iconography, In: T. van Leeuwen & C. Jewitt (Eds.), *Handbook of Visual Analysis* (pp. 92–118). Sage Publications.
- Wagner, J. (2002). Contrasting images, complementary trajectories: sociology, visual sociology and visual research. *Visual Studies*, 17(2), 160–171.
- Wagner, J. (2011a). Visual Studies and Empirical Social Inquiry, In: E. Margolis & L. Pauwels (Eds.), *The Sage Handbook of Visual Research Methods* (pp. 49–71). Sage Publications.
- Wagner, J. (2011b). Seeing Things: Visual Research and Material Culture, In: E. Margolis & L. Pauwels (Eds.), *The Sage Handbook of Visual Research Methods* (pp. 72–95). Sage Publications.

The Possibilities of Using Visual Methods in Sociology

Abstract: Relying in the broadest sense on the basic Vojin Milić's considerations of the sociological method, the paper will make an attempt to expand the methodological horizon by considering the use of visual methods in sociological research practice. In this sense, the use of visual contents and materials as data in the narrower, sociological sense will be considered. In addition, part of the work will deal with a concrete method related to visual documentation. The mentioned considerations will be placed in a comparative perspective with classical sociological methods presented in Milić's well-known book, *The Sociological Method*. It will also be pointed out the close connection between theory and methods, to which Milić himself draws attention in the mentioned book. We can, of course, ask the question – why discuss visual methods in sociology? Apart from the fact that the visual oversaturation of everyday life is one of the significant characteristics of modern society and that research approaches should in a certain sense be adapted to it, there remains a Vojin Milić's warning that every new research procedures must be subjected to comprehensive methodological consideration, in order to avoid their unfounded absolutization and clichéd applications, which are characteristic of methodological fashion.

Keywords: sociology, methodology, visual contents, research approaches

III
SOCIOLOGIJA SAZNANJA
I SOCIOLOGIJA NAUKE

Jovo Bakić¹

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Odeljenje za sociologiju

Uticaj reakcionarnih ideja Nikolaja Velimirovića i Justina Popovića na organizacije krajnje desnice u postsocijalističkoj Srbiji²

Apstrakt: Na tragu misli Vojina Milića, u radu se primenjuje kritičko-ideološki pristup idejno-političkim sadržajima u delu Nikolaja Velimirovića (1881–1956) i Justina Popovića (1894–1979). Cilj je jasno prepoznati neprijatelje i viziju poželjnog društva ovih teologa. Obojica su bili protiv prosvetiteljstva, a Velimirović je ispoljavao i antisemitizam. Reakcionarno naglašavanje potrebe za značajnijom ulogom crkve i pravoslavnog klira u društvu, po ugledu na simfoniju države i crkve u srednjovekovnoj Srbiji, podjednako je zastupljeno kod obojice. Između dva svetska rata postojale su organizacione veze Bogomoljačkog pokreta na čelu s Velimirovićem i fašističkog Zbora Dimitrija Ljotića. Klerikalne organizacije krajnje desnice u postjugoslovenskoj Srbiji prihvataju misao Nikolaja Velimirovića kao svoju ideju vodilju. U svetlu postsocijalističkog učvršćivanja i izmišljanja pravoslavnih tradicija i sve jačeg uticaja Srpske pravoslavne crkve na svakodnevicu, proglašenje svecima Velimirovića (2003) i Popovića (2010) utiče i na pragmatično političko pozivanje na njihove ličnosti i misao.

Ključne reči: kritika ideologije, Nikolaj Velimirović, Justin Popović, reakcionarnost, klerikalizam, krajnja desnica

Uvod

U prvom delu rada se određuju osnovni pojmovi. Vlastiti kritičko-ideološki pristup se razvija u odnosu na marksističko nasleđe Vojina Milića. U drugom delu rada se pristupa kritici ideologije u radovima Nikolaja i

1 jbakic@f.bg.ac.rs

2 Rad na tekstu je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-68/2022-14/200163).

Justina. Iz njihove misli se izdvaja vizija poželjnog društva i prepoznaju se neprijatelji koji ugrožavaju njeno ostvarenje. U trećem delu rada se prepoznaju politički pokreti i stranke koje se nakon kraha socijalizma 1990. godine pozivaju na ove teologe. Razlikuju se oni koji pragmatično pominju imena „svetaca”, kako bi zadobili poverenje desekularizovanih birača, od onih koji u njihovoj misli nalaze ideološko uputstvo za praktično političko delanje. Prvi mogu pripadati krajnje desničarskim, konzervativnim ili liberalno-konzervativnim strankama, a drugi su nesumnjivo krajnji desničari.

Kritika ideologije

Ideologija je sistem ideja, znanja, verovanja i vrednosti koji posebne interese društvenih grupa prikazuje kao opšte društvene interese i tako ih pravda posredstvom posebnih ideoloških aparata, intelektualaca, okvira saznanja i diskursa. Kritika ovih ideoloških aparata, okvira i diskursa u cilju pokazivanja funkcije određenih ideja i verovanja u održanju postojećih odnosa moći jeste zapravo kritika ideologije. Kritiku ideologije je u sociologiju saznanja uveo Karl Marks (Karl Marx), a razrađivale su je generacije marksista, među kojima posebna mesta pripadaju Gramšiju (Gramsci), Lukaču (Lukács), te u ranoj fazi njihovog rada Horkhajmeru (Horkheimer) i Adornu (Adorno), premda je zvanična marksistička misao ni Druge ni Treće internacionale nije prihvatala (Rehmann, 2013). U socijalističkoj Jugoslaviji je rodonačelnik kritičko-ideološkog pristupa bio Vojin Milić (1989, 1986). Dok je, sledeći Marksa i Engelsa (Engels), predmet sociologije saznanja odredio kao „proučavanje razvoja racionalno-iskustvene misli o stvarnosti i mogućnostima njenog menjanja u skladu s ljudskim potrebama i težnjama u toku celokupnog postojanja ljudskog društva”, dotle bi kritika ideologije otkrivala nepovoljne društvene uslove za razvoj racionalno-iskustvenog saznanja, razobličavala iracionalne oblike ljudske misli i ideologiju kao društveno (klasno, nacionalno, konfesionalno, rodno, profesionalno) uslovljenu „iskrivljenu, lažnu svest”, što misliocu najčešće ostaje skriveno, iako katkad može preći u apologetiku kao svesnu laž (Milić, 1989: 50–61, 413–414, 421). Sledbenici ovakvog poimanja kritike ideologije su Todor Kuljić i Vladimir Ilić.

Suština kritike ideologije je u prepoznavanju neprijatelja i vizije poželjnog društva u nekoj misli, pa u određenju društvenog položaja i idejno-političkog usmerenja nekog teoretičara, odnosno ideologije neke društvene grupe. Potom se ideološki sadržaji – navodno u funkciji opštih, dok u stvari pravdaju posebne interese moćnih društvenih grupa – podvrgavaju kritici, odnosno nudi se racionalna kritička argumentacija koja raskrin-

kava ideološku pozadinu neke filozofske ili naučne teorije i razotkriva „stvarne odnose” u društvu koje ideološki sadržaji „zamagljuju i prikrivaju” (Milić, 1989: 419).

Razlikuju se liberalna, konzervativna, socijalistička, krajnje desničarska, koja se račva na ekstremnu i radikalnu, te krajnje levičarska ideologija. Kada se neko vraća u daleku prošlost da nađe uzor za viziju poželjnog društva, onda se može govoriti o reakcionarnom ideološkom postupku: nacizam se vraća u doba starih Germana, italijanski fašizam u doba Rimskog carstva, a ljotićevci u nemanjički srednji vek. Što se neka ideologija vraća u dalju prošlost, to je reakcionarnija, jer od te tačke u prošlosti teži negiranju docnijih nastojanja i uspeha u ostvarivanju jednakosti, bratstva i slobode među ličnostima i njihovim zajednicama, kao i opšteg društvenog razvoja (Milić, 1989: 411). Ako slučajno reakcionari neki docniji događaj smatraju dobrim ili bitnim, onda se on neminovno uključuje u mitski kontinuitet s prošlim „zlatnim dobom”.

Tradicionalna marksistička kritika ideologije pokazivala je tendenciju da religijsku misao bezostatno svrsta u ideologiju i podvrgne kritici (Milić, 1986: 420, 427), jer je kritika religije „pretpostavka svake kritike” (Marks, 1961: 81), a to u konačnici znači ubeđenost u odumiranje religije kao lažne svesti u budućnosti. Polazište je Marksova tvrdnja da je religija „opijum za narod” (Marks, 1961: 82), te da pravda posebne interese vladajućih grupa. Ovome je naročito doprinosio vladajući duh sekularizacije, tj. opadanje značaja religije u javnom životu, urušavanje društvenog ugleda crkava i klira, te pad religioznosti tokom druge polovine 19. i u kratkom 20. veku. Naime, marksisti su – nikako samo oni, jer i Veber (Weber) je smatrao proces racionalizacije i raščaravanja sveta nezaustavljivim procesom – uglavnom bili ubeđeni, čak i kada su priznavali „da je klerikalizam bio i ostao značajan činilac u mnogim konzervativnim i reakcionarnim buržoaskim pokretima i porcima”, da je religija stvar prošlosti i da se smanjuje „mogućnost da se na verskoj osnovi obezbedi izuzetan položaj društveno-integrativnim idejama” (Milić, 1986: 522–523).

No, na početku 21. veka proces kontrasekularizacije, tj. gubitak poverenja u sekularne političke, privredne i kulturne elite ili u „transnacionalnu kapitalističku klasu”, rast društvenog uticaja klira, pojačana religioznost stanovništva, pa i povratak religije u javni život, dobio je pun zamah. Poziv za podnošenje izrabljivanja zarad „carstva nebeskog” mnogo je češći od poziva na pobunu i promenu neumnog društvenog stanja, a poziv na promenu neretko je u stvari reakcionarna pozivnica u izmaštanu prošlost.

Ipak, religija nije puka zabluda, već je antropološki uslovljena, pa su je kultom ličnosti vladara potvrđivala čak i zvanično ateistički ustrojena autoritarno-socijalistička društva. Upravo je zbog toga važno da se obrati

kritičko-ideološka pažnja na posebne crkvene konkretizacije ove misli, jer oni koji ublažavaju egzistencijalne patnje i strepnje osoba i društva u poziciji su da ostvare i vlast nad njima. Otuda i ne čudi da su popovi, u širem smislu, prvi istorijski oblik ideologa (Marx & Engels, 1961: 353). Naročito je važno to što „božji predstavnici”, odnosno crkveni ideolozi, insistiraju da je „verovanje neophodan preduslov razumevanja verskih ideja” (Milić, 1986: 521–522), jer to znači verovanje pre razmišljanja, pa se razmišljanje javlja kao *ex post facto* pravdanje vere, odnosno elaboracija i popularizacija nepromenljivih dogmi, a to je za uspešnu društvenu integraciju na religijskim osnovama neprocenjivo. Nema efikasnije društvene integracije i pravdanja vlasti do ako ona nastaje i održava se „po milosti božjoj”, pa su institucionalizovane religije kroz istoriju često usko povezane s nosiocima političke moći (Marjanović-Dušanić, 1997; Kuljić, 1994).

Vizija poželjnog društva i neprijatelji „svetosavskog nacionalizma”

Nikolaj Velimirović (1881–1956) i Justin Popović (1894–1979) bili su nosioci kontrasekularizacije tokom sekularizacijskog zenita, suprotstavljali se prosvetiteljstvu, te ih je Srpska pravoslavna crkva u sklopu antikomunističke epohalne svesti nakon sloma Berlinskog zida 1989. u kojoj se, pod krinkom antikomunizma, neretko anatemišu prosvetiteljski ideali, proglasila svecima 2003, odnosno 2010. godine. Za Popovića je Velimirović bio najznačajniji bogoslovski autoritet „nakon Svetog pisma i apostola Pavla”, pa ga je poredio s „hristočejnjivim Rastkom” odnosno „hristonosnim Savom”, a pisali su jedan drugome predgovore za knjige (Cvetković, 2021: 79–81, 133). U poslednje tri decenije objavljuju se njihova sabrana dela (13 tomova Velimirovića; 19 od predviđenih 30 tomova Popovića), osnovane su *Nikolajeve studije: međunarodni časopis za istraživanje bogoslovskog i crkvenog doprinosa Nikolaja Velimirovića* 2021. godine, pa se čak govori i o „mogućnosti justinologije kao discipline” (Cvetković, 2021: 406, 445). U ovom radu nas zanima isključivo idejno-politički sadržaj u delu dvojice teologa, jer „nema ‘nedužnog’ pogleda na svet” (Lukač, 1966: 10).

Naročito je važno „u proučavanju bilo koje ideologije”, a posebno one koja viziju poželjnog društva traži u srednjovekovnoj prošlosti, kao što to čine ideolozi „svetosavskog nacionalizma”, ispitati „način iskrivljavanja kulturnog nasleđa, nacionalnog i opšteljudskog” (Milić, 1989: 168). Istražuje se nekritičko isticanje kontinuiteta sopstvene nacije nasuprot uočavanja važnih diskontinuiteta u njenom razvoju, jer tako smo navedeni „da nastupamo kao izvršioci nečega što je davno započeto, što je predodređe-

no, na što smo 'osuđeni' pa zbog toga i neodgovorni" (Ćirković 1985: 140). Uočavaju se navodne srodnosti i bliskosti s drugim etničkim zajednicama u prošlosti ili nacijama u savremenosti, kao i različitosti i suprotstavljenosti onima s kojima su u prošlosti, a naročito onima s kojima su Srbi „u sukobu u savremenim uslovima" (Milić, 1986: 518–19).

U slučaju Nikolaja Velimirovića kontinuitet u istoriji Srba ostvaren je posredstvom istorijskog anahronizma, jer za njega je Nemanja, već u 12. veku, kada nema govora ni o postojanju nacije ni nacionalne države, ne samo među Srbima, nego ni bilo gde drugde, „ujedinitelj nacije i graditelj nacionalne države", koji je već tada navodno „sanjao samo o srpskom narodu kao celini i o državi u kojoj bi svi Srbi bili ujedinjeni" (Velimirović, 2022). Prema tome, nacionalistički san samog Velimirovića projektovan je na Nemanju i na vreme kada je vlast pravdana milošću božjom, a nije izvođena iz narodnog suvereniteta; društveni sistem bio staleški, većina stanovništva nalazila se u kmetskom položaju; a plemići jedan drugom takmaci, čak i kada je reč o najbližoj rodbini.

Uopšte, Velimirović je, vođen savremenom nacionalističkom i crkvenom ideologijom anahronistički pretvarao srednjovekovnu prošlost u mitsku, odnosno vanvremenu stvarnost (Konstantinović, 1991: 172), pa je tvrdio da je Nemanjin „nacionalizam" hrišćanski „pravoslavni nacionalizam" i poručio: „Cela jerarhija duhovna treba da služi Hristu, i cela jerarhija vojna i civilna treba takođe da služi Hristu" (Velimirović, 2016a: paragrafi 16–23).

Naglašavanje simfonije svetovne i duhovne vlasti u nemanjičkoj Srbiji u funkciji je kritike odvajanja crkve i države u modernom dobu i naglašavanja poželjne vizije budućnosti po uzoru na nemanjičku prošlost. Oksimoron „svetosavski nacionalizam" stoga insistira na neodvojivosti škole i crkve: „Sveti Sava je najveći srpski prosvetitelj, jer je najveći srpski svetitelj. (...) Bez svetitelja nema prosvetitelja; bez svetosti nema prosvete; bez prosvetljenja nema prosvćenja" (Popović, 1993: 46).

Tako je osporeno sekularno ubeđenje da se prosvćivanje sastoji u otklonu od crkvenog nadzora svesti i savesti ličnosti, te razbijanju praznoverja i predrasuda posredstvom upotrebe uma. Umesto Dositeja Obradovića, istinskog utemeljitelja narodne prosvete u modernoj Srbiji,³ na tron prosvetitelja ustoličen je osnivač crkve iz srednjovekovne dinastije.

„Zlatoust" je tvrdio da su „kulturni i kršteni zapadnjaci", ti „jeretici i bezvernici evropski" i „beli ljudožderi" odnosno „beli đavoli" (Velimirović, 2016b: VII, LIX), nalik Jevrejima iz Hristovog vremena – štaviše,

3 „Pod tragičnim uticajem dositejevštine evropska humanistička prosveta stvorila je u nas sukob između crkve i škole, koji za naš narod znači, i uvek je značio, katastrofu" (Popović, 1993: 49).

kulturi su se „pokorili Evropejci kao božanstvu po nagovoru Jevreja i njihovog oca đavola” (Velimirović, 2016b: LIX) – naveli „svetosavski narod” da se „odrekne Hrista” i prihvati „ništariju što se naziva kulturom” (Velimirović, 2016b: VII).

Popović je kritikovao Evropu, jer je „javna ili potajna čežnja mnogih neimara evropske kulture”, od humanizma i renesanse „kroz rusovljevski naturalizam i razbarušeni romantizam”, „pozitivizam i agnosticizam”, „racionalizam i voluntarizam”, „parlamentarizam i revolucionizam” smrt boga, što je naposljetku objavio Niče (Nietzsche). „Ajnštajnova teorija relativiteta je završna, zbirna rezultanta humanizma i svih njegovih filozofskih, naučnih, tehničkih i političkih ogrankata (...) humanizam nije drugo do – nihilizam” (Popović, 1993: 23–24). Štaviše, humanizam se „neminovno izvija u ateizam, prolazi kroz anarhizam, i završava nihilizmom” (Popović, 1993: 24).

Velimirović je, uopšte prezirući „naučne gatarije”, posebno osudio teoriju evolucije kao „bestidno nazivanje majmuna svojim praocem” (Velimirović, 2016b: XVI, XXIV). U *Porukama srpskom narodu kroz tamnički prozor* tvrdi da srpske istorije – koju poredi s biblijskom pričom o stradanju pravednog Jova, što protivreči drugim delovima ovog spisa gde su stradanja Srba objašnjena njihovim odbacivanjem Hrista – odnosno samih Srba bez crkve ne bi ni bilo: „Zato savijajmo se oko naše narodne crkve kao deca oko majke” (Velimirović, 2016b: XXXIX). Taj stav, kao i uputstvo „Srbinu” da poštuje „dobre sveštenike svoje kao dete roditelje svoje, da ti dobro bude i da dugo požiiviš na zemlji” (Velimirović, 2016b: LXXI), svedoče o prožetosti celokupne njegove misli crkvenom ideologijom, koja posebne interese crkvene jerarhije smatra opštim. Ne čudi što ga je crkva proglasila svecem.

Iako je Velimirović veličao narod kojem pripada (Velimirović, 2016b: LXI), nije ga smatrao ni bistrim ni zaslužnim za dobro koje mu je Sava doneo: „Jer narod, zbog prostote ili lažne propagande, ne može lako da razlikuje prijatelja od neprijatelja, ili dobro od zla. Srpski narod, međutim, bio je svestan svega što je Sava učinio za njih, iako to nisu zaslužili. Srbi su ga voleli i osećali da i on njih voli” (Velimirović, 2022: II⁴).

Prema tome, većina ljudi smatra se zauvek maloletnim, a na drugom mestu i „nedotupavnim i bezobraznim stvorenjima”, pošto stalno odbacuju boga, iako im se on u ljudskom obličju pojavio kao njihov spasilac (Velimirović, 2016b: LXIV: 65). Vlastela se pak hvali: „Monaštvom i mučeništvom za veru, srbska je vlastela zapečatila svoju istinsku službu i svoje savršeno privolenje carstvu nebeskom (...)” (Velimirović, 2016a: paragraf 57). Nasu-

4 Prve tri rečenice u odeljku „Drugo pokloničko putovanje”.

prot idealizovanoj srednjovekovnoj aristokratiji, o modernoj srpskoj inteligenciji se govori s okcidentalističkim prezirom: „Nova srbska aristokratija, takozvana inteligencija, postala je očarana Evropom kao dobrom, polacmanila se, i svom dušom se odelila od svoga naroda i od narodne pravolinijske istorije (...)” (Velimirović, 2016a: paragraf 60). Očevidno, Velimirović je nesvestan bio da su staleške granice znatno oštrije od klasnih.

Antropološki pesimizam, ali i autoritarnost koja traži surove kazne za tobožnje grehe, vidljivi su i u pravdanju zločina, posredno i zločinaca, nad čovečanstvom uopšte i naročito nad Srbima u Drugom svetskom ratu, pošto su „srpska gospoda bila crkvenjaci pri đavolskoj službi Evrope” u klanjanju „nemuštoj Kulturi” umesto Hristu (Velimirović, 2016b: LIV): „Pravedan si, Gospode Bože naš, i pravedno si učinio što si nas Srbe nahranio pelenom i napojio žuči. Jer mnogi od nas pogaziše Tvoj sveti zakon, kao da je to neka parlamentarna škrabotina” (Velimirović, 2016b: V). Belodan je, prema tome, Velimirovićev antiparlamentarizam, dok poput starozavetnih proroka prekoreva narod kojem pripada, jer se udaljio od boga, pa i genocid nad njim pripisuje pravednom božjem gnevju. Štaviše, ceo Drugi svetski rat objasnio je kaznom božjom (Velimirović, 2016b: XVII).

Uopšte, „Zlatoust” je 18. i 19. i 20. vek smatrao „suđenjem između Evrope, mračne i smradne” i Hrista – zbog toga što ga je odbacila, uvođeci umesto njega razum, univerzitete, nauku, slobodu, bratstvo i jednakost – kao što je Stari Zavet smatrao „protokolom suđenja” boga i „naroda za onda izabranoga”, dok je „Protokole sionskih mudraca” uzeo zdravo za gotovo kao „jevrejski program da pokore sav svet” (Velimirović, 2016b: XLII).

Neprijatelji su jasno određeni: katoličanstvo, protestantizam, ateizam, razum, nauka – svi objedinjeni u „ljudožderskoj Evropi” (Velimirović, 2016b: LXX), toj „bludnici” (Velimirović, 2016b: XLVII), jer su evropski narodi „dvonogi majmuni”, pa „drže da im je majmun praotac; i to su dvonogi jazavci, jer grabe i otimaju i vuku, i nikad nisu siti. To su Zverovi, a ne ljudi” (Velimirović, 2016b: L).

Dok je kod učenika Popovića odbacivanje prosvetiteljstva obavijeno teološko-filozofskom koprenom, kod učitelja se u antiprosvetiteljskom i antisemitskom zanosu izričito odbacuje sve što je došlo nakon feudalizma: „Sva moderna gesla evropska sastavili su Židi, koji su Hrista raspeli: i demokratiju, i štrajkove, i socijalizam, i ateizam, i toleranciju svih vera, i pacifizam i sveopštu revoluciju i kapitalizam i komunizam. Sve su to izumi Židova, odnosno oca njihova đavola” (Velimirović, 2016b: LXXVII). Upravo se u ovim rečima najbolje ogleda reakcionarna, krajnje desničarska ideologija.

„Svetosavski nacionalizam” u savremenim krajnje desničarskim organizacijama

Dve su grupe stranaka, pokreta i osoba koje koriste ideje i lik Velimirovića i Popovića. Ima krajnjih desničara koji istinski slede „ideologiju svetosavskog nacionalizma”, a ima i onih, bilo na krajnjoj desnici bilo među konzervativcima, koji se u prigodnim situacijama pozivaju samo na lik ovih teologa ili na neki njihov izdvojeni citat, koji čak ne mora da bude ideološkog tipa, već je pragmatično pomenut.

U prvu grupu spadaju ekstremno-desničarski „Svetosavski savez Obraz”, „Srbska akcija”, čija je slava Sveti Nikolaj Žički i Ohridski, te radikalno desničarski „Srpski pokret Dveri”, kao i niz pojedinaca poput predsednika Političkog saveta „Dveri” Vladimira Dimitrijevića ili ekstremnog desničara Dragoslava Bokana. Njihov zajednički nazivnik jeste autoritarni ksenofobični nacionalizam i više ili manje izraženo poštovanje Dimitrija Ljotića.

Vođ „Obraza” Mladen Obradović smatra kako „hipi-hrišćanima” smeta „Obraz”, jer se „po zavetu Vladike Nikolaja, zalažemo za školu sa verom, politiku sa poštenjem, vojsku sa rodoljubljem i državu sa Božijim blagoslovom” i što „Obraz” „javno i dosledno zastupa načela svetosavskog i svetonikolajevskog nacionalizma”. Dodao je kako je Velimirović „najveći Srbin posle Svetoga Save, kako ga je opisao Sveti Justin Čelijski”, te citirao njegove reči da su Srbi i Rusi jedini nosioci „hrišćanskog nacionalizma u univerzalizmu i univerzalizma u hrišćanskom nacionalizmu u pravoslavnoj porodici naroda Božjih”, iz čega sledi vladličino mesijansko pitanje: „Ima li šta spasonosnije za sav svet?” (Obradović, 2016).

Krajnji desničari u Srbiji se uglavnom tek ritualno pozivaju na Popovića, jer njegova misao nije podesna za nacionalističku propagandnu upotrebu, usled čega se po pravilu navodi samo njegovo uzdizanje Velimirovića, dok se nacionalističke misli potonjega naširoko citiraju.

„Srbska akcija”, „pokret koji stoji na stanovištu savremene zborniške ideje” (Srbska akcija, 2021), citira istu rečenicu Popovića i apologetski tvrdi da je Velimirović „jedan od najvećih svetskih besednika”, zbog čega ga i zovu „Srbskim Zlatoustom”, ali i da spada „u red najvećih svetskih mislilaca” (Srbska akcija, 2010). Navode se i njegove reči sa sahrane Ljotića da je bio „političar sa krstom” (Srbska akcija, 2021).

Ove reči upotrebljava i Dragoslav Bokan, prilikom pisanja članka o parastosu Ljotiću, dodajući da ga je Velimirović smatrao „jednim od najvećih i najmoralnijih srpskih lidera u istoriji” (Bokan, 2017). Slavljenje Velimirovića je prema tome i u funkciji istorijske rehabilitacije Ljotića.

Dok su prethodne organizacije nesumnjivo ekstremno-desničarske, dotle su „Dveri”, radikalno-desničarska organizacija koja zastupa „svetosavski nacionalizam”. Autoritarno-patrijarhalni stav „Dveri” je jasan: „Držimo se tri najveće vrednosti srpskog naroda, kako ih definiše sveti Nikolaj (Velimirović): Bog – Kralj – Dom, i narodne izreke da ‘Bez Kralja ne valja’, (Direktno, 2022).

Predsednik Političkog saveta „Dveri” Vladimir Dimitrijević nedavno je izdao knjigu pod naslovom „Sinovi Svetoga Save” (Dimitrijević, 2022), koja se odnosi na Velimirovića, Popovića i Gojka Stojčevića (patrijarha Pavla), a ranije je napisao spis, koji je recenzirao Boško Obradović, „Oklevetani svetac: Vladika Nikolaj i srbofobija”, u kojem naglašava da su Srbi „narod svetosavski i svetonikolajevski”, a kritičare Nikolaja smatra neprijateljima „Hrista Bogočoveka, čiji je Nikolaj ugodnik” (Dimitrijević, 2007: 32, 250).

Pored ovog istinskog ideološkog sledbeništva Nikolaja Velimirovića, postoje i ona koja su u većoj meri ritualna, izrečena pragmatično u posebnim prilikama, kada treba proširiti svoje biračko telo ili opravdati svoju ideologiju i političko delanje. Primere takvog pominjanja daju Goran Davidović „Firer”, vođ Srpskog nacionalnog fronta, vođ Srpske radikalne stranke Vojislav Šešelj, kao i bivši predsednik Savezne Republike Jugoslavije i Demokratske stranke Srbije Vojislav Koštunica.

„Firer” je na svom twitter nalogu s odobravanjem citirao reči Nikolaja Velimirovića iz Vidovdansskog obraćanja u Ravanici 1939, povodom 550 godina od Kosovske bitke. U govoru je „Zlatoust”, između ostalog, kazao da smo „mi po krvi arijevci, po prezimenu Sloveni, po imenu Srbi i glavni nosilac hrišćanstva u svetu”, te da „smo kroz mnoge vekove čuvali stražu na kapijama Evrope, da plemena druge rase i druge vere ne bi uznemiravali krštenju Evropu” (Davidović, 2020; Velimirović, 2015).

Davidović je citirao ovaj deo govora, jer odgovara njegovim uverenjima, ali Velimirović nije bio nacista, iako ga je njegova reakcionarnost nesumnjivo svrstavala među ekstremne desničare i katkad vodila pohvali Hitlera, pa i navedenim rasističkim stavovima. Utoliko ovaj citat služi isključivo pravdanju uverenja samog Davidovića, jer je prečutao Velimirovićeve osude Hitlera i nacizma (Perović, 2021).

Šešelj je pak pomenuo Velimirovića prigodno, kada je dobio Orden Sv. Mardarija iz ruku vladike bačkog Irineja, u kontekstu paljenja sveće na grobu u Libertvilu (021, 2022). Naposljetku, tvrdnju da narod „ne treba da sledi slepe vođe”, naveo je konzervativac Vojislav Koštunica u tekstu koji je napisao za časopis „Obraz” 1996. godine, u kojem je dodao da „bez demokratije nije moguće nacionalno oslobođenje” (Koštunica, 1996), što je protivno ideologiji časopisa i samog Velimirovića i svedoči da je pominjanje potonjeg pragmatično.

Zaključak

Nikolaj Velimirović je vodio Bogomoljački pokret koji je imao veze sa Zborom Dimitrija Ljotića tokom tridesetih godina 20. veka, poredio je Adolfa Hitlera sa Svetim Savom 1935, a deset godina docnije održao govor nad odrom Ljotićevim, antiprosvetiteljskom usmerenošću je presudno uticao na Popovića, a ovaj na Amfilohija Radovića, Atanasija Jevtića, Artemija Radosavljevića i Irineja Bulovića, koji su taj uticaj efikasno proširili tokom desekularizacije u kontekstu nacionalističkih sukobljavanja osamdesetih i devedesetih godina 20. veka, suprotstavljanja Srbije zapadnim velikim silama i prvobitne akumulacije kapitala tokom devedesetih. Naravno, uvođenjem veronauke u škole 2001. godine i kanonizacijom Nikolaja 2003, a Justina 2010, ovaj uticaj je institucionalizovan, a desekularizaciji postavljeni relativno čvrsti temelji. Utoliko nije teško pretpostaviti zbog čega su, naročito krajnji desničari, skloni ideološkoj upotrebi lika i dela ovog „sveca”, jer to mogu da čine, verovatno s više prava, od drugih desničara, naročito liberalnih, iako su potonji uveli veronauku u škole u Srbiji. Štaviše, u uveliko desekularizovanom kapitalističkom društvu Srbije još je značajnije ukoliko su idejno-politički sadržaji ove dvojice teologa postali deo zdravorazumskog poimanja sveta i života, koji je SPC, uz podršku nacionalnih kapitalističkih elita, odnosno države i njenog obrazovnog sistema, uspela da nametne većem delu društvenih grupa. Naime, to bi značilo da je ideologija „svetosavskog nacionalizma” postala hegemonna ideologija u funkciji osvajanja vodeće idejne pozicije za SPC, ali i skrivanja uključenosti pomenutih elita u transnacionalnu kapitalističku klasu i jakog izrabljivanja siromašne većine ljudi u Srbiji. No, tu nije kraj, jer to bi značilo i da postoji mogućnost, zavisno od toga da li će radikalna, ako ne i ekstremna desnica, jačati prevashodno u kapitalističkoj Evropi, desničarske radikalizacije, ako ne i ekstremizacije, većeg dela društva.

Izvori

021. (2022). SPC odlikovala Vojislava Šešelja, orden mu uručio vladika bački Irinej. <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/316669/SPC-odlikovala-Vojislava-Seselja-orden-mu-urucio-vladika-backi-Irinej.html>. Pristupljeno 24. IX 2022.
- Bokan, D. (2017). Dragoslav Bokan: Komunističko, senzacionalističko i ateističko zlo u akciji: O parastosu Ljotiću. 03. 05. 2017. <https://patriot.name/dragoslav-bokan-komunisticko-senzacionalisticko-i-ateisticko-zlo-u-akciji/>. Pristupljeno 24. IX 2022.
- Davidović, G. (30. 09. 2020). Tviter nalog, <https://twitter.com/GoranDvd/status/1311232714427764737>. Pristupljeno 28. IX 2022.

- Dimitrijević, V. (2007). *Oklevetani svetac: Vladika Nikolaj i srbofobija*. Lio.
- Dimitrijević, V. (2022). *Sinovi Svetog Save*. Catena Mundi.
- Direktno (2022). Boško Obradović nedeljom: Mi smo za obnovu Kraljevine Srbije. 14. 02. 2022. <https://direktno.rs/kolumne/397867/bosko-obradovic-kolumna-direktno.html>. Pristupljeno 23. IX 2022.
- Koštunica, V. (1996). *Obraz*, br. 3–4, <https://www.helsinki.org.rs/doc/kostunica>. Pristupljeno 29. IX 2022.
- Obradović, M. (2016). Hrišćanstvo i obraz, *NSPM* 05. 01. 2016, Hrišćanstvo i obraz | Crkva i politika (nspm.rs). Pristupljeno 21. IX 2022.
- Popović, J. (1993/1953), *Svetosavlje kao filozofija života*, Manastir Čelije.
- Srbska akcija (31. 03. 2010). Naša krsna slava. <https://akcija.org/nasa-krsna-slava/>. Pristupljeno 23. IX 2022.
- Srbska akcija (10. 03. 2021). Zboraški sociološki trebnik u izdanju Srbske akcije. <https://akcija.org/zboraski-socioloski-trebnik-u-izdanju-srbske-akcije/#more-10884>. Pristupljeno 23. IX 2022.
- Velimirović, N. (2003/1935). „Nacionalizam Svetoga Save”, str. 57–63. U: M. Đorđević (ur.), *Srpska konzervativna misao*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Velimirović, N. (2015/1939). „Sveti Vladika Nikolaj: Čiji si ti, maleni narode srpski?”. Vidovdanski govor održan u manastiru Ravanici, povodom 550 godina od Kosovske bitke. <https://www.eparhija-sumadijska.org.rs/%D0%B1%D0%B8%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0/item/593-dva-vidovdanska-govora>. Pristupljeno 15. IX 2022.
- Velimirović, N. (2016a/1941–42). Srpski narod kao Teodul. *Svetosavlje: Pravoslavno hrišćanstvo srbskog stila i iskustva*, svetosavlje.org, <https://svetosavlje.org/srpski-narod-kao-teodul/>, pristupljeno 10. IX 2022.
- Velimirović, N. (2016b/1944). *Sveti Vladika Nikolaj Žički: Kroz tamnički prozor, poruke srpskom narodu iz logora Dahau*. Svetosavlje: Pravoslavno hrišćanstvo srbskog stila i iskustva, svetosavlje.org, <https://svetosavlje.org/kroz-tamnicky-prozor/>. Pristupljeno 28. VII 2022.
- Velimirović, N. (2022/1951), *Život Svetog Save (1 i 2). Srpsko-rusko udruženje Pravoslavna porodica*. <https://xn--80aaaahbp6awwhfaeihkk0i.xn--c1avg.xn--90a3ac/index.php/ctenie/nebeska-srbija/346-zivot-sv-save-1> i <https://xn--80aaaahbp6awwhfaeihkk0i.xn--c1avg.xn--90a3ac/ctenie/nebeska-srbija/347-zivot-sv-save-2>. Pristupljeno 24. VII 2022.

Literatura

- Cvetković, V. (2021). *Justin Popović: Sinteza tradicije i inovacije*. IFDT.
- Ćirković, S. (1985). Istorijska svest i pravi i lažni kontinuitet. U: V. Đokić (prir.), *Sima M. Ćirković. Živeti s istorijom*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbij, str. 137–140.
- Konstantinović, R. (1991). *Filozofija palanke*. Nolit.

- Kuljić, T. (1994). *Oblici lične vlasti*. IPS.
- Lukač, Đ. (1966). *Razaranje uma: put iracionalizma od Šelinge do Hitlera*. Beograd: Kultura.
- Marjanović-Dušanić, S. (1997). *Vladarska ideologija Nemanjića: diplomatska studija*. Srpska književna zadruga, SAS Srpske pravoslavne crkve i Clio.
- Marx, K. (1961). Prilog kritici Hegelove filozofije prava. U: *Rani radovi (izbor)*, Naprijed, str. 81–95.
- Marx, K. & Engels, F. (1961). Njemačka ideologija. U: *Rani radovi (izbor)*. Naprijed, str. 337–404.
- Milić, V. (1986). *Sociologija saznanja*. Veselin Masleša.
- Milić, V. (1989). *Prilozi istoriji sociologije*. Veselin Masleša.
- Perović, Ž. (2021). Da li je Sveti Vladika Nikolaj bio fašista? Pregled njegovih svetosavskih obraćanja od marta 1935. do aprila 1941. godine. *The Nicholai Studies: International Journal for Research of Theological and Ecclesiastical Contribution of Nicholai Velimirovich*, Vol. 1, No. 2: 395–434.
- Rehmann, J. (2013). *Theories of Ideology: The Powers of Alienation and Subjection*. Brill.

Reactionary Ideas of Nikolaj Velimirović and Justin Popović on the Far Right Organisations in Post-Socialist Serbia

Abstract: The paper applies ideological-critical approach to political ideas of Nikolaj Velimirović (1881–1956) and Justin Popović (1894–1979). One should recognise vision of desirable society and its enemies in thought of these theologians. They were against Enlightenment, but Velimirović was also an antisemite. They both considered medieval symphony of the state and the church as a model for contemporary Serbia. There were clear organisational connections between the God-worshippers movement led by Velimirović and fascist movement Zbor led by Dimitrije Ljotić between the two world wars. Various clerical far right organisations in post-Yugoslav Serbia have accepted Velimirović's thought as their own guiding idea since early 1990s. In addition, canonisations of Velimirović (2003) and Popović (2010) have influenced pragmatic political usage of their names and thoughts especially in light of the post-socialist affirmation and invention of the Orthodox Christian traditions.

Keywords: ideology critique, Nikolaj Velimirović, Justin Popović, reactionary, clericalism, far right

Jelena Pešić¹

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Odeljenje za sociologiju

Doprinos Vojina Milića proučavanju globalnih nejednakosti u proizvodnji znanja: teorijsko razmatranje upotrebe konceptualnog para središte–periferija u proučavanju organizacije nauke²

Apstrakt: Tokom proteklih decenija, sa sve snažnijim procesima akademskog umrežavanja, raste i broj radova koji problematizuju pitanje globalnih akademskih nejednakosti, nudeći teorijske elaboracije uzroka, posledica i načina na koji se strukturiraju globalna hijerarhija u proizvodnji znanja. S obzirom na to da se pomenute nejednakosti strukturiraju na političkom, ekonomskom, kulturnom i geografskom nivou, o njima se neretko govori u terminima teorija zavisnosti i teorije svetskog sistema (gde se linije distinkcije povlače između centra, poluperiferije i periferije) ili savremenih postkolonijalnih teorija (u okviru kojih se razlikuju globalni sever, globalni jug i, u novije vreme, globalni istok). Problem nejednakosti u globalnoj proizvodnji znanja u sociologiji se poslednjih godina sve više tematizuje ili koristi kao analitički koncept i u okviru domaće nauke o društvu. Međutim, pionirski rad, koji je na pomenutu tendenciju ukazao znatno ranije no što je ona postala u potpunosti uobličena i u nauci o društvu popularizovana, vezuje se za Vojina Milića. Reč je o tekstu pod nazivom „Odnosi središte–periferija kao problem u društvenim proučavanjima nauke”, objavljenom 1989. godine u časopisu *Sociologija*, odnosno 1995. godine u okviru obimne monografije *Sociologija nauke*.

Ključne reči: središte, periferija, globalne nejednakosti, proizvodnja znanja, organizacija nauke

¹ pesicj@gmail.com

² Rad na tekstu je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-68/2022-14/200163).

Uvod

Tokom proteklih decenija, sa sve snažnijim procesima akademskog umrežavanja, raste i broj radova koji problematizuju pitanje globalnih akademskih nejednakosti, nudeći teorijske elaboracije uzroka, posledica i načina na koji se strukturiše globalna hijerarhija u proizvodnji znanja. Optimistična predviđanja o tome da će širenjem svetskog kapitalističkog sistema doći do procesa univerzalizacije nauke brzo su se povukla pred činjenicom da se i globalni sistem proizvodnje, transfera, validacije i legitimizacije naučnog znanja strukturiše duž linija ekonomskih, političkih, kulturno-simboličkih i društvenih globalnih nejednakosti. Nejednako uključivanje naučnika i istraživača u globalnu podelu naučnog rada proizvodi epistemičke nejednakosti, u okviru kojih izbor, prenos i legitimizacija naučnih saznanja, kao i pristup resursima neophodnim za proizvodnju znanja, neretko dobijaju formu intelektualnog imperijalizma, s jedne strane, odnosno akademske zavisnosti, s druge.

Proces uspostavljanja globalne akademske hijerarhije proizvodi brojne posledice kada je reč o razvoju (društvene) nauke (od esencijalizacije, stereotipizacije i prazne univerzalizacije, preko raširene upotrebe etnocentričnih ili metrocentričnih teorijskih koncepata i usmerenosti naučnih istraživanja na pojedine teme, do upotrebe pojednostavljenih modela ili kanonizacije pojedinih teorijskih koncepata i marginalizacije drugih) (Bourdieu & Wacquant, 1999). U okviru istraživačkih pristupa proizvodnji znanja na globalnom planu, upotrebom analogija sa sličnim pristupima u ekonomskoj teoriji i teorijama o prirodi kapitalizma (a posebno teorijama zavisnosti), iskristalisali su se pojmovi kao što su politička ekonomija znanja, intelektualni imperijalizam, akademska zavisnost, akademski ekstraktivizam, epistemicid, i konačno, akademski kapitalizam (Alatas, 2003; 2022; Fasenfest, 2010; Jessop, 2018; Grosfoguel, 2019; Muller, 2021).

Problem nejednakosti u globalnoj proizvodnji znanja u sociologiji sve više se poslednjih godina tematizuje ili koristi kao analitički koncept i u okviru domaće nauke o društvu i srodnih disciplina (na primer, Blagojević, 2009; Blagojević & Yair, 2010; Hughson, 2018; Petkovska, 2017; 2021; Višić i Poleti Ćosić, 2018; Babović, 2018; Spasić 2021; Resanović, 2021; Bacevic, 2021, itd.). Međutim, jedan od pionirskih radova u okviru domaće nauke o društvu, koji je ukazao na pomenutu tendenciju znatno ranije no što je ona postala u potpunosti uobličena i u nauci o društvu popularizovana, vezuje se za Vojina Milića. Reč je o tekstu pod nazivom

„Odnosi središte–periferija kao problem u društvenim proučavanjima nauke”, prvobitno objavljenom 1989. godine, u časopisu *Sociologija*, a potom preštampanom u monografiji *Sociologija nauke*.

Savremeni pristupi proučavanju lociranosti proizvodnje znanja

Kraći pregledi teorijskih pristupa usmerenih na proučavanje lociranosti i hijerarhije u proizvodnji znanja dostupni su u domaćoj literaturi (na primer: Spasić, 2021; Resanović, 2021). Ukazuje se na nekoliko teorijskih izvora na temelju kojih su izgrađeni pristupi koji problematizuju globalne nejednakosti u proizvodnji znanja; među njima, svakako najznačajniji izvori su teorije zavisnosti, odnosno njihova evolucija u okviru teorije svetskog sistema, s jedne strane, i savremene postkolonijalne teorije i njene struje kao što su teorije dekolonijalnosti, teorija globalnog juga, i u novije vreme, pristup globalnog istoka, s druge. Pored toga, ukazuje se i na pojedine teorijske pristupe koji su na sličan način problematizovali lociranost naučnog znanja i kulturni imperijalizam, kao što je, na primer, Burdijeova teorija polja, formulisana gotovo posve nezavisno od prethodnih pristupa, te feministička teorija, i u okviru nje, teorija interseksionalnosti (Spasić, 2021). Iako je reč o teorijama i pristupima, među kojima pojedini i nisu primarno formulisani kako bi objasnili globalne nejednakosti u proizvodnji znanja, tokom proteklih decenija njihova je primena upravo u okviru ovog istraživačkog polja zaživela. Međutim, pre no što su one bile u potpunosti uobličene i raširene u nauci o društvu, na mogućnost formulisanja jedne takve perspektive i njenu primenu ukazao je upravo Vojin Milić, u svom naporu da dalje razvije polje proučavanja koje je bilo marginalizovano u domaćoj sociologiji, a reč je o sociologiji nauke.

Pre nego što se posvetimo Milićevom doprinosu uvođenju perspektive periferije u teorijsko uobličavanje i interpretaciju procesa uspostavljanja hijerarhije naučnog znanja, akademskih nejednakosti i organizacije nauke, najpre ćemo ukazati na osnovne pojmove i koncepte koji cirkulišu u okviru ovog istraživačkog polja. Pri tome, fokus će biti na onim konceptima i modelima koji su potekli iz teorija zavisnosti (i njihove dopune proistekle iz teorije svetskog sistema), s obzirom na to da je Milićeva tematizacija odnosa središta i periferije, kao jednog od modela proučavanja nejednakosti u proizvodnji znanja, upravo donekle inspirisana ovom teorijskom perspektivom.

Primena konceptata teorija zavisnosti i teorije svetskog sistema u proučavanju globalnih epistemičkih nejednakosti

Sledeći postavke teorija zavisnosti, savremeni teoretičari tvrde da na sličan način na koji se uspostavlja globalna podela rada na ekonomskom nivou, ona se formira i u okviru akademske sfere proizvodeći epistemičku hijerarhiju kojom se kao jedini legitimni institucionalizuju zapadni univerzitetski sistemi, evropski jezici, zapadni oblici proizvodnje znanja, estetski ukusi i pedagoški sistemi (Mignolo, 2000; Alatas, 2003; Grosfoguel, 2007). Da bi se objasnio mehanizam formiranja globalnih nejednakosti u proizvodnji znanja, polazi se od pojma akademskog kapitalizma (Jessop, 2018; Alatas, 2022). Alatas (Alatas) ukazuje na dva donekle različita značenja ovog pojma. Prvo se odnosi na doprinos sektora obrazovanja i istraživanja akumulaciji kapitala, kroz proizvodnju kvalifikovanih kadrova (humanog kapitala) saobrazno potrebama tržišta rada, pružanja usluga i obezbeđivanja potrebne infrastrukture korporacijama, te putem transfera znanja (Alatas, 2022: 15). Drugo značenje je specifičnije i odnosi se na proširivanje logike kapitalizma na sektore obrazovanja i istraživanja, gde se organizacija i funkcionisanje univerziteta i istraživačkih instituta temelji na ekonomskoj logici maksimizacije profita i rasta kompetitivnosti na akademskom tržištu, kroz procese komercijalizacije, kapitalizacije i finansijalizacije obrazovanja, kvazikomodifikacije umnog rada i podređenosti obrazovnog sistema zahtevima profitabilnosti (Jessop, 2018; Alatas, 2022).

Na tragu teorija zavisnosti i njihovih postavki o hijerarhijskom strukturisanju kapitalizma kao svetskog poretka na temelju izvlačenja viška vrednosti zemalja centra iz zemalja periferije (ekonomski ekstraktivizam), Ramon Grosfogel (Ramon Grosfoguel) (2019) ukazuje na epistemički, akademski ekstraktivizam (prethodno Betasamosejk Simpson (Betasamosake Simpson) prva uvodi pojam kognitivnog ekstraktivizma, a uporedo s tim cirkulišu i pojmovi metodološkog i intelektualnog ekstraktivizma; *videti* u: De Sousa Santos, 2018), kao mehanizam reprodukcije imperijalne akademske dominacije, na temelju kojeg se održava globalna podela naučnog rada i geografska, organizaciona, ali i simbolička hijerarhija u proizvodnji znanja (Alatas, 2022). Akademski ekstraktivizam podrazumeva apropiaciju, dekontekstualizaciju, depolitizaciju i preoblikovanje ideja, teorija i istraživačke građe, koji originalno nastaju u okviru akademske periferije, od strane istraživačkih i akademskih institucija i naučnika zemalja centra, te njihovo ugrađivanje u zapadne teorijske modele i prisvajanje kao sopstvenih originalnih teorijskih ili istraživačkih dostignuća (De Sousa San-

tos, 2018; Grosfoguel, 2019; Alatas, 2022). Akademski ekstraktivizam, pored toga, obuhvata i nejednaku razmenu, odnosno ekstrakciju humanog kapitala, uključujući apropijaciju ljudskih resursa (studenata, naučnika, istraživača) kroz programe akademske mobilnosti, kojom se akademske institucije periferije prazne od kvalifikovane akademske radne snage (u čiju su proizvodnju uložile sopstvene resurse), dok dobit izvlače institucije centra i na taj način uvećavaju sopstvenu kompetitivnost na globalnom akademskom tržištu (Jekanowski, Pasek & Elliot, 2022).

Na pojavu akademskog ekstraktivizma, kako navodi Spasić (2021), skrenuo je pažnju još sedamdesetih godina i Paulin Hountondži (Paulin Hountondji), koji, oslanjajući se na Aminov koncept ekstrverzije (Amin, 1976), ukazuje na sličnu tendenciju u akademskoj sferi. Naime, on intelektualnu ekstrverziju situira u proces transformacije sirovih podataka i empirijske građe u teorijske generalizacije (na sličan način kao što ekonomska ekstrverzija podrazumeva transformaciju sirovina u gotove industrijske proizvode na temelju nejednake razmene), gde se u zemljama periferije pojavljuje teorijska praznina u procesu celokupne proizvodnje znanja, odnosno nedostatak istraživačkih, naučnih i institucionalnih kapaciteta da se na osnovu empirijske građe formulišu šire teorijske generalizacije (Hountondji, 2002: 225, 227, 228). Ukazuje na postojanje međunarodne podele intelektualnog rada, odnosno na sistem i organizaciju akademskih institucija gde se glavnina akademske i istraživačke infrastrukture nalazi u zemljama centra, dok su institucije u zemljama periferije neretko samo aneksi matičnih institucija centra. Ne samo da dolazi do nejednake razmene intelektualne građe između matičnih i perifernih zemalja (u kojoj periferijska akademska infrastruktura proizvodi empirijske podatke ili uže teorijske generalizacije, dok matične institucije proizvode i isporučuju gotove teorijske koncepte i tehnike istraživanja), već Hountondži ukazuje i na određenost istraživačke usmerenosti akademskih institucija periferije naučnim interesima i potrebama matičnih institucija centra (Hountondji, 2002: 229, 230). Drugim rečima, teorijski koncepti se mahom formulišu u zemljama centra, dok istraživačkim institucijama na periferiji ostaje da testiraju koncepte koji su već formulisani, primenjujući metode i tehnike prikupljanja podataka koji su unapred zadati.

Alatas ukazuje da su ključni procesi za razumevanje uslova proizvodnje znanja u zemljama periferije akademski imperijalizam, s jedne strane, odnosno akademska zavisnost, s druge. Interakcija ova dva procesa doводи do nedovoljne akademske razvijenosti (*academic underdevelopment*) u zemljama periferije (Alatas, 2022: 15–16). Oba procesa, pri tome, čine sastavne elemente uspostavljanja globalnog akademskog kapitalizma. Intelektualni imperijalizam, kako navodi Alatas, analogan je ekonomskom i

političkom (Alatas, 2022: 17). Iako je tokom perioda kolonijalne dominacije ova vrsta imperijalizma bila direktna, danas su, smatra on, razvijene indirektna forme hegemonije u okviru kojih naučnici i istraživači periferije svojevolljno i entuzijastično usvajaju oblike znanja koji se proizvode na Zapadu. Intelektualni imperijalizam se pojavljuje u dve forme: prva se odnosi na ulogu koje obrazovne i istraživačke institucije imaju u podupiranju političkog i ekonomskog imperijalizma; druga, specifičnija forma, odnosi se na paralelnu strukturu intelektualne dominacije koja se formira uz politički i ekonomski imperijalizam i sprovodi uz pomoć eksploatacije naučnika, akademskih institucija, ideja i empirijske građe periferije (Alatas ovaj pojam izjednačava sa ekstraktivizmom), tutorskog odnosa prema periferijskim naučnicima, pritiska da se nametnuti koncepti usvoje, dodeljivanja sekundarne uloge akademskim institucijama ili naučnicima periferije, racionalizacije civilizacijske misije koju sprovode dominantne akademske institucije centra i, konačno, putem kadrovske selekcije naučnika koji dolaze iz zemalja periferije (Alatas, 2022: 17).

Još jednom povlačeći paralelu sa teorijama zavisnosti, Alatas ukazuje da se intelektualni imperijalizam u postkolonijalnom periodu ne sprovodi ili održava direktnim putem, već uspostavljanjem akademske zavisnosti (pri tome, on akademsku zavisnost i imperijalizam povezuje isključivo sa društvenim i humanističkim naukama). Pozivajući se na određenje ekonomske zavisnosti, pojma koji je razradio brazilski ekonomista i sociolog Teotonio dos Santos (Theotônio dos Santos) (1970), on definiše akademsku zavisnost kao proces u kojem akademske zajednice zemalja centra napreduju shodno unapred određenim kriterijumima razvoja i progresa, dok je razvoj akademskih zajednica periferije samo refleksija onih procesa koji se odvijaju u centru. S obzirom na to da ove druge ne uspevaju da uhvate priključak sa zajednicama u centru, njihov konačni saldo je uvek negativan (slično Frankovom (Frank) konceptu razvoja nerazvijenosti iz 1967. godine). Akademska zavisnost obuhvata nekoliko elemenata: 1. zavisnost u pogledu naučnih ideja, teorijskih koncepata, metateorija, agendi empirijskih i primenjenih istraživanja, metodoloških postupaka, itd., koji mahom potiču iz akademskih institucija zemalja centra; 2. zavisnost u pogledu dostupnosti medija putem kojih se te ideje prenose (istraživačkih kuća koje izdaju knjige ili naučne časopise, itd.); 3. zavisnost u odnosu na tehnologije obrazovnog procesa koje se mahom prenose putem različitih resursnih centara ili nevladinih organizacija osnovanih u zemljama periferije, a koje ostaju nedostupne lokalnim univerzitetima; 4. zavisnost od finansijskih i drugih resursa za istraživanje i prenos znanja bez kojih bi ove aktivnosti u značajnoj meri zamrle (posledica ove vrste zavisnosti je usmerenost istraživačkih tema i problema na periferiji ka naučnim zahtevima koji dolaze iz zemalja centra); 5. zavisnost od direktnih investicija

u proces obrazovanja i podizanja kapaciteta lokalnih univerziteta; 6. zavisnost u pogledu priznanja naučnoistraživačkog rada, koja se ogleda u pritiscima na naučnike sa periferije da svoje radove objavljuju u prestižnim naučnim časopisima (koje, po pravilu, objavljuju renomirane izdavačke kuće u zemljama centra), ali i u nastojanju lokalnih časopisa da se nađu na listama prestižnih časopisa favorizovanjem objavljivanja radova na engleskom jeziku ili privlačenjem manje ili više priznatih naučnika iz zemalja centra kako bi povećali citiranost publikacija, što za posledicu ima slabiju razvijenost naučnih diskursa na lokalnim jezicima; 7. zavisnost u pogledu zahteva za razvoj određenih naučnih veština, koja za posledicu ima odliv kvalifikovanog naučnog kadra u zemlje centra (Alatas, 2022: 18–20).

Paradigmu centra i periferije kao modela za proučavanje globalnih nejednakosti u proizvodnji, širenju i recepciji naučnog znanja i oblicima naučne komunikacije koristi i nemačka sociološkinja Vibke Kajm (Wiebke Keim) (Spasić, 2021). Kardozo–Faletov (Cardoso & Faletto, 1979) trodimenzionalni model globalne ekspanzije kapitalizma Kajm nastoji da primeni u polju socioloških znanja. Ona izdvaja tri dimenzije u okviru kojih se može pratiti odnos centra i periferije u nauci: prva dimenzija, obeležena dihotomijom razvijenost-nedovoljna razvijenost nauke, ukazuje na stepen infrastrukturne i organizacione razvijenosti nauke, koja se ogleda u posedovanju materijalnih, institucionalnih i personalnih resursa, u podeli naučnog rada i naučnoj specijalizaciji, razvijenosti naučne zajednice, institucionalizaciji naučne discipline, razvijenosti profesionalnih udruženja, autonomiji u razvijanju naučnih kurikuluma i sertifikaciji naučnih kadrova; druga dimenzija se odnosi na stepen razvijenosti uslova rada i reprodukcije, odnosno na kapacitete nauke da samostalno razvija svoje institucije, kadrove i znanja (u okviru ove dimenzije razlikuju se autonomne i zavisne nauke, gde su ove druge primorane da stalno „uvoze” teorijske koncepte, istraživačke instrumente, udžbenike i druge nastavne materijale, ali i naučna zvanja iz zemalja centra; Kajm pri tom upozorava da autonomija nauke ne znači i njenu autarhičnost, jer se autonomne sociologije unapređuju kroz procese međunarodne saradnje i komunikacije, za razliku od zavisnih); treća dimenzija, određena pojmovnim parom centralnosti i marginalizacije, ukazuje na razlike u međunarodnom pozicioniranju, prepoznatljivosti, vidljivosti i prestižu koje uživaju pojedine sociologije ili naučni autoriteti, ali i univerzitetski obrazovni programi, časopisi, izdavačke kuće, projekti, itd. (ova vrsta pozicioniranja generiše moć da se presudno utiče na odabir istraživačkih tema, nastavnih sadržaja, teorijskih i metodoloških pristupa ili metadiskursa, odnosno na uspostavljanje socioloških škola, dominantnih paradigmi, ideologija, itd.) (Keim, 2008: 24–27).

Dihotomija centar-periferija u teoriji svetskog sistema proširena je pojmom poluperiferije. Ovaj trihotomni model primenjen je i u analizi hijerarhijskog strukturisanja proizvodnje znanja. O značaju znanja kao resursa koji je predmet nejednake razmene upozoravao je Đovani Arigi (Giovanni Arighi) (1985), ukazujući da se osnovne linije hijerarhijskog strukturisanja kapitalističkog poretka ne iscrtavaju više oko polja proizvodnje (sirovine naspram gotovih proizvoda), već oko intelektualnih delatnosti (*videti* i u: Chatterjee, 2021). Slično, i sam tvorac ovog pristupa, Immanuel Volerstin (Immanuel Wallerstein) značajno je mesto u svojoj teoriji posvetio kritici univerzalističkih pretenzija društvenih nauka u okviru svetskog kapitalističkog sistema. Volerstin ukazuje da je nastanak društvenih nauka u 19. veku obeležen političkim konfrontacijama oko kontrole nad znanjem (Volterstin, 2005: 117). Rodno mesto univerzalističkih pretenzija nauke su evropski univerziteti, čije su birokratizovane strukture dobile univerzalnu institucionalnu formu u celokupnom svetskom kapitalističkom sistemu nakon Drugog svetskog rata (Wallerstein, 2006). Društvene nauke su, smatra Volerstin, proizvod modernog svetskog kapitalističkog sistema, a njihova konstitutivna osobina je evropocentričnost.³ Ona se ne ogleda samo u načinima organizacije univerziteta i institucionalizacije društvenih nauka, nego i u univerzalističkim pretenzijama teorijskih modela koje ove nauke generišu, a koji su u značajnoj meri zasnovani na (zapadno)evropskom iskustvu i društveno-istorijskim obrascima. Evropocentričnost društvenih nauka istovremeno iskazuje njihov parohijalni karakter (Wallerstein, 1999: 168, 177).

Perspektive poluperiferije svoju primenu i popularizaciju u različitim oblastima društvenog proučavanja doživljavaju poslednjih decenija, posebno u radovima mlađih i naučnika srednje generacije koji dolaze iz Istočne i Jugoistočne Evrope (čija specifičnost nije samo poluperiferna pozicija u okviru svetskog kapitalističkog sistema, nego i zajedničko iskustvo socijalizma). Preuzimajući Volerstinov koncept poluperiferije, oslanjajući se, pri tome, i na doprinose postkolonijalnih pristupa istraživanjima političke ekonomije znanja, Marina Blagojević nudi svoju teoriju poluperiferijalnosti u proizvodnji znanja (Resanović, 2021: 122). Blagojević definiše poluperiferiju kao međuprostor između severa i juga, centra i periferije, „obuhvatajući prostore i aktere koji u njima delaju, a koji ‘izmiču’ iz kruto shvaćenih kolonijalnih kategorija” (Resanović, 2021: 123). Poluperiferija je u odnosu na periferiju previše „bela”, previše industrijalizovana, previše razvijena i bez kolonijalnog iskustva. S druge strane, samopoidanje poluperiferije je takvo da zaostaje za centrom, da je nedovoljno razvijena,

3 Ekstenzivnu studiju različitih formi evropocentričnosti ponudio je Samir Amin (2009).

zaglavljena između zapada i istoka, u stalnom procesu tranzicije, reforme, nedovoljne strukturisanosti, puna ambivalentnosti, praznina i diskontinuiteta (Blagojević, 2009: 38–39). Iskustva poluperiferije razlikuju se i od iskustva centra i periferije, pa tako teorijski modeli razvijeni u centru i postkolonijalna kritika koja dolazi sa globalnog juga nisu primenljivi na hibridni, intermedijalni prostor poluperiferije (Resanović, 2021: 123). Drugim rečima, Blagojević se zalaže za konstituisanje zasebne epistemičke pozicije koja bi na adekvatan način odgovorila na posebnosti poluperiferije unutar svetskog kapitalističkog sistema.

Iskustvo društvenih naučnika iz evropske poluperiferije, smatra Blagojević, obeleženo je paradoksom: naime, svako nastojanje da se priključe naučnoj zajednici akademskog centra primorava ih da rade u uslovima na koje ne mogu da utiču, što za posledicu ima otuđenje od naučnih problema koje žele da istražuju; ukoliko pak žele da se bave temama i problemima koji su relevantni za lokalni kontekst, ukoliko ne primenjuju koncepte kreirane u akademskom centru, ostaju isključeni iz zapadnih projekata i akademskih struktura. Ova paradoksalna situacija dodatno je pojačana pritiskom na naučnike sa poluperiferije da se integrišu u akademske centre i prihvate globalne standarde akademske izuzetnosti, neretko bivajući primorani da kamufliraju svoju izvornu motivaciju za istraživanje i iskrivljuju probleme i koncepte koji potiču iz lokalnih konteksta. Posledica toga je da dolazi do „deformacije” znanja koje proizvode, ali i do sve slabije relevantnosti u okviru lokalne akademske zajednice i sve slabije upućenosti u lokalne društvene probleme (Blagojević & Yair, 2010: 339).

Oslanjajući se na svetsko-sistemsku perspektivu, pojam poluperiferije koristi i Agneš Gađi (Agnes Gagyí) u analizi društvenih pokreta i političkih procesa u zemljama Centralne i Istočne Evrope (Gagyí, 2017). Epistemička dominacija društvenih nauka koje nastaju u centru, prema ovoj autorki, ima za cilj da legitimise hijerarhije koje su uspostavljene u okviru svetskog kapitalističkog sistema. Zapadno iskustvo „kapitalističke demokratije” uzima se kao jedino referentno pri formulisanju savremenih politikoloških (i socioloških) teorijskih modela. Pozivajući se na Amina (Amin, 1991), ona ukazuje da su u istorijskoj perspektivi demokratije zapadnog tipa, po pravilu, bile rezervisane samo za zemlje kapitalističkog centra, dočim su različiti vidovi diktatorskih režima bili više nego poželjni partneri u sprovođenju zahteva međunarodnog kapitala na periferiji. Drugim rečima, isti ekonomski procesi odgovorni su za konstituisanje demokratskih režima u centru i represivnih režima na periferiji. Imajući ovo na umu, ona se pita na koji način su političke vrednosti Zapada postale univerzalne? Odgovarajući na ovo pitanje, Gađi ukazuje na dejstvo strukturnih procesa koji oblikuju svetski kapitalistički sistem, ali i na efekat

primene konceptualnih resursa koji nastaju u nejednakim epistemičkim uslovima. Hijerarhijska struktura svetskog sistema se na taj način dodatno učvršćuje konceptualnim oruđima i teorijskim modelima (proizvedenim u centru i na osnovu iskustva centra) čija naknadna primena na (polu) periferijska društva po pravilu „otkriva” njihovo zaostajanje u razvoju.

Tokom protekle decenije perspektiva poluperiferije dopunjena je novim pristupom globalnog istoka. Martin Miler (Martin Müller) ukazuje na postojanje terminološke praznine (koju ni teorija svetskog sistema ni teorija globalnog juga nisu uspele da popune), a koja se odnosi na prostor koji ne potpada ni pod globalni sever ni pod globalni jug (Müller, 2020). Koncept globalnog istoka skovan je kako bi označio specifičnost nekadašnjih socijalističkih društava. Ipak, ovaj pojam ne referiše nužno na geografsku odrednicu, već, pre svega, na politički i epistemički prostor koji je ostao konceptualno i teorijski neprepoznat padom socijalističkih režima. Miler upozorava da je ova teorijska i terminološka praznina („siva zona”) u prepoznavanju globalnog istoka praćena dvostrukom isključenošću: naime, studije globalnog juga ne prepoznaju postsocijalistička društva kao svoj integralni deo jer ne dele zajedničko kolonijalno iskustvo, dok istraživanja i studije razvijenih kapitalističkih društava u najboljem slučaju prepoznaju tranzitorni karakter postsocijalističkih društava ka neuhvatljivoj modernosti (sa „Evropom” kao teleološkim horizontom), ili, u manje uvijenoj formi, ukazuju na njihovu civilizacijsku zaostalost (Müller, 2020).⁴ Za Milera, pristup globalnog istoka predstavlja neophodan epistemički korak ka vraćanju postsocijalističkih zemalja na geopolitičku mapu proizvodnje znanja, koji podrazumeva prepoznavanje i uvažavanje posebnosti njihovog iskustva, ali i povezanosti sa severom i jugom. On je važan i za izgradnju društvene teorije, koja neretko operiše ustaljenim binarnim opozicijama (sever–jug, bogati–siromašni, moćni–nemoćni, itd.), ne uvažavajući mnogostrukost ispoljavanja društvene realnosti (Müller, 2020).

Miler upozorava na nejednaku raspodelu moći u globalnoj proizvodnji znanja, u okviru koje je integracija istoka višestruko otežana: od teškoća naučnika da se prilagodi anglofonom svetu naučne produkcije usled činjenice da su tokom socijalističkog perioda gravitirali ka upotrebi ruskog jezika ili ka naučnim centrima u Sovjetskom Savezu, do nedovoljno razvijene institucionalne saradnje sa akademskim zapadom (koju su nauč-

4 Ipak, Miler upozorava da iako pojam globalnog istoka donekle korespondira sa Vollerstinovim konceptom poluperiferije, oni se ne mogu poistovetiti, posebno nakon pada socijalizma (Müller, 2020). Naime, u ekonomskom pogledu, jedan deo istočnoevropskih društava uspeva da se priključi kapitalističkom centru, pa time izlaze iz zone poluperiferije, dok, sa druge strane, ona koja ostaju na poluperiferiji nemaju mnogo toga zajedničkog sa drugim zonama poluperiferije izvan Evrope.

nici sa juga ipak održavali upravo usled postojanja nekadašnjih kolonijalnih veza). Akademске zajednice iz postsocijalističkih zemalja na taj način ostaju marginalizovane, a problemi istoka nedovoljno prepoznati kao validni u okviru zapadne nauke (Müller, 2019).

Milićev doprinos teorijskom određenju pojmovnog para centar–periferija u proučavanju organizacije nauke

Kao što je rečeno, jedan od prvih pokušaja da se perspektiva teorija zavisnosti uvede u sociološko proučavanje nauke u okviru domaće nauke o društvu vezuje se za tekst Vojina Milića „Odnosi središte–periferija kao problem u društvenim proučavanjima nauke”. Naravno, Milićeva razmatranja ovog problema ne referišu na savremene pristupe o nejednakim uslovima proizvodnje znanja koja su prethodno prikazana, niti koristi ovu vrstu kategorijalnog aparata. U svom kritičkom osvrtu oslanja se na istraživanja iz sociologije nauke koja su bila aktuelna mahom sedamdesetih, i u nešto manjoj meri, osamdesetih godina, uključujući stanovišta koja su se razvijala u okvirima teorija zavisnosti.

Na početku, Milić ukazuje na to da je pojmovni par centar–periferija (koji se ponekad pojavljuje u trihotomnom obliku centar–poluperiferija–periferija), iako prisutan u sociologiji nauke, retko bivao na sistematičan način obrađen i teorijski razmotren. Razlog ovome je što njegova upotreba nije uvek bila teorijska, već pre formalna i apstraktna, očišćena od bilo kakvog društveno-istorijskog sadržaja, i mahom prisutna u bibliometrijskim istraživanjima. Stoga Milić nastoji da ukaže na šire idejne izvore datog pojmovnog para (i njegove proširene verzije), ukaže na terminološku raznovrsnost i pojmovne alternative, mogućnosti njegove istraživačke primene, ali i na teorijske probleme povezane s upotrebom termina centra i periferije (Milić, 1995: 479).

Podsticaji za uvođenje ovog pojmovnog para u sociologiji nauke, navodi Milić, došli su iz dva gotovo suprotstavljena teorijska pristupa – funkcionalističkog i neomarksističkog. On izdvaja Edwarda Shilsa, teoretičara funkcionalističke orijentacije, koji naizmenično koristi termine centar–periferija i metropola–periferija. Shils pojmu metropole daje integrativnu ulogu, koja se zasniva na pretpostavljenoj stvaralačkoj nadmoći koja se ostvaruje kroz delatnosti funkcionalnih grupa, odnosno elita, koje usmeravaju kulturni sistem centra. Shils ne podrazumeva nužno konfliktan odnos centra i periferije, već, naprotiv, ukazuje da bi bez povezanosti bivših kolonija sa metropolama njihov intelektualni život nazadovao (Shils, 1961 i Shils, 1968, prema Milić, 1995: 480–481).

Druga vrsta podsticaja dolazi iz neomarksistički orijentisanih teorija zavisnosti. Iako se teoretičari zavisnosti nisu primarno bavili intelektualnom zavisnošću periferije od centra, oni jesu ukazivali na potrebu podomaćenja (indigenizacije) celokupne kulture periferijskih zemalja. Milić ukazuje da su teorijska razmatranja teoretičara zavisnosti u značajnoj meri predstavljala osnovu za kasniji razvoj socioloških proučavanja nauke u zemljama periferije (Milić, 1995: 481).

Pored ova dva glavna teorijska izvorišta, on ukazuje i na cirkulaciju pojmovnog para glavna struja (*mainstream*) – periferija u okviru bibliometrijskih pristupa naukometriji. Značenje ovih pojmova je ovde različito nego u prethodna dva određenja, jer se odnose na osnovne ideje ili probleme koji preovlađuju u nekoj nauci, odnosno na ideje ili probleme koji su marginalizovani. Ovako definisan, ovaj se pojmovni par potom može koristiti za proučavanje veoma uskih naučnih područja (poddisciplina ili užih oblasti proučavanja) do međunarodnih komparacija (Milić, 1995: 482).

Milić dalje konstatuje da je primena ovog pojmovnog para u sociologiji nauke bila obeležena nepreciznostima, nedovoljnom teorijskom elaboracijom, neretko i formalizmom, bez jasnog određivanja njegovog sadržaja. On nastoji da ukaže na neke od osnovnih pravaca istraživanja u okviru sociologije nauke u kojima je ova dihotomna podela primenjivana, iako kako sam konstatuje, bez adekvatne teorijske obrade i dopune empirijskom evidencijom ili istoriografskim primerima.

Jedan od primera upotrebe ovog pojmovnog para je komparativno istraživanje razvoja nauke u Finskoj i Mađarskoj (Donner & Pal, 1985, prema Milić, 1995). Naime, u pomenutoj analizi, Donner i Pal koriste koncept periferije ukrštanja (*interface periphery*) kako bi njime označili položaj dve zemlje između istočnih i zapadnih centara. Ovaj pojam dobija jednu vrstu pozitivne konotacije u interpretaciji autora, te ukazuje na održavanje odnosa sa različitim akademskim centrima, autonomno preuzimanje i dalje razvijanje preuzetih naučnih dostignuća. Pozitivna strana ovakvog položaja ishodi iz činjenice da se naučna obaveštenja (ili teorijski koncepti) mogu preuzimati iz više centara, što omogućava raznolikost informacija, ali i samostalni naučni razvoj koji ne bi bio ugrožen dominacijom pojedinačnih naučnih centara (Milić, 1995: 483).

Drugi primer upotrebe navedenog pojmovnog para su istraživanja nauke u zemljama u razvoju. Milić konstatuje da je broj radova posvećenih razvoju nauke u zemljama u razvoju srazmerno mali, a i kada ih ima, reč je o zemljama koje spadaju u razvijenije zemlje periferije (Brazil, Indija, Meksiko, itd.). Ni u radovima ove vrste ne dolazi do sistematske i precizne upotrebe pojmova centra i periferije, a u prilog ovoj konstataciji

navodi primere potpuno suprotnih interpretacija vezanosti naučne zajednice postkolonijalne Indije za zemlje centra: s jedne strane, konstatuju se štetne posledice fetišizacije studija u inostranstvu, kao oblik kompradorskog mentaliteta i voljnog pristajanja na naučni kolonijalizam, dok se, s druge strane, ukazuje na onemogućavanje naučnika školovanih na inostranim univerzitetima da postanu ravnopravni članovi akademske zajednice u Indiji (Milić, 1995: 485–486).

Značajan deo studija posvećen je i pitanju uticaja velikih multinacionalnih kompanija na razvoj i strukturu nauke u zemljama periferije. Ove vrste analiza posebno su značajne kada je reč o razvoju prirodnih i tehničkih nauka, koji je ponekad izravno povezan sa strukturom pojedinih industrijskih grana i sa međunarodnom podelom rada. Ove studije pokazuju kako istraživačko-razvojne delatnosti u pojedinim naučnim granama cvetaju upravo tamo gde su skoncentrisani monopoli u povezanim industrijama. Ovo ima za posledicu da najkvalitetniji naučni kadar iz zemalja periferije završava u zemljama centra. S druge strane, u istraživačke potencijale zemalja periferije slabo se ulaže, a i ako se ulaže, reč je o nekim specifičnim istraživanjima (na primer, istraživanja tropskih bolesti). Jedna od posledica je i ta da struktura industrije i prisustvo multinacionalnih kompanija u perifernim zemljama u značajnoj meri utiče na razvojni disbalans u naukama (razvijaju se one naučne grane koje mogu doprineti industriji, dok se druge zanemaruju). Slično, kontrolom međunarodnih naučnih projekata multinacionalne kompanije utiču na naučnu politiku i razvoj naučnih institucija perifernih zemalja (Milić, 1995: 486).

Milić takođe primećuje da su studije u zemljama u razvoju u većoj meri posvećene stanju i organizaciji nauke unutar pojedinačnih zemalja periferije, a tek neznatno akademskom odnosu centra i periferije. Mahom se ističu negativne posledice organizacije nauke u zemljama periferije, kao što su: slabo integrisana ili čak nepostojeća naučna zajednica, slaba povezanost naučnika i institucija, te nerazvijena naučna infrastruktura. Ipak, on ističe da ove kritike ne uvažavaju početna stanja razvoja nauke u zemljama periferije, te činjenicu da je ipak zabeležen izvestan napredak. Pored toga, Milić kritikuje tendenciju da se svi organizacioni problemi nauke na periferiji pripisuju spoljašnjim faktorima, navodeći unutrašnje činioce koji mogu takođe doprineti nedovoljnoj razvijenosti (Milić, 1995: 487).

Treća vrsta upotrebe ovog pojmovnog para vezana je za bibliometrijska istraživanja koja postaju veoma popularna od sedamdesetih godina. I ovde su u fokusu naučni doprinosi zemalja u razvoju, koji se procenjuju na temelju nepouzdatih citatnih baza (*pogledati* i: Demeter, 2019; Marginson & Xu, 2021). Pojmovi centra i periferije se prećutno poistovećuju sa glavnom strujom i marginalnim tendencijama u nauci, gde se nekritički glav-

nom strujom proglašavaju one ideje, problemi i koncepti koji preovlađuju u citatnim bazama, a u kojima, po pravilu, dominiraju radovi naučnika iz nekolicine naučnih centara (*videti* i u: Kwiek, 2015). Na taj način pojam periferije dobija potpuno drugačije značenje od onog koje je prethodno definisano u teorijama zavisnosti, pa se perifernim proglašavaju i pojedine nauke razvijenih zemalja. Razlog tome je što se pripadnost (akademskom) centru ili periferiji određuje prvenstveno putem prebrojavanja broja naučnih citata u časopisima indeksiranim u međunarodnim bazama, bez ulazjenja u temeljnije probleme organizacije nauke. Ova istraživanja počivaju na još jednoj pretpostavci koja se retko problematizuje: naime, po pravilu se časopisi koji se nalaze u međunarodnim citatnim bazama po automatizmu tretiraju kao kvalitetniji (bez ulazjenja u sadržinu i procenu kvaliteta radova), dočim se lokalni časopisi van ovih baza smatraju manje kvalitetnim, zastarelim, parohijalnim, i sl. Na taj način se i interesovanja i teme naučnika sa periferije, koji se bave lokalnim društvenim problemima, odbacuju kao manje važni, marginalni, periferni (Milić, 1995: 491).

Nakon pregleda različitih teorijskih izvora i primera primene pojmovnog para centar–periferija u sociologiji nauke, Milić nastoji da teorijski razjasni značenja pojmova centra (i njegovih sinonima) i periferije, a potom i da utvrdi kakva je vrsta odnosa između njih. Pre svega, on konstatuje da je organizacija i institucionalizacija nauke u nekoj zemlji u značajnoj meri određena dvama opštim faktorima: 1. njenom autonomijom u odnosu na druge društvene delatnosti (unutražnji faktor), i 2. uključenosti u globalnu organizaciju nauke (spoljni faktor). Pored toga, mnogi vannaučni činioци, kao što su stepen privrednog razvoja, politički poredak, privredna, zdravstvena, spoljna, itd. politika, način strukturisanja osnovnih društvenih grupa, utiču ne samo na obim naučne delatnosti, nego i na njenu usmerenost i način na koji se organizuje. Od svih ovih faktora zavisi gde i na koji način će se formirati centri/središta nauke.

Organizacija nauke može se posmatrati unutar jednog društva, ili kroz odnose koji se uspostavljaju na međunarodnom nivou. Ipak, Milić ukazuje da se ove dve ravni, iako analitički odvojene, u realnosti ispoljavaju kao višestruko povezane. Iako se organizacija nauke obično razvija na teritoriji jedne države, prateći naučnu politiku, njen uspeh zavisi umnogome od međunarodnih kontakata. On stoga ukazuje na neophodnost proučavanja razvoja organizacije nauke na oba nivoa, kroz međusobno dopunjavanje uvida. Položaj nekog naučnog središta, po Miliću, zavisi od toga u kojoj meri ispunjava sledeće ključne zadatke za organizaciju nauke: 1. proizvodnja novih znanja i mogućnosti njihove primene; 2. evaluacija naučnih teorija, stvaranje novih sinteza, publikacija radova; 3. obučavanje novih naučnih kadrova; 4. primena naučnih znanja u oblikovanju različi-

tih društvenih politika; 5. javni i publicistički angažman naučnika, diseminacija i popularizacija naučnih ideja (Milić, 1995: 496).

Dalje, razlike u unutrašnjoj organizaciji nauke različitih zemalja ne mogu se jednostavno uopštavati, jer su one plod istorijskih okolnosti. Ponekad su te razlike neobično velike unutar jednog društva, što je obično posledica velikih razlika u društveno-ekonomskom razvoju različitih delova društva. Milić ukazuje da je organizacija nauke unutar jednog društva jednostavna, monocentrična, samo u fazi razvoja nauke. Sa njenom institucionalizacijom dolazi do usložnjavanja razvoja, formiranja većeg broja centara na različitim teritorijalnim i regionalnim nivoima. Ponekad, kada je društvo etnički heterogeno, ovaj policentrični razvoj organizacije nauke može da sledi etničke linije. Međutim, ono što tipično karakteriše normalan razvoj nauke jeste pojava novih institucionalnih centara. Položaj ovih centara se pak ne može objasniti samo unutar društvenim činionicima, već se moraju uzeti u obzir i spoljni faktori, kao što su odnosi sa međunarodnim naučnim centrima. Odnosi između naučnih centara unutar jednog društva po pravilu nisu simetrični, jer se njihov delokrug uticaja razlikuje. Takođe, oni nisu jednosmerni, jer i manji naučni centri doprinose jačanju uticaja većih centara. Ne treba izgubiti iz vida ni to da ponekad manji centri mogu biti slabije povezani sa većim centrima unutar jednog društva, dok svoj razvoj vezuju za neka udaljenija središta ili za međunarodne centre. Drugim rečima, Milić upozorava da su uzajamni odnosi naučnih središta i njihova geografska rasprostranjenost uticaja stvar istorijskih okolnosti, te da treba izbegavati shematsko tumačenje, a posebno upotrebu shema koje ove odnose apriorno posmatraju kao hijerarhijski ustrojene (Milić, 1995: 497).

Imajući ovo razjašnjenje na umu, Milić smatra da dihotomija, odnosno trihotomija centar–poluperiferija–periferija nije prikladna za razvrstavanje naučnih institucija prema naučnom kvalitetu. Na sličan način, smatra da ova kategorizacija ne može biti prikladna za razvrstavanje naučnih institucija višeg i nižeg ranga, nezavisno od njihovog geografskog položaja, ali ni za klasifikovanje institucija na temelju njihove geografske lokacije. Pojemni par središte–periferija problematičan je i usled činjenice da u okviru jedne zemlje pojedine istraživačke oblasti mogu biti, makar privremeno, ispodprosečno razvijene, pa se tako unutar onoga što se naziva naučnim središtem može nalaziti periferija (na sličnu pojavu ukazuje i Burdije: Bourdieu, 1996; *videti i*: Demeter, 2019).

Problematičnost upotrebe ovog pojmavnog para Milić vidi i stoga što on implicira superiornost centra, odnosno zavisnost periferije. Pretpostavlja se apriorno da je naučni rad periferije lišen kreativnosti i naučnog potencijala, odnosno da periferija samo pasivno preuzima koncepte i ideje

koje dolaze iz centra. Ovakva predstava potom može da bude instrumentalizovana za opravdanje i ideološku legitimaciju činjenice da se organizacija nauke na periferiji podređuje organizaciji nauke u centru. Štaviše, ona je neretko prihvaćena unutar perifernih zemalja, gde se razvija kompradorski i lumpenmentalitet naučnika (posebno u nekadašnjim kolonijama). Iako su teoretičari zavisnosti ovu pojavu opisali, Milić ipak smatra da pojam periferije nije dostatan, jer se njime u prvi plan stavljaju odnosi periferije sa metropolom, a zamagljuje odnosi koji se formiraju unutar organizacije neke zemlje (kao što je gore pomenuta pojava kompradorskih intelektualaca) (Milić, 1995: 498).

Pored toga, u nekim od mogućih upotreba ovog pojmovnog para pojam centra se svodi na nekolicinu naučnih institucija u razvijenim zemljama, dok periferija obuhvata gotovo ceo svet, što ukazuje na nedovoljnu određenost dva pojma. Ovo se posebno odnosi na funkcionalističko, odnosno Shilsovo određenje, gde se intelektualnim središtima proglašavaju intelektualne zajednice pojedinih zemalja (metropola). Milić ukazuje da je uloga pojedinih metropola u razvoju nauke istorijski promenljiva. Pored toga, teško je tvrditi da je u razvoju nauke, u pojedinim istorijskim epohama, postojalo samo jedno središte, odnosno da je organizacija nauke na globalnom nivou bila monocentrična, gde je periferija samo pasivno oponašala dostignuća vodeće naučne sile (Milić, 1995: 498).

Pojam naučne periferije ne označava samo zaostalost, nedovoljnu razvijenost, nego i zavisnost. Kao antipodi ovim terminima su pojmovi naučne autonomije, podomaćenja i samopouzdanja. Ovi pojmovi se, prema Miliću, retko sistematski razmatraju. On stoga nastoji da odredi različite oblike naučne zavisnosti/nezavisnosti. Stanje zavisnosti jedne nauke označava situaciju u kojoj nema kvalifikovanih domaćih naučnika ili određenih naučnih institucija. Naučni rad i obrazovanje se odvijaju na stranim jezicima, dok se veći deo izvorne naučne građe pohranjuje na univerzitetima metropole. Ova forma zavisnosti je tipična za kolonijalno stanje. Sticanjem državne samostalnosti nekadašnja kolonija dobija mogućnost da stvara sopstvenu organizaciju nauke. Međutim, usled ekonomske i kulturne nerazvijenosti, položaj kolonije je dosta lošiji od položaja drugih perifernih zemalja. Ipak, sticanje autonomije omogućava samostalni razvoj, koji počiva na podomaćenju (indigenizaciji) obrazovanja naučnih kadrova, jezika kojim se naučno komunicira i naučnih problema i koncepata. Autonomna organizacija nauke može biti rezultat samostalnog društveno-ekonomskog razvoja i položaja u međunarodnim odnosima same zemlje, ali i zrelosti (to jest, sposobnosti nauke da proizvodi naučna dostignuća koja će zadovoljavati važne društvene potrebe) i širine (upućenosti u međunarodne naučne tokove) organizacije nauke. Nezavisna organizacija

nauke podrazumeva njenu sposobnost samoreprodukcije, tj. obrazovanja naučnih kadrova na svim stepenima kvalifikacija. Autonomija i samopouzdanje nauke mogu doprineti njenom daljem razvoju jedino ako su uspostavljeni epistemološki i etički standardi naučne delatnosti. Konačno, samopouzdana nauka ima autonomiju u proceni naučnih dostignuća i rezultata, ali i sposobnost odbrane naučnog i moralnog integriteta naučnika (Milić, 1995: 499–500).

Zaključak

Na kraju, neophodno je, ukratko, osvrnuti se na Milićev doprinos razjašnjenju upotrebe pojmovnog para centar–periferija u globalnoj proizvodnji znanja. Pre svega, radi se o inicijalnom pokušaju, u okviru domaće sociologije, da se doprinese utemeljenju specifičnog polja proučavanja u sociologiji nauke koje je, krajem osamdesetih godina, bilo u početnim fazama razvoja čak i u međunarodnim okvirima. Imajući ovo u vidu, kritike koje je Milić uputio upotrebi ovog pojmovnog para treba shvatiti kao nastojanje da se oni na sistematičan i precizan način teorijski odrede, ali i da se utvrdi njihova heuristička plodnost u proučavanju organizacije nauke. Drugim rečima, treba ih posmatrati s obzirom na naučni i globalni društveni kontekst u kojem su nastale. Pojedini kritički uvidi koje iznosi razumljivi su s obzirom na tadašnje stanje nerazvijenosti teorijskih pristupa koji danas cirkulišu, ali i s obzirom na činjenicu da je njihov naknadni razvoj u značajnoj meri bio podstaknut promenjenim globalnim kontekstom u okviru kojeg se događa proizvodnja znanja. Na taj način, shodno promenjenim društvenim okolnostima na globalnom planu, praćenim slomom bipolarnog (akadenskog) sveta, širenjem procesa (akademske) globalizacije, ali i univerzalizacijom zapadnih teorijskih koncepata, metodoloških pristupa, te kriterijuma izuzetnosti u nauci, skrojeni su i novi teorijski koncepti, te razrađeni i precizirani već postojeći, kako bi se objasnile teškoće naučnih zajednica sa (polu-)periferije da se na ravnopravan način priključe globalnoj proizvodnji, diseminaciji i vrednovanju naučnih znanja (*videti* u: Mignolo, 2020). Pored toga, savremeni (kritički) pristupi hijerarhijskom strukturisanju proizvodnje znanja formulisani su u dobroj meri i kao izraz iskustva naučnika sa (polu-)periferije u eri obeleženoj ubrzanjem procesa globalizacije, te njihove potrebe da (nanovo) pribave legitimaciju (lokalnim) epistemičkim pozicijama (Bacevic, 2021) koje nisu centrirane oko dominantnih akademskih režima koji se razvijaju u zapadnoj nauci (o društvu) (Shiva, 1993).

Ipak, ova kontekstualna određenost/ograničenost Milićeve kritike ne znači da je ona lišena elemenata koji su i danas aktuelni i koji (s pravom)

pozivaju na oprez pri upotrebi navedenih koncepata. Pre svega, čak i u okviru kritičkih osvrta na hijerarhijsko pozicioniranje naučnih zajednica i znanja koje one proizvode, a koja zastupaju savremeni teoretičari, prećutno se podrazumeva lišenost kreativnog potencijala nauke na (polu-)periferiji i na taj način doprinosi legitimaciji nejednake akademske podele rada. Drugo, stavljanjem u istraživački fokus spoljnih činilaca koji doprinose organizaciji nauke na (polu-)periferiji, te na odnose koji se uspostavljaju sa međunarodnom akademskom zajednicom, zamagljuju se unutrašnji faktori, odnosno način na koji se akademsko polje pozicionira u odnosu na druga polja i podsisteme (politički, ekonomski, kulturni, i sl.). Drugim rečima, organizacija nauke nije i ne može biti određena jedino uključenosti u međunarodne naučne tokove, nego i sposobnošću da se autonomno razvija na unutar društvenom planu. Konačno, apriorna kategorizacija naučnih zajednica na centralne, poluperiferijske i periferijske, bez uzimanja u obzir konkretnih društveno-istorijskih činilaca, neretko vodi u reprodukovanje shematskih klasifikacija koje ne doprinose osvetljavanju razvojnih specifičnosti i konkretnih načina organizacije nauke u pojedinim društvima u vremenskoj perspektivi.

Literatura

- Alatas, S. F. (2003). Academic Dependency and the Global Division of Labour in the Social Sciences. *Current Sociology*, 51(6), 599–613.
- Alatas, S. F. (2022). Political Economies of Knowledge Production: On and Around Academic Dependency. *Historical Sociology*, 35(1), 14–23.
- Amin, S. (1976). *Unequal Development*. The Harvester Press.
- Amin, S. (1991). The issue of democracy in the contemporary Third World. *Socialism and Democracy*, 7(1), 83–104.
- Amin, S. (2009). *Eurocentrism*. Monthly Review Press.
- Babović, M. (2018). Gender and economic inequalities: Trends in feminist economics and sociology at the centre and semi-periphery of the global knowledge production system. *Sociologija*, 60(1), 11–34.
- Bacevic, J. (2021). Epistemic injustice and epistemic positioning: towards an intersectional political economy. *Current Sociology*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/00113921211057609>.
- Blagojević, M. & Yair, G. (2010). The Catch 22 syndrome of social scientists in the semiperiphery: Exploratory sociological observations. *Sociologija*, 52(4), 337–358.
- Blagojević, M. (2009). *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*. IKSI.
- Bourdieu, P. (1996). *The State Nobility. Elite Schools in the Field of Power*. Polity Press.

- Bourdieu, P. & Wacquant, L. (1999). On the Cunning of Imperialist Reason. *Theory, Culture & Society*, 16(1), 41–58.
- Cardoso, F. & Faletto, E. (1979). *Dependency and Development in Latin America*. University of California Press.
- Chatterjee, S. (2021). On the Theory of Knowledge Resource Inequality: Role of Knowledge Capital in Social Transformation. *MPRA Paper*. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/105221/>.
- De Sousa Santos, B. (2018). *The End of Cognitive Empire*. Duke University Press.
- Demeter, M. (2019). The World-Systemic Dynamics of Knowledge Production: The Distribution of Transnational Academic Capital in the Social Sciences. *Journal of World-Systems Research*, 25(1), 111–142.
- Dos Santos, T. (1970). The Structure of Dependence. *American Economic Review*, 60(2), 231–236.
- Fasensfest, D. (2010). A Political Economy of Knowledge Production. *Critical Sociology*, 36(4), 483–487.
- Frank, A. G. (1969). Development of Underdevelopment, In: A. G. Frank, *Latin America – Underdevelopment or Revolution: Essays on the Development of Underdevelopment and the Immediate Enemy* (pp. 3–17). Monthly Review Press.
- Gagy, A. (2017). What it takes to compare non-core movements: a world-systems perspective. Two cases from contemporary East Central European movements. *Interface: a journal for and about social movements Article Volume*, 9(2), 61–82.
- Grosfoguel, R. (2007). The epistemic decolonial turn. *Cultural Studies*, 21(2), 211–223.
- Grosfoguel, R. (2019). Epistemic Extractivism. A Dialogue with Alberto Acosta, Leanne Betasamosake Simpson, and Silvia Rivera Cusicanqui. In: B. de Sousa Santos & M. Meneses (Eds.), *Knowledges Born in the Struggle* (pp. 203–218). Routledge.
- Hountondji, P. (2002). *The Struggle for Meaning*. Ohio University Center for International Studies.
- Hughson, M. (2018). Editor's Word. *Sociologija*, 60(1), 9–10.
- Jekanowski, R. W., Pasek, A. & Elliot, K. (2022). *The Ways We Work: Part 2, Extractivism in the University*. <https://historiansforfuture.org/the-ways-we-work-part-2-extractivism-in-the-university/>.
- Jessop, B. (2018). On academic capitalism. *Critical Political Studies*, 12(1), 104–109.
- Keim, W. (2008). Social sciences internationally: The problem of marginalisation and its consequences for the discipline of sociology. *African Sociological Review*, 12(2), 22–48.
- Kwiek, M. (2015). Inequality in Academic Knowledge Production. The Role of Research Top Performers Across Europe. In: E. Reale & E. Primeri (Eds.), *The Transformation of University Institutional and Organizational Boundaries* (pp. 203–230). Brill.

- Marginson, S. & Xu, X. (2021). Moving beyond centre-periphery science: Towards an ecology of knowledge. *Working paper no. 63*. Oxford University Research Archive. <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:f139bfcc-1e7b-4fbd-879a-f44732058c21>.
- Mignolo, W. (2000). *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*. Princeton University Press.
- Mignolo, W. (2020). The Logic of the In-Visible: Decolonial Reflections on the Change of Epoch. *Theory, Culture & Society*, 37(7–8), 205–218.
- Milić, V. (1995). Odnosi središte-periferija kao problem u društvenim proučavanjima nauke. U: V. Milić. *Sociologija nauke* (479–501). Odsek za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Müller, M. (2019). Goodbye, Postsocialism! *Europe-Asia Studies*, 74(1), 533–550.
- Müller, M. (2020). In Search of the Global East: Thinking between North and South. *Geopolitics*, 25(3), 734–755.
- Muller, S. M. (2021). *The Incentivised University*. Springer.
- Petkovska, S. (2017). *Uticaj globalizacije na naučnu politiku i naučnoistraživački rad u Srbiji: vrednosti, diskursi i institucije*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, FPN.
- Petkovska, S. (2021). Decolonial Emancipation on the Postsocialist Peripheries and the Future of Critical Pedagogy. In: I. Cvejić et al. (Eds.), *Liberating Education: What From, What For?* (pp. 167–183). IFDT.
- Resanović, M. (2021). Kulturna potrošnja i proizvodnja kroz prizmu poluperiferijalnosti. U: Z. Antonijević & S. Čopić (ur.), *Feminizam, aktivizam, politike: proizvodnja znanja na poluperiferiji*. Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson, (117–137). IKSI.
- Shiva, V. (1993). Monocultures of the Mind—Understanding the Threats to Biological and Cultural Diversity. *Indian Journal of Public Administration*, 39(3), 237–248.
- Spasić, I. (2021). Lociranost znanja: novije kritike slepih mrlja društvene teorije. U: Z. Antonijević & S. Čopić (ur.), *Feminizam, aktivizam, politike: proizvodnja znanja na poluperiferiji*. Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson, (89–116). IKSI.
- Višić, T. & Poleti Ćosić, D. (2018). Gender and migration re-visited: Production of knowledge and feminism (in) between semi-periphery and the core. *Sociologija*, 60(1), 255–274.
- Volerstin, I. (2005). *Uvod u analizu svjetskog sistema*. Otvoreni kulturni forum Cetinje.
- Wallerstein, I. (1999). *The End of the World as We Know It: Social Science for the Twenty-first Century*. University of Minnesota Press.
- Wallerstein, I. (2006). *European Universalism – The Rhetoric of Power*. The New Press.

Vojin Milić's Contribution to the Study of Global Inequalities in the Production of Knowledge: A Theoretical Consideration of the Use of the Conceptual Pair Center-Periphery in the Study of the Organization of Science

Abstract: During the past decades, with intensification of the processes of academic networking, the number of works that problematize global academic inequalities, offering theoretical elaborations of causes, consequences and mechanisms of the structuring of global hierarchies in knowledge production, is also growing. Given that these inequalities are structured on a political, economic, cultural and geographical level, they are often discussed in terms of dependency and world-system theory (where the lines of distinction are drawn between center, semi-periphery and periphery) or modern post-colonial theories (within which the Global North, Global South and, more recently, the Global East are distinguished). In recent years, the problem of inequality in the global production of knowledge has been increasingly thematized or used as an analytical concept within domestic social science, as well. However, one of the pioneering works, which pointed to the aforementioned tendency much earlier than it became fully formed and popularized in social science, is related to Vojin Milić's text entitled „Center-periphery relations as a problem in the social study of science”, published first in 1989, within the journal *Sociologija*, and later in 1995, as part of the authors' extensive monograph *Sociology of Science*.

Keywords: center, periphery, global inequalities, production of knowledge, organization of science

Sanja Petkovska¹

Center for Advanced Studies, Sofia

Proučavanje naučnoistraživačke politike perifernih zemalja u radu Vojina Milića

Apstrakt: Cilj rada je sistematizacija doprinosa Vojina Milića na polju naučno-političkih proučavanja kroz pregled radova koje je objavio krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka, u kontekstu razvoja proučavanja i prakse naučnih politika na našim prostorima i u međunarodnim okvirima. Premda je u širim naučnim krugovima manje poznato i u poslednje vreme ređe navođeno, Milić je napisao neke od prvih radova na našim prostorima koji su za predmet imali naučnoistraživačku politiku i osobenosti naučnoistraživačkog sistema, bazirajući ih na pristupu teorije svetskog sistema i konceptu centar-periferija. U radovima *Odnosi središte-periferija kao problem u društvenim proučavanjima nauke* iz 1989. godine i *Naučnopolitička proučavanja osamdesetih godina* iz 1991. godine postavljene su osnove ne samo kritičkog razmatranja globalizacije naučnoistraživačke politike i naučnoistraživačkog rada, već i proučavanja naučne politike na našim prostorima uopšte. Nakon ovih radova nastaje diskontinuitet u tom domenu sve do nedavno sprovedenih istraživanja koja se oslanjaju na pomenute studije i svoj dalji razvoj dobijaju u ovom radu. Milićev rad na temu razvoja proučavanja naučne politike i političkih rešenja u toj oblasti s kraja 20. veka ovde se prikazuje u odnosu na promene u strukturama znanja i mehanizmima upravljanja produkcijom znanja, koje su pokrenute procesima evropeizacije i globalizacije naučnoistraživačkih struktura.

Ključne reči: naučna politika, globalizacija istraživanja, teorija svetskog sistema, periferni istraživački sistemi

Uvod

Mišljenje da proučavanje javnih politika u kontekstu dobrog upravljanja kod nas tek počinje da se praktikuje na način na koji se praktikuje u zemljama liberalne demokratije nakon promene socijalističkog režima i otpočinjanja procesa tranzicije nekako se nekritički ustalilo. Tako su nauč-

1 sanjalicica@gmail.com

noistraživačke politike počele da se uvode sa zapada naprasno, kao da za njih na ovim prostorima čujemo prvi put.² Međutim, zadatak ovog rada je da pokaže da to nije sasvim ispravno razumevanje stanja proučavanja naučnoistraživačke politike kod nas i da pokrene pitanje zbog čega retki autori koji su se bavili ovom oblašću „preskaču” prilično obiman rad na ovu temu jednog autora koji je stvarao u doba Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Naime, rad Vojina Milića na temu naučne politike govori nam nešto sasvim drugačije od uvreženog mišljenja od kog se polazi u analizama naučnoistraživačke politike: da je analiza javnih politika, koja ni po čemu značajnije ne odudara od savremenih analiza naučnih politika, kod nas postojala i u doba SFRJ u brojnim člancima i publikacijama koje je ovaj autor objavio u drugoj polovini 20. veka. Cilj ovog rada je trostruk. Najpre, rad za cilj ima da podseti na glavne doprinose kojima se Vojin Milić upisao u polje politika visokog obrazovanja kroz systemske i pojedinačne teme koje je obrađivao. Pored toga, u radu se postavlja pitanje savremene relevantnosti Milićevih radova za proučavanja visokog obrazovanja, ali se iznose i pretpostavke o razlozima zanemarenosti i nevidljivosti Milićevih nalaza koji mogu biti od velikog značaja za pokretanje pitanja o mogućnostima podsticanja istraživačke produktivnosti malih akademskih sistema postsocijalističke periferije.

Ukoliko se pitanje pripadnosti predmeta naučnoistraživačke politike postavi disciplinarno, moguće je zauzeti nekoliko pozicija u odnosu na to kom domenu prevashodno pripada. S obzirom na to da su upravljanje i odlučivanje u svakom pojedinačnom sektoru u društvu interdisciplinarna područja koja pored generalnog društvenog konteksta i političkih mehanizama obuhvataju i određeni društveni sektor, pitanje proučavanja kako se uređuje sektor istraživanja i kako se u njemu i o njemu odlučuje jeste u većoj meri problemsko nego disciplinarno pitanje. Međutim, svakako da se ovo pitanje može posmatrati i disciplinarno i u tom kontekstu naučnoistraživačka politika u prvom redu pripada sektoru visokog obrazovanja s obzirom na to da zajedno sa nastavom čini njegove dve osnovne funkcije.³ Posebno je pitanje kako su postavljene i organizovane nauke o obrazo-

2 Među retkim primerima publikacija koje za temu imaju naučnoistraživačku politiku na našim prostorima je knjiga *Modernisation of Science Policy and Management Approaches in Central and South East Europe*, u kojoj imamo paradigmatičan primer ovakvog razumevanja stanja u datoj oblasti (Kobal & Radošević, 2005).

3 Na pojedinim mestima Milić artikuliše odnose sa pojedinačnim naučnim disciplinama, na primer sa političkim naukama (Milić, 1991: 41). Međutim, iščitavanjem relevantnih radova Vojina Milića nisu primećena mesta gde se prepoznaje da je to sektor naučne discipline koja za svoj predmet ima obrazovanje, odnosno visoko obrazovanje, premda postoje mesta na kojima se naučnoistraživačka pitanja veoma jasno smeštaju u sektor visokog obrazovanja (na primer, *vidi*: Milić, 1990: 208).

vanju i zbog čega kontinentalni oblici razumevanja obrazovanja zaostaju za anglosaksonskim sistemskim pristupom koji daleko više odgovara savremenim okolnostima nego kontinentalni. Sa druge strane, proučavanje pitanja naučnoistraživačke politike nerazdvojno je od političkih nauka i sociologije, s obzirom na to da je traženje odgovora na mnoga od najvažnijih pitanja za ove oblasti epistemološki i teorijski zavisno od koncepata razvijenih u sklopu ovih disciplina.

Pristup od kog se polazi u ovom radu jeste da treba prepoznati da ova pitanja predmetno spadaju u sektor visokog obrazovanja i da to ne treba da se razume kao prepreka da se ona disciplinarno povezuju sa proučavanjima u sklopu sociologije nauke ili sociologije obrazovanja. Glavni razlozi onemogućavanja produktivnog povezivanja ovih proučavanja dolaze od toga što je sistem visokog obrazovanja organizovan na tradicionalniji način, tj. disciplinarno, gde polje visokoobrazovne politike biva mahom zapušteno ili se istraživači tradicionalnih disciplina njime bave tek usputno. Upravo u ovom opisu visokoobrazovnih sistema kojem u dobroj meri pripada i sistem bivše Jugoslavije pronalazimo još jedan deo odgovora zbog čega je rad Vojina Milića na ovom polju dugo bio zanemaren i isključen iz savremenih nastojanja da se za njega traže i pronalaze bilo praktična, bilo rešenja neke druge vrste, koja pretenduju ka nekom obliku naučnosti ili analitičnosti. Osim toga što je u vreme u kojem je on stvarao stanje nauka o visokom obrazovanju bilo daleko manje napredno i prepoznatljivo da bi on na njih referisao, savremeni autori zainteresovani za tu temu nisu dovoljno upućeni u različite discipline ni u za tu temu relevantna istraživanja koja su u okviru njih rađena.

Možemo da pretpostavimo da je verovatno da je jedan od razloga zbog kojih su veoma korisna i napredna proučavanja naučnoistraživačke politike Vojina Milića zanemarivana – ideološke prirode. Postalo je gotovo opšteprihvaćeno da se autori koji su stvarali u vreme marksizma ignorišu i devalviraju u celini, ukoliko su zastupali marksistička polazišta i nisu ih se naknadno odrekli, bez obzira na to što u vezi sa određenim pitanjima to nije bila prepreka za kvalitetne analize. Gotovo da je sasvim izostala volja da se autori kojima je prilepljena etiketa „ortodoksnih marksista” ponovo čitaju čak i kada se iz njihovog rada mogu izvući neke važne činjenice koje i u savremeno doba mogu da budu od koristi u nastojanjima da se unaprede razvojne politike neke zemlje. Jedan od argumenata na kojima će počivati ovaj tekst jeste da je rad Vojina Milića u oblasti naučnoistraživačke politike upravo jedan od takvih primera neopravdane zanemarenosti koju je potrebno ponovo aktuelizovati. Tranzicioni period za posledicu je imao umanjenu pažnju usmerenu na fundamentalne društvene sektore kao što je naučni, umevši zabunu oko sektorskih prioriteta u tranziciona

društva, a proces evropeizacije sa unapred dizajniranim normativnim rešenjima dodatno je obesmislio utvrđivanje činjenica o naučnoj infrastrukturi, kapacitetima, naučnoj produkciji i drugim pitanjima od značaja za specifična rešenja koja su važna za postsocijalističke zemlje. Kroz pregled sistemskih i pojedinačnih pitanja naučnoistraživačke politike kojima je Milić dao značajan doprinos otvorićemo dve ključne teme koje proizlaze iz njegovih uvida i od kojih bi aktuelna naučnopolitička proučavanja trebalo da krenu kako bi bila utemeljena i aktuelna, odnosno kako bi u svoje središte vratila pitanja potrebe da se unaprede infrastrukturni preduslovi za uvećanje naučne produktivnosti i njene razvojne učinkovitosti.

Ključni radovi Vojina Milića koji se tiču naučne politike objavljeni su u formi članaka u časopisu *Sociologija* i kasnije u knjizi *Sociologija nauke: razvoj, stanje i problemi* (1995). Za potrebe ovog rada urađena je detaljna pretraga radova koje je Milić napisao na ovu temu, ali ostaje ograda da to nisu svi radovi napisani na temu naučnoistraživačke politike već da su obuhvaćeni oni koji su identifikovani kao ključni. Ova lista je značajno upotpunjena u odnosu na inicijalno podsećanje da Milićevi radovi sadrže koncepte i podatke značajne za razumevanje aktuelne situacije na polju kako proučavanja tako i naučnopolitičke prakse (Petkovska 2017). U cilju sistematizacije, doprinos Vojina Milića kategorisan je prema dve dimenzije posmatranja. Prva se odnosi na sistemske teme naučnoistraživačke politike, a druga na pojedinačna pitanja koja su od značaja za proučavanja naučnoistraživačkih politika na lokalnom i međunarodnom nivou.

Doprinosi Vojina Milića proučavanjima periferne naučne politike na nivou sistemskih pitanja

Dva osnovna sistematska pitanja u sklopu kojih je Vojin Milić dao značajan doprinos jesu naučno proučavanje pitanja istraživačke politike u sklopu discipline sociologije nauke i naučni provincijalizam. Ove dve dimenzije posmatranja naučnoistraživačke politike koje je Milić razradio značajnije su zbog činjenice da su kao teme potisnute u savremenim proučavanjima i analizama naučnoistraživačkih politika, premda su za analize naučnoistraživačkog sistema Srbije i sagledavanje mogućnosti njegovog daljeg razvoja od ključne važnosti.

Sociologija nauke

Način na koji je Vojin Milić svojevremeno analizirao pitanja naučnoistraživačke politike bio je u skladu sa naučnom politikom koju je vodila

SFRJ i sociologija nauke je očigledno kod nas disciplina koja je u to vreme na tom polju dala najznačajniji doprinos upravo zahvaljujući Miliću. Radovi Vojina Milića koji se tiču uspostavljanja generalno sociologije nauke stvorili su elementarni okvir iz kojeg su se dalje mogla izvoditi proučavanja naučnoistraživačke politike kao oblasti koja može da doprinese uočavanju smernica i alternativnih programa opšteg društvenog razvoja. Osim toga, u ovim radovima opisan je i arhiviran veliki broj podataka koji omogućuju rekonstrukciju i prikaz kako je izgledala ne samo naučnoistraživačka politika, već i kako su izgledali naučnoistraživački sistem i praksa u tom periodu federacije.

Osnovni predmet sociologije nauke je odnos nauke i društva, a osnovna pretpostavka ove oblasti proučavanja je da se uzimaju u obzir i spoljašnje okolnosti u kojima se nauka razvija kako bi se u produkciju znanja uključilo svesno planiranje i upravljanje. Danas je društvena odgovornost visokog obrazovanja takođe važna tema, tako da je pristup koji se neguje u sklopu sociologije nauke veoma značajan i važan i dalje, premda to nije tako vidljivo. Posleratni tok razvoja proučavanja nauke i obrazovanja područja naučnoistraživačke politike u kontekstu Hladnog rata od samog početka imali su međunarodni karakter i komparativnu dimenziju, a međunarodne organizacije i praktične potrebe imale su ključnu ulogu u čitavom procesu kao njegovi glavni pokretači (Milić, 1990: 198). Može se reći da su okolnosti u kojima je razvijeno naučno pristupanje pitanju uređenja naučnoistraživačke produkcije presudno oblikovale njegov dalji tok i domet. Naglašavanje socijalne komponente naučnoistraživačke produkcije ima dvojake konsekvence po proučavanje uređenja nauke: sa jedne strane ono je pokrenuto spolja, ne od strane samih aktera naučne produkcije, dok sa druge strane jedna od zamerki koja se može uputiti Miliću jeste da zanemaruje činjenicu da je ovo područje u naučnom smislu interdisciplinarno i da uključuje predmete koji su od interesa za različita društvena područja i obuhvataju daleko više nego sam predmet sociologije kao nauke o društvu. To saznanje Miliću je već tada bilo dostupno i na međunarodnom polju težište u razvoju naučnoistraživačkih proučavanja bilo je na drugim oblastima, ne nužno na sociologiji nauke.

Zamisao da se naučnoistraživačka produkcija može posmatrati kao mehanizam planskog društvenog i privrednog razvoja čini je neizostavnim delom svake analize društvene promene i u kombinaciji sa kritičkim razumevanjem društva, koje je naglašeno u samoj definiciji određenja, čini osnovu proučavanja naučnoistraživačke politike i produkcije iz ugla sociologije nauke. Drugim rečima, davanje smernica za društveni razvoj

je osnovni zadatak nauke, uz prikupljanje podataka na osnovu kojih se mogu donositi kvalitetnije odluke o smernicama i tokovima u „sprovođenju određene zamisli o društvenom razvoju koji se redefiniše kroz društvene sukobe” (Milić, 1991: 486). Ono što je specifično za pristup naučnoj politici koji je razvio Milić, jeste dovodenje nauke u vezu ne samo sa društvenim kontekstom već i sa kritičkim razmišljanjem o pravilnostima po kojima se razvoj odvija u određenoj konstelaciji odnosa proizvodnje. Milić time smešta proučavanje naučne politike u kontekst koncepta centar-periferija, koji je popularizovan u sklopu teorije svetskog sistema i teorija zavisnosti sa jedne strane, dok sa druge strane način na koji kapitalizam i međunarodni poredak utiču na definisanje ovih okolnosti predstavlja otvaranje ključnih pitanja, koja u proučavanjima geopolitičkog pozicioniranja malih periferih zemalja u strukturama proizvodnje znanja mogu dovesti do novih uvida i rešenja za oblast visokoobrazovne politike. Milić nije detaljnije razvijao ove pravce proučavanja, ali je dao veliki doprinos definisanju pristupa pomoću kojeg se mogu obavljati specifičnije analize polazeći od prepoznavanja problema karakterističnih za okolnosti zavisnosti i perifernosti.

Provincijalizacija

Dok se sa nekritičkih i apologetskih stanovišta isključivo upotrebljavaju termini kao što su evropeizacija, internacionalizacija ili globalizacija visokoobrazovnih sistema, autori koji nastoje da sagledaju razvojne trendove na periferiji objektivnije, među koje je spadao i Milić, govore i o subordinaciji, periferizaciji i zavisnosti. Premda se posledice ovakvog položaja podređenih zemalja kauzalno ne mogu pripisati nijednom konkretnom akteru, nejednaki odnosi moći u osnovi strukture proizvodnje znanja razumeju se kao prepreka za rast naučne produkcije na malim, perifernim naučnoistraživačkim sistemima. Nekoliko je radova u kojima Milić razvija konceptualne i analitičke okvire za proučavanje ovog disbalansa. Jedna od osnovnih deskriptivnih karakteristika koja se pojavljuje u tom kontekstu jeste pojava koju Milić naziva „naučni provincijalizam” (Milić, 1993). Provincijalizam u nauci Milić smešta u kontekst istoriografskih proučavanja nauke i primećuje da se u njima zapostavljaju temeljna pitanja i prate površno, naročito kada je reč o međunarodnim zbivanjima na polju ideja i istraživačkih kretanja (Milić, 1993: 92). Naučna provincijalnost odnosi se na preuveličavanje sopstvenih dostignuća i sužavanje proučavanja naučnog rada i njihovog saopštavanja na sopstvena dostignuća (Milić, 1993: 92).

Kroz analizu kako su naučna dostignuća prikazana u pojedinim radovima naučne istoriografije Milić je demonstrirao kako te pojave funk-

cionišu u praksi ne samo kroz radove jugoslovenskih istoriografa, već i kroz analizu kako su jugoslovenski naučnici prikazani u enciklopedijama bivšeg Sovjetskog Saveza i zemalja Zapadne Evrope, gde je primećeno da postoji trend ignorisanja jugoslovenskih naučnika u opštim enciklopedijama zapadnih zemalja. Takođe, ukazano je na prilično zabrinjavajuć trend u proučavanjima nauke da se ignoriše idejna i epistemološka strana razvoja naučne delatnosti, ali i na značaj školovanja naših naučnika u inostranstvu. Nasuprot mogućim očekivanjima od Milića kao autora koji je pisao u periodu socijalizma, on naglašava kako je za stvaralačku primenu i razvoj manje razvijenih zemalja važno povremeno preuzimanje stranih znanja i veština spolja (Milić, 1986: 413). Time Milić jasno iskoračuje iz stereotipa o ideološkoj pristrasnosti i pokazuje da vrlo dobro prepoznaje nužnost da naučnoistraživački rad i politika moraju da budu međunarodne delatnosti. Takvo stanovište je bilo u skladu i sa zvaničnom naučnom politikom SFRJ, koja je u periodu u kom je Milić stvarao imala kvalitetnu i produktivnu saradnju sa međunarodnim organizacijama ključnim za uspostavljanje naučne politike kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou (OECD, 1986).

Doprinos Vojina Milića kroz pojedinačna pitanja naučnoistraživačke politike

Druga posmatrana dimenzija doprinosa Vojina Milića proučavanjima u sklopu naučnoistraživačke politike jesu pojedinačna pitanja u oblasti kako naučnog proučavanja visokoobrazovne i naučne politike, tako i u domenu analiziranja praktičnih koraka i rešenja koja se na bazi tih predloga i drugih normativnih osnova mogu birati i sprovoditi. Površnim pregledom Milićevih radova koji se tiču proučavanja periferne naučne politike može se primetiti da oni u celini manje-više pokrivaju najveći deo pitanja koja su od značaja za savremena proučavanja u toj oblasti. Bez neke posebne sistematizacije i organizacije prema unapred definisanom kriterijumu, pretrešćemo nekoliko pojedinačnih pitanja koja su važna za analize naučnoistraživačke politike kroz zapažanja i nalaze Vojina Milića, koji se čine značajni za buduća istraživanja.

Kao i po pitanju saradnje sa međunarodnim naučnim sektorima, od značaja je činjenica da je Milić kao marksistički autor ukazivao na važnost *autonomije* naučnoistraživačke delatnosti. Strukturna ograničenja datih sistema proizlaze iz geopolitičke pozicije naučnoistraživačkog sistema određenih zemalja i stepena njegove subordinacije centrima u kojima

je naučna produkcija visoka, ali i iz normativnih i drugih osobina koje definišu naučnoistraživački sistem na nacionalnom nivou. Jedan od problema koji je u tom kontekstu ključan jeste dostupnost naučnih saznanja i dostignuća širim narodnim masama i njihovo povezivanje sa kulturom. Kolonijalizam i imperijalizam kao prepreke u razvoju, samostalnosti i rastu naučnoistraživačkih rezultata razmatrani su u Milićevom radu iz 1990. godine „Noviji tokovi u nauci i tehnici u zemljama u razvoju”. U ovom radu sistematično se posmatraju formiranje i razvoj univerzitetskih sistema kao centara naučnoistraživačke delatnosti u zemljama u razvoju, odnosno zemljama Trećeg sveta ili postkolonijalnim zemljama. Premda u radu Milić ne povlači paralelu sa socijalističkim zemljama jer su u to vreme one posmatrane kao zemlje na višem stupnju razvoja, dobar deo uviđa do kojih je Milić došao o zemljama koje su tada prolazile kroz proces dekolonijalizacije odnosi se i na sada bivše socijalističke zemlje. Teškoće u koje periferne zemlje zapadaju najbolje su predstavljene kroz problem jezika i činjenice da je moderna nauka pisana najpre na starogrčkom i latinskom jeziku koji je govorio veoma mali broj ljudi, a kasnije na svetskim jezicima koji su ograničeno dostupni na periferiji, jer su male periferne nacije tek standardizovale svoje nacionalne jezike (Milić, 1990: 218). Između prevođenja naučnih dostignuća i savlađivanja svetskih jezika, naučne zajednice malih zemalja su kaskale u dostizanju aktuelnog stanja i bile u nepovoljnoj startnoj poziciji kada je reč o kapacitetu da učestvuju u predvođenju procesa proizvodnje novih znanja. Nametanje samo jednog jezika kao jezika nauke povećava provincijalnost naučnog znanja, ali iz savremene perspektive gledano, prevođenje naučnih saznanja sa svetskih jezika na nacionalne, kao i naponi usmereni na njihovo širenje na šire narodne mase, usporavaju progres samog naučnoistraživačkog rada dodatno uvećavajući njegove troškove.

Statistika i bibliometrija kao osnovni načini merenja rezultata naučnoistraživačkog rada od neospornog su značaja za Milića, bez obzira na njegovo naglašavanje da postoji potreba da se u obzir prilikom evaluacije uzimaju i drugi više socijalni faktori, kao što su struktura naučne misli i njen razvoj, institucionalna infrastruktura, itd. Mesta na kojima je objašnjena istorija formiranja međunarodne naučnoistraživačke statistike nisu tako česta u našoj literaturi, tako da Milićevo istorijsko objašnjenje ove geneze jeste jedan od značajnijih uvoda u proučavanje ove oblasti (Milić, 1991: 44). Milić prikazuje kako je nastalo statističko proučavanje nauke i na koji način su uspostavljeni prvi indeksi citiranosti, čija analiza je od velikog značaja za proučavanje mnogih tema. U prikaz ovog izvora za naučnopolitička proučavanja Milić uključuje i specifične okolnosti i kontekst

koji demonstrira da je u osnovi svega preduzetnički poslovni poduhvat osoba koje se nisu bavile naukom, što dosta govori o sprezi novih oblika kreiranja viška vrednosti kroz tokove proizvodnje znanja sa pojavljivanjem novih oblika kapitalizma, koji u formulu razvoja koji je u međudodnosu sa profitom i rastom, uključuje i standardizovane oblike proizvodnje znanja. Milić još tada prepoznaje i mišljenje kolega (*peer review*) kao važan mehanizam za merenje rezultata naučnoistraživačkog rada, koji je na neki način u lokalnom kontekstu „otkriven” s uspostavljanjem tranzicionih režima, kao da se za njega prvi put čuje. Ujednačavanje ovih podataka na međunarodnom nivou istovremeno je dovelo do prepoznavanja, ali i prouzrokovalo daleko manji obim podataka od značaja za naučne politike, što je posledično značilo i manji prostor za manevrisanje kada je reč o implementaciji posebnih mera za poboljšanje funkcionisanja sistema proizvodnje znanja (Milić, 1991: 45).

Unapređena statistika o naučnoj produkciji za naučne politike pre svega je važna sa aspekta *finansiranja* naučnoistraživačke delatnosti. U vreme kada je Milić delovao, finansiranje naučnoistraživačke delatnosti za većinu zemalja svodilo se na nacionalne izvore i jedino su SAD različitim oblicima stipendiranja i ulaganja proširile svoj delokrug na međunarodni nivo. Prednost koja je na ovaj način stečena ostala je zadatak za međunarodne aktere koji su kasnije počeli sa strateškim osmišljavanjem mera kojima će se usmeravati rast naučne produkcije, kao što su Kina i Evropska unija. Milić u tom kontekstu veoma dobro zapaža da je veliki nedostatak Pokreta nesvrstanih to što „u oblasti naučne politike pokret nije učinio gotovo ništa” (Milić, 1991: 469). UNESCO i OECD su najvećim delom uspostavile osnove statističkog merenja rezultata naučnoistraživačkog rada koji je postao dominantan, ali iz pozicije Milićevih shvatanja na koja je uputno danas podsetiti, nikako jedini izvor iz kog treba izvlačiti zaključke o rezultatima i postignućima u sklopu naučnoistraživačkog rada. Pozicija koju su anglosaksonske zemlje stekle na polju naučne produkcije i socijalne i kulturološke konotacije koje iz takvog položaja proističu otvaraju prostor kroz koji se pitanje disbalansa i nejednakosti u naučnoj produkciji povezuje sa pitanjem kolonijalizma i imperijalizma u međunarodnim odnosima. Od dekolonizacije kao aktuelnog pojma u savremenim društvenim naukama tek se očekuju prve dobre prakse i koraci u osnažanju podređenih naučnih sistema i produkcija.

Unutrašnji odnosi u naučnoj zajednici i sastavi tela koja donose odluke vezane za naučnoistraživački rad takođe su važni elementi naučnoistraživačke politike, koje je Milić obradio i koji često mogu da se ispo-

stave kao prepreka u njenom napredovanju. Milić je naveo samo neke od sukoba koji su postojali na samim počecima formiranja najviše nacionalne naučne akademije (Milić, 1993: 116). Unutrašnji i spoljašnji odnosi u naučnoistraživačkoj zajednici i posledice koje oni imaju po sam naučnoistraživački rad uvidi su koji mogu biti od pomoći u razumevanju zbog čega su se određeni događaji u nauci razvijali na način na koji su se razvijali, kao i u utvrđivanju pozadinskih uzroka iz kojih saradnja ili konfrontacija u određenim situacijama rezultiraju novim školama ili pravcima razmišljanja i istraživanja, ili pak doprinose njihovom gašenju i suzbijanju.

Međutim, centralna tema naučnoistraživačke politike malih perifernih zemalja svakako jeste njihova determinisanost i definisanost odnosa sa naučnim centrima, odnosno odnos centar–periferija. U odnosu na sve druge pomenute teme vezane za ovaj problem, perifernost kao pojedinačni problem prevashodno se odnosi na samo definisanje tog pojma i operacionalizaciju odnosa centar–periferija. Stanje periferizacije se u tim proučavanjima ustaljeno uzima kao nešto dato i negativno, dok se ređe uzima u obzir saodnošenje sa središtem i uključuju dobre strane i pozitivna dostignuća ovih naučnoistraživačkih sistema (Milić, 1989: 633). Oznaka „periferni” ili „slabije razvijeni” naučni sistem neretko dovodi do unapred zacrtanih generalizacija koje onemogućuju preciznije sagledavanje kako se neki od nedostataka ovih sistema kao što su slabo integrisana naučna zajednica, slaba povezanost istraživača ili neki drugi faktor, ispoljavaju u praksi. Takođe, daleko veći nedostatak upotrebe ove karakteristike naučnoistraživačkih sistema je svođenje odnosa centar–periferija na učestalosti objavljivanja i navođenja pre nego na broj naučnoistraživačkih institucija, broj naučnika koji mogu da pišu na nekom od svetskih jezika, ulaganje u nauku, ali u kontekstu ukupne veličine budžeta neke zemlje i slično (Milić, 1989: 635). Kada se bibliografske informacije stave u kontekst, ovaj koncept centar–periferija nije bitan samo sa stanovišta evidentiranja ograničenja, već pre svega kao metod identifikacije gde bi trebalo da se usmere dodatni naponi kako bi se naučnoistraživačka produkcija decentralizovala i kako bi naučnici iz do sada pasivnih područja mogli da imaju veću ulogu u naučnoj produkciji u budućnosti. Dok Milić predlaže neke mere koje se mogu razumeti kao nacionalne, u svojim radovima on ređe promišlja strategije koje bi omogućile jačanje internacionalizacije i međunarodno mobilnih i funkcionalnih istraživača koji će se vraćati u zemlju porekla i doprinositi osnaženju njene naučne produkcije.

Geopolitičko pozicioniranje i kognitivni kapitalizam u naučnoistraživačkom radu i naučnopolitičkim proučavanjima

Kritički i naučni pristup proučavanju naučnih politika elementarna je polazna osnova u budućem osmišljavanju koraka kojima bi rezultati naučnoistraživačkih politika malih zemalja periferije Evrope mogle da se unaprede. Pristup baziran na pretpostavkama kritičkog razumevanja društva neizostavno je povezan sa preispitivanjem ne samo modela razvoja na koji se te zemlje oslanjaju i stavljaju u komparativnu međunarodnu ravan, već i načina na koji uvećanje proizvodnje znanja može da doprinese rastu produktivnosti i proizvodnje. Odnos između razvoja nauke i širenja kapitalizma kao dominantnog načina proizvodnje i uređenja društvenih odnosa često je bio na marginama Milićevih naučnopolitičkih analiza, ali ni u jednom od objavljenih radova nije sistematičnije i temeljnije obrađen (Milić, 1990: 2018). Iz savremene perspektive ovo je ključna tema koju je potrebno dalje razrađivati i u međunarodnim okvirima uloga znanja u uvećanju vrednosti ili profita poznatija je kao tema kognitivnog ili akademskog kapitalizma. Grupa italijanskih postmarksitičkih autora počela je da razvija ovaj pristup proučavanju proizvodnje znanja, a neki među njima su ga i primenili na regiju Jugoistočne Evrope (Cvijanovic *et al.*, 2010; Corsani 2012; Slaughter & Rhoades, 2009).

S obzirom na potrebu da naučna produkcija stvara dodatnu vrednost i da klasične modernistčke teorije razvoja ne sadrže smernice koje bi ukazale na načine na koje se ona može uvećavati u okolnostima tranzicije i slabih ulaganja, za razvoj naučnoistraživačkog rada koji bi mogao da doprinese rastu produktivnosti i proizvodnje na periferiji biće ključne upravo ovakve analize. Na tragu Milićevog ukazivanja na značaj da se razume odnos između kapitalističkog načina proizvodnje i naučnoistraživačkog rada, proučavaoci naučne politike budućnosti na periferiji trebalo bi da se usmere na razumevanje načina na koji tranzicija menja odnos proizvodnog i neproizvodnog rada, ali i načine generisanja dodatne vrednosti i profita u formuli gde je valorizacija znanja glavna nepoznata.

Kako bi se uopšte upustili u razumevanje načina na koji funkcioniše proizvodnja u savremenom kapitalizmu, kritički usmereni proučavaoci naučnoistraživačke politike polaziće od geopolitičkog pozicioniranja naučnoistraživačkog sistema (Vračar & Šaranović, 2017). Koncepti globalizacije i evropeizacije nisu dovoljni da bi se razumeo položaj određenog naučnoistraživačkog sistema i samo na veoma uopšten i nespecifikovan

način pružaju okvir za razumevanje međunarodnih faktora koji determinišu položaj drugih zemalja i njihove mogućnosti za naučnu produkciju. Geopolitičko pozicioniranje pomoglo bi najpre da se razume normativna konstrukcija koja je na snazi u određenim zemljama, a nju je u svakom slučaju neophodno zatim ukrstiti sa sistematičnom analizom institucionalne strukture i kvalitativim pokazateljima na koje potencijale naučnoistraživačke zajednice je potrebno obratiti posebnu pažnju i ko su nosioci proizvodnje znanja koja može dovesti do rasta prepoznatljivog za okolnosti savremenog kapitalizma.

Zaključak

Glavni zadatak ovog rada bio je da prikaže i analizira doprinosa Vojina Milića proučavanjima naučnoistraživačke politike. Kroz pregled doprinosa Milića na nivou naučnoistraživačkih sistema i zatim specifičnijih pitanja kojima je data osnova za savremena proučavanja, cilj je bio ne samo da se na njih podseti, već i da se ukaže na to da su eventualni razlozi isključivanja i zaboravljanja ovih doprinosa neopravdani. Razumevanje Milića o otvorenosti i međunarodnoj saradnji, ali i većini drugih pitanja naučnoistraživačke politike, sasvim je u skladu sa savremenim proučavanjima u toj oblasti. Štaviše, ukazivanje Milića na važnost konteksta i nejednakih odnosa moći koji oblikuju potencijal naučne produkcije daje nam najvažnije smernice za drugačije naučnoistraživačke politike, koje kroz geopolitičko pozicioniranje i napredno razumevanje savremenog sistema proizvodnje znanja na globalnom i lokalnom nivou jesu ključne za izmene paradigme po kojoj se oblikuje naučnoistraživačka politika malih zemalja ranije definisanih kao poluperifernih, ali danas u trendu sve veće pasivizacije i periferizacije. Buduća istraživanja baviće se identifikovanjem tačaka iz kojih se može planirati proaktivni odgovor lokalne naučnoistraživačke produkcije na stanje podređivanja i sa kojih uvećani naponi za obezbeđivanje boljih uslova rada mogu dati najbolje rezultate.

Literatura

- Corsani, A. (2012). The „wage/labor relations” in neoliberal cognitive capitalism. *Economic Culture of Modern Capitalism*, June 2012, St. Petersburg, Russia.
- Cvijanovic, V., Fumagalli, A. & Vercellone, C. (Eds.). (2010). *Cognitive Capitalism and its Reflections in South-Eastern Europe* (New edition). Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.

- Kobal, E. & Radosevic, S. (2005). *Modernisation of Science Policy and Management Approaches in Central and South East Europe*. IOS Press.
- Matejić, V. (2002). *Prilozi istraživanju naučnog i tehnološkog razvoja*. Savezni sekretarijat za razvoj i nauku.
- Milić, V. (1977). Nastajanje sociologije nauke: (od 20-tih do kraja 50-tih godina). *Sociologija*, 19(1), 5–70.
- Milić, V. (1986). Sociologija nauke i naučna politika. *Sociologija*, 28(4), 407–422.
- Milić, V. (1989). Odnosi središte–periferija kao problem u društvenim proučavanjima nauke, *Sociologija*, 31(4), 625–653.
- Milić, V. (1990). Noviji tokovi u nauci i tehnici u zemljama u razvoju. *Sociologija*, 32(3), 197–223.
- Milić, V. (1991). Naučnopolitička proučavanja 80-tih godina. *Sociologija*, 33(4), 459–618.
- Milić, V. (1993). Nauka kao predmet savremene srpske istoriografije. *Sociologija*, 27(1–4), 89–134.
- Milić, V. (1995). *Sociologija nauke: razvoj, stanje i problemi*. Novi Sad: Odsek za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta.
- OECD (1986). *OECD and technology indicators: No 2 R & D, invention and competitiveness*. OECD.
- Petkovska, S. (2017). *Uticaj globalizacije na naučnu politiku i naučnoistraživački rad: vrednosti, diskursi i institucije*. Fakultet političkih nauka (doktorska disertacija).
- Slaughter, S. & Rhoades, G. (2009). *Academic Capitalism and the New Economy: Markets, State, and Higher Education*. Johns Hopkins University Press.
- Vračar, M. & Šaranović, J. (2017). EU geopolitical positioning in multipolar world and its impact on the strategic determination of the Republic of Serbia. *Vojno delo*, 69(8), 113–128. <https://doi.org/10.5937/vojdela1708113V>

The Research Policy Inquiries in the Work of Vojin Milić

Abstract: The aim of the paper is to systematize the contribution of Vojin Milić in the field of science policy studies through a review of the works he published in the late eighties and early nineties of the 20th century, in the context of the development of the study and practice of science policies in regional and international framework. Although it is less known in wider scientific circles and has not recently been cited often, Milić wrote some of the first papers in our region that had as their subject scientific research policy and the peculiarities of the scientific research system, basing them on the approach of world system theory and the center-periphery concept. In the works *Center-periphery relations as a problem in social studies of science* from 1989 and *Science-policy studies from the 80s* from 1991, the foundations were laid not only for a critical consideration of the

globalization of scientific research policy and research, but also for the study of scientific policy in our region in general. After these works, there is a discontinuity in that domain until the recently conducted research based on some of the mentioned studies which get their further development in this paper. Milić's work on the development of the study of scientific policy and political solutions in that area from the end of the 20th century is here presented in relation to changes in knowledge structures and knowledge production management mechanisms initiated by the processes of Europeanization and globalization of scientific research structures.

Keywords: scientific policy, research globalization, world system theory, peripheral research systems

Željka Manić¹

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Odeljenje za sociologiju

Milićev doprinos naukometriji²

Apstrakt: Vojin Milić je uveo naukometriju u domaću nauku. Naukometrija podrazumeva statističko istraživanje nauke, primenljivo u različitim disciplinama, među kojima je i sociologija nauke. Predmet ovog rada je analiza Milićevog doprinosa naukometriji, uključujući bibliometriju, analizu navođenja i prosopografiju. Bibliometrija je sastavni deo naukometrije, a predstavlja statističku obradu bibliografskih podataka. Statističko proučavanje nauke je u okviru sociologije nauke pretežno zastupljeno na području unutar naučnog opštenja, a analiza navođenja je najznačajnija istraživačka tehnika. Označava bibliometrijski postupak za proučavanje različitih veza između naučnih radova, prvenstveno tekstova objavljenih u naučnim časopisima. Prosopografija je statistički oblik biografskog pristupa. Podrazumeva istraživanje biografskih podataka o pojedincima i društvenim grupama, koje su se istakle u određenoj oblasti značajnim doprinosima. Cilj ovog rada je podsetiti da zasluga za uvođenje naukometrije u domaću nauku pripada Miliću, sažeto ukazati na način primene bibliometrije, analize navođenja i prosopografije u njegovim istraživanjima socioloških i drugih društvenih, kao i prirodnih, tehničkih i medicinskih nauka, a zatim i na Milićevo viđenje mogućnosti i ograničenja naukometrijskih postupaka. Milićeva istraživanja karakteriše komplementarna upotreba naukometrijskih postupaka i široka iskustvena osnova. On ukazuje da bibliografija omogućava opis predmeta proučavanja i uočavanje pravilnosti, ali ne i utvrđivanje sadržaja, smisla, kvaliteta, saznanje vrednosti i društvene korisnosti naučnih dostignuća. Analizom navođenja mogu se ustanoviti različiti odnosi između naučnih radova, ali navodi nisu potpuno tačan pokazatelj prisutnosti radova naučnika, niti pokazuju šta je preuzeto iz radova, koliko, i kakav je stav prema njima. Prosopografija omogućava konkretnost opisa predmeta istraživanja, dopunjavajući statistički opis podacima o pojedinim naučnicima i njihovim grupama.

Ključne reči: Vojin Milić, naukometrija, bibliometrija, analiza navođenja, prosopografija

1 zmanic@f.bg.ac.rs

2 Rad na tekstu je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-68/2022-14/200163).

Uvod

Među oblastima u kojima je Vojin Milić ostavio neizbrisiv trag u sociologiji posebno treba izdvojiti sociologiju saznanja i sociologiju nauke. Zasnovao ih je u domaćoj sociologiji i čvrsto povezao u svojoj sociološkoj zamisli. „Samo učinak u ovim oblastima bio bi dovoljan da mu obezbedi mesto na samom vrhu domaće i zapaženu ulogu u svetskoj misli ovih disciplina” (Kuljić i Ilić, 1993: 12). Ilić *Sociologiju saznanja* (Milić, 1986) smatra pokušajem obnove integriteta ove discipline koji je redak, posmatrano na svetskom nivou, a bez presedana kada je reč o jugoslovenskim razmerama (Ilić, 1987). Kuljić i Ilić navode da se Milić svojim radovima iz oblasti sociologije nauke šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, kasnije objedinjenih i dopunjenih u knjizi *Sociologija nauke* (Milić, 1995), pozicionirao među najistaknutije naučnike iz ove discipline na svetskom nivou (Kuljić i Ilić, 1993). Priznanje njegovoj zamisli sociologije saznanja i sociologije nauke odati je izborom na više dužnosti u Međunarodnom sociološkom udruženju: sekretar Istraživačkog komiteta za sociologiju saznanja (1966–1970), član Istraživačkog komiteta za sociologiju nauke (od 1984), član Izvršnog odbora Istraživačkog komiteta za sociologiju nauke (od 1986)³ (Bio-bibliografija Vojina Milića, 1993). „Milićev profesionalni ugled u naučnim krugovima u zemlji i inostranstvu bio je visok” (Kuljić, 1993: 529). Milošević je Milićev pristup u jugoslovenskoj sociologiji nazvao milićevskim, čije su specifičnosti: „(1) da istraži, prikupi i analizira sva dostupna postojeća proučavanja određenog problema, (2) da se obavešti o proučavanju srodnih problema, (3) da kritički ispita sve bitne ideje i teorijska stanovišta koja se odnose na dati problem ili su u vezi s njim, (4) da utvrdi njihovu izvornost i, eventualno, njihovu iskustvenu zasnovanost i (5) da sve to sistematizuje u jednu heuristički plodnu teorijsku celinu, u okviru jasno izgrađene početne vizije koja se tokom dužeg proučavanja stalno usavršava i proširuje” (Milošević, 1997: 611).

Predmet ovog rada je analiza Milićevog doprinosa naukometriji, uključujući bibliometriju, analizu navođenja i prosopografiju. Naukometriju je u domaću nauku uveo Milić (Šipka, 2010). U naukometriji je Milićev doprinos, prema Šipkinom viđenju, pretežno ostao na nivou popularizacije, usled nepostojanja uslova za adekvatna naukometrijska istraživanja, što je preskromna ocena. „Njegovi radovi ipak su, čini se, obavili svoju misiju” (Šipka, 2010: 284). Tokom devedesetih godina prošlog veka pojavila su se sporadična naukometrijska istraživanja u domaćoj nauci, iako ređe u okviru sociologije (na primer, Mimica i Vuletić, 1998), a više u drugim srodnim disciplinama, poput psihologije. Cilj ovog rada je podsetiti da za-

3 Milić je bio i član Istraživačkog komiteta za društvenu slojevitost (od 1972).

sluge za uvođenje naukometrije u domaću nauku pripadaju Miliću, sažeto ukazati na način primene bibliometrije, analize navođenja i prosopografije u njegovim istraživanjima socioloških i drugih društvenih, kao i prirodnih, tehničkih i medicinskih nauka, a zatim i na Milićevo viđenje mogućnosti i ograničenja naukometrijskih postupaka. Milićev doprinos naukometriji razmatra se preko četiri osnovna izvora: *Sociologija saznanja* (Milić, 1986), *Prilozi istoriji sociologije* (Milić, 1989), *Sociologija nauke* (Milić, 1995) i *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije* (Milić, 1996a).

Određenje naukometrije, bibliometrije, analize navođenja i prosopografije

Zajedničke osobenosti naukometrije, bibliometrije, analize navođenja i prosopografije su povezanost sa statistikom i upotreba u okviru sociologije nauke. Naukometrija je najopštiji među navedenim pojmovima, a naziva se i scijentometrijom. Podrazumeva statističko istraživanje nauke, primenljivo u različitim disciplinama. Prvim naukometrijskim delom smatra se *Histoire des sciences et des savants depuis deux siècles* iz 1873. godine, koje je napisao botaničar Augustin Pyramus de Candolle „gotovo stoljeće prije formalne uspostave naukometrije/scijentometrije kao znanstvenog područja koje se bavi primjenom kvantitativnih metoda u istraživanju znanosti kao informacijskog procesa” (Pehar, 2010: 6). Razvoj statističkih proučavanja nauke dobija na zamahu šezdesetih godina prošlog veka, „naporedo s funkcionalističkim pravcem i ne u suprotnosti s njim” (Milić, 1995: 172). Popularizaciji naukometrije značajno je doprinelo pokretanje časopisa *Scientometrics: An International Journal for all Quantitative Aspects of the Science of Science, Communication in Science and Science Policy* 1978. godine. U sociologiji nauke, naukometrija je razvijena pretežno u okviru izučavanja unutarnaučnog opštenja (Milić, 1995).

Bibliometrija je sastavni deo naukometrije, a predstavlja statističku obradu bibliografskih podataka (Milić, 1989). „Bibliometrija ne istražuje fizička svojstva publikacija, ona na temelju različitih jedinica i njihovih atributa, poput podataka o autorstvu, izvoru, predmetu, geografskom porijeklu i referencijama/citatima, istražuje njihove statističke uzorke” (Pehar, 2010: 15). Termin bibliometrija popularisao je Pričard (Pritchard), određujući je kao „primenu matematičkih i statističkih metoda na knjige i druge medije komunikacije” (Pritchard, 1969: 348). Milić ukazuje da je izraz *bibliometrija* brzo ušao u učestalu upotrebu, prvenstveno zbog toga što su se različiti bibliometrijski postupci koristili pre njegove pojave (Milić, 1989). De Sola Prajs (De Solla Price), „najuticajnija ličnost u struji koja se bavi unutarnaučnim opštenjem” (Milić, 1995: 174), pre rasprostiranja termina

bibliometrija objavio je svoje fundamentalne radove o njoj, među kojima zbog uticajnosti treba izdvojiti *Little Science, Big Science* (De Solla Price, 1963). Milić bibliometriju ne smatra zasebnom naučnom disciplinom, već metodsko-tehničkim pristupom, koji se može koristiti u različitim oblicima i disciplinama, a veoma učestalo u sociologiji nauke. Prisutna su i drugačija mišljenja da je bibliometrija poddisciplina (Pehar, 2010) ili disciplina (Antonić, 2019). Bibliometrija je jedno od sredstava ocenjivanja rezultata naučnog rada, a u ovoj ulozi je naišla na odlučna protivljenja. „Kao najvažniji razlog otpora navodi se tvrdnja da se time ozbiljno ugrožava autonomija organizacije nauke, premda gotovo niko upućen u mogućnosti i ograničenja bibliometrije ne smatra da bi ona ikad mogla istisnuti iz ocenjivanja naučnike, stručnjake za određenu oblast” (Milić, 1995: 330).

Analiza navođenja, koja se naziva i citatnom analizom, odnosno analizom citiranosti, najznačajnija je istraživačka tehnika za proučavanje unutarnaučnog opštenja u okviru sociologije nauke. Označava bibliometrijski postupak za proučavanje različitih veza između naučnih radova (Milić, 1989), prvenstveno tekstova objavljenih u naučnim časopisima. „Objavljeni radovi su, nedvojbeno, najvažnije sredstvo pomoću kojeg se ostvaruje prisutnost u naučnom životu i kulturi, jer se pomoću njih rezultati naučnog rada nastoje uključiti u naučno, odnosno šire društveno, opštenje” (Milić, 1989: 604). Primena analize navođenja počiva na bibliometrijskim podacima o odzivu na radove naučnika, ili istraživačke grupe, na osnovu njihovog navođenja u drugim naučnim radovima. Početak institucionalne primene analize navođenja vezuje se za *Science Citation Index* (*Spisak naučnih navoda*, u daljem tekstu SNN), koji je Milić koristio kao iskustvenu građu u svojim istraživanjima. Ukazuje da je pojava SNN 1960. godine podstakla revoluciju u bibliometriji, odnosno proširivanje njene primene u mnoge zemlje. „U savremenoj bibliometriji razvijaju se još neke istraživačke tehnike, npr. analiza sanavođenja (*co-citation analysis*), analiza sareči (*co-word analysis*), tj. združena upotreba istih reči, termina” (Milić, 1995: 335). Ove tehnike nisu bile još dovoljno razvijene u Milićevo vreme te ukazuju na neizvesnost njihovih naučnih dometa.

Prosopografija je statistički oblik biografskog pristupa. Potiče iz istoriografije, „a radi se o sistematskom prikupljanju i proučavanju biografskih podataka o raznim skupovima više ili manje istorijski značajnih ličnosti” (Milić, 1989: 604), koje se vremenom tesno povezalo sa statistikom. Dakle, prosopografija podrazumeva statističko istraživanje biografskih podataka o pojedincima i društvenim grupama, koje su se istakle u određenoj oblasti značajnim doprinosima. Milić ni prosopografiju, kao ni bibliometriju, ne smatra naučnom disciplinom, već metodsko-tehničkim pristupom, primenjivim u različitim oblicima i disciplinama, uključujući

učestalu primenu u okviru sociologije nauke. Biografske podatke smatra veoma korisnim za razumevanje dela naučnika iz domena društvenih nauka. „U društvenim naukama, kao i u umetnosti, gde je predmet istraživanja čovek u raznim svojim životnim ispoljavanjima, čim se pređe ravan obične registracije i opisa, i pokuša ući u objašnjavanja utvrđenih činjenica, postaje neophodno da naučnik sudeluje svim svojim životnim iskustvom, čitavom svojom ličnošću” (Milić, 1989: 185). Primarno iskustvo je jedan od četiri najvažnija izvora obaveštenja za sociološko istraživanje (Milić, 1996b), na šta skoro niko osim Znanjeckog (Znaniecki) i Milića ne ukazuje (Ilić i Veljković, 2016). O značaju koji je Milić pridavao biografskim podacima svedoči i činjenica da su njegovi lični dokumenti uključeni u zbirku, sačinjenu iz bibliotečkog i arhivskog dela, koju je poklonio za života Univerzitetskoj biblioteci „Svetozar Marković” u Beogradu (Milić, 1997).

Milićev doprinos naukometriji: bibliometriji, analizi navođenja i prosopografiji

Naukometrija je našla svoje mesto u Milićevim empirijskim proučavanjima. Primenjivao je bibliometriju, pretežno preko analize navođenja, kao i prosopografiju. Ovde će sažeto biti ukazano na način njihove primene u Milićevim istraživanjima socioloških i drugih društvenih, kao i prirodnih, tehničkih i medicinskih nauka. Zatim će biti razmotrene mogućnosti i ograničenja ovih naukometrijskih postupaka, na koje je Milić ukazivao razmatrajući sociologiju nauke i sociologiju saznanja na teorijskom i metodološkom nivou, kao i u realizovanim empirijskim istraživanjima. Preglednosti radi, najpre će biti razmotreni primena, mogućnosti i ograničenja bibliometrije i analize navođenja, a zatim prosopografije.

Primena, mogućnosti i ograničenja bibliometrije i analize navođenja

Bibliometrija je primenjena u Milićevom istraživanju prisutnosti dvadeset mislilaca i naučnika u savremenoj međunarodnoj naučnoj periodici (i leksikografskim izdanjima) (Milić, 1989). Koristio ju je i prilikom proučavanja prirodnih, tehničkih i medicinskih nauka Jugoslavije u savremenom međunarodnom naučnom životu, a našla je svoje mesto i u istraživanju doktora u obrazovanju i obnavljanju naučnog osoblja u prethodno naznačenim naukama (Milić, 1995). Bibliometriju je Milić upotrebio i u analizi odjeka sopstvenih radova (Milić, 1996a). U sva četiri poduhvata je

primenjen isti bibliometrijski postupak, analiza navođenja,⁴ s tim da nema podjednak značaj. U prvom navedenom istraživanju je bibliometrija primarni pristup, u drugom i četvrtom jedini, a u trećem sekundarni. Kada je koristio više naukometrijskih postupaka u istraživanju, Milić je komplementarno upotrebljavao analizu navođenja i prosopografiju, primenjujući ih na široku sekundarnu građu. Pridržavao se načela da „prikupljanje podataka treba da bude tehnički što raznolikije i da se zasniva na komplementarnoj upotrebi raznih postupaka” (Milić, 1996b: 466).

Cilj bibliometrijskog dela Milićevog istraživanja prisutnosti dvadeset naučnika i mislilaca⁵ u međunarodnoj periodici bio je ustanovljavanje koliko su zastupljeni u savremenom naučnom i filozofskom životu (Milić, 1989). Analizirana su dva izvora podataka: *Social Science Citation Index* (*Spisak navoda društvenih nauka*, u daljem tekstu SNDN) u po jednom petogodištu iz šezdesetih i sedamdesetih, kao i tri godišta iz osamdesetih i *Sociological Abstracts* (*Sociološki apstrakti*, u daljem tekstu SA) 1974–1976. i 1984–1986. godine. Istraživanje je podrazumevalo proučavanje ukupnog broja navoda dela odabranih mislilaca i naučnika u izvorima obuhvaćenoj periodici. Analiza je ukazala na snažnu prisutnost proučavanih naučnika i mislilaca u savremenom naučnom životu, uz postojanje ogromnih međusobnih razlika. U SNDN najčešće navođena bila su Marksova (Marx) dela, zatim Dirkemova (Durkheim) i Veberova (Weber) te Parsonsova (Parsons). „U celini uzeti podaci o objavljenim radovima o proučavanim misliocima i naučnicima, koji su obrađeni u *Sociološkim apstraktima*, pružaju o njihovoj prisutnosti u savremenom naučnom životu, tačnije savremenoj sociologiji, prilično sličnu sliku onoj što je izrađena na osnovu podataka o navođenju njihovih dela iz *Spiska navoda društvenih nauka*, iako se u ovom obrađuje deo periodike gotovo svih društvenih nauka” (Milić, 1989: 618).

Proučavanje prirodnih, tehničkih i medicinskih nauka Jugoslavije u savremenom međunarodnom naučnom životu Milić je realizovao radi

4 U proučavanju prirodnih, tehničkih i medicinskih nauka Jugoslavije u međunarodnom naučnom životu analizi navođenja je prethodila gruba bibliometrijska analiza radova naučnoistraživačkih i razvojnih organizacija objavljenih u periodici, ukupnog broja i u inostranstvu objavljenih radova, prema vrsti istraživačke organizacije, grupama nauka, republikama i pokrajinama Jugoslavije.

5 Dvadeset naučnika i mislilaca su: Karl Marks (Karl Marx), Fridrih Engels (Friedrich Engels), Emil Dirkem (Émile Durkheim), Maks Veber (Max Weber), Jovan Cvijić, Pitirim Sorokin (Пити́рйи́м Соро́кин), Arnold Tojnbi (Arnold Toynbee), Georgij Gurvič (Геор́гий Гу́рвич), Talkot Parsons (Talcott Parsons), Erih From (Erich Fromm), Maks Horkhajmer (Max Horkheimer), Teodor Adorno (Theodor Adorno), Herbert Markuze (Herbert Marcuse), Hans Frejer (Hans Freyer), Arnold Gelen (Arnold Gehlen), Helmut Šelski (Helmut Schelsky), Konrad Lorenc (Konrad Lorenz), Čarls Rajt Mills (Charles Wright Mills), Ralf Darendorf (Ralf Dahrendorf) i Jirgen Habermas (Jürgen Habermas).

utvrđivanja obima objavljivanja radova naučnika iz ovih oblasti u inostranstvu šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka (Milić, 1995). Analizom su obuhvaćeni radovi naučnika iz različitih ustanova: saradnika naučnoistraživačkih i razvojnih organizacija, najvećih istraživačkih instituta iz prirodnih nauka,⁶ nastavnika i saradnika univerziteta⁷ i redovnih i dopisnih članova akademija nauka.⁸ U istraživanju se porede naučnici iz prethodno navedenih naučnih oblasti na osnovu radova koje su objavili u inostranstvu, dok kod članova akademija nauka analiza uključuje i poređenje odziva na njihove radove u međunarodnoj naučnoj periodici. Proučavanje je dopunjeno razmatranjem položaja prirodnih, tehničkih i medicinskih nauka Jugoslavije u svetlu međunarodnih poređenja 1978–1985. godine. Izvori podataka su zvanična statistika o nauci u Jugoslaviji i SNN. Značajno je ukazati i na merila koja je Milić definisao za potrebe analize. Radi ustanovljavanja strukturnih razlika između univerziteta u vezi sa prisutnošću njihovih kadrova u međunarodnom naučnom životu formulisao je merilo proizvodnosti univerziteta. Merena je brojem radova objavljenih u inostranstvu na 100 nastavnika i saradnika, s tim da je izračunata za univerzitet u celosti (uključujući fakultete sa sedištem u drugim mestima) i za jezgro univerziteta (samo za fakultet u sedištu univerziteta). Prilikom proučavanja razlika u zapaženosti naučnih radova članova akademija nauka u međunarodnoj periodici, Milić je formulisao merilo prosečne jačine odziva, kojim je dodatno analizirao navode radova 10% najčešće navođenih akademika. Merilo prosečne jačine odziva podrazumeva prosečan broj navoda na jedan naveden rad. Drugo merilo razlika u zapaženosti radova akademika jesu postoci članstva akademija sa većim brojem navoda od proseka. „Osnovni zaključak da je prisutnost prirodnjaka, tehničara i medicinara iz Jugoslavije u savremenim tokovima svetske nauke zavisila od stupnja naučne razvijenosti zemlje i njenih užih delova, a da je ovaj opet vrlo snažno uslovljen stupnjem privredne i kulturne razvijenosti, nije u teorijskom pogledu ništa novo” (Milić, 1995: 385).

Analiza navođenja je imala dopunsku ulogu u Milićevom proučavanju doktorata u obrazovanju i obnavljanju naučnog osoblja u prirodnim, tehničkim i medicinskim naukama Jugoslavije 1955–1959. i 1970–1974. godine. Ne samo da je realizovao obuhvatno prosopografsko istraživanje doktora i članova komisija za ocenu disertacija (mentora i ostalih članova),

6 Reč je o Institutu *Boris Kidrič* iz Vinče, Institutu *Ruđer Bošković* iz Zagreba i Institutu *Jožef Štefan* iz Ljubljane.

7 Istraživanjem su obuhvaćeni univerziteti u Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Novom Sadu, Rijeci, Sarajevu, Nišu, Skoplju, Splitu i Prištini.

8 U pitanju su Srpska akademija nauka i umetnosti, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Slovenska akademija znanosti in umetnosti i Akademija nauka Bosne i Hercegovine.

već je koristeći SNN proučavao odziv na njihove radove u međunarodnoj naučnoj periodici, posmatrano prema tome gde su doktorirali i grupama nauka. Značajno je ukazati na negativne i pozitivne pokazatelje međunarodne zapaženosti, koje je Milić definisao za potrebe analize. Pod negativnim pokazateljima stepena međunarodne zapaženosti podrazumevao je postotke naučnika čiji radovi nisu uopšte bili navođeni ili jesu do pet puta u analiziranom petogodištu. Pozitivni pokazatelji označavaju postotke naučnika čiji su radovi iznad praga zapaženosti (11–25 navoda), odnosno one čiji radovi imaju 26–50 i 51 i više navoda, tj. „tamo gde međunarodna zapaženost radova zapravo jedino postoji” (Milić, 1995: 454). Predstavljanje nalaza istraživanja prevazilazi okvire ovog rada, imajući u vidu njihovu kompleksnost i razuđenost.

Koristeći analizu navođenja Milić je pratio i odjeke na vlastite radove o društvenoj strukturi i pokretljivosti, koji su preštampani u knjizi *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije* (Milić 1996a), u naučnoj literaturi Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) i u svetu. Beležio je radove koji sadrže navode njegovih članaka ili se spominju u bibliografskim dodacima. Predmet interesovanja su bili teritorijalni raspored⁹ naučnika u čijim su radovima navedeni Milićevi članci; kretanje navoda u tri vremenska perioda (1957–1974, 1975–1984, 1985–1994), a praćen je i vremenski raspon u kom su se kretali navodi pojedinačnih članaka, odnosno beležena je godina prvog i poslednjeg navoda; iz ukupnog broja navoda izdvojeni su oni iz radova objavljenih u inostranstvu. SNDN je i ovde upotrebljen kao dodatni izvor podataka o odjecima radova u inostranstvu. Rezultati su pokazali da su Milićevi radovi o društvenoj strukturi i pokretljivosti imali najviše odjeka u Srbiji. Više od polovine ukupnog broja navoda odnosi se na tri rada: *Socijalno poreklo učenika srednjih škola i studenata* (1959), *Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture* (1960) i *Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji* (1960). Uočeno je da su se navodi pojavljivali prilično brzo nakon objavljivanja članaka, kao i da se učestalost navođenja brzo smanjivala, a većina navoda se pojavila u prvom posmatranom periodu (1957–1974). Jedna petina ukupnih navoda je bila u radovima objavljenim u inostranstvu.

Milić je u svojim radovima ukazao na domašaje bibliometrije. Što su šire razmere predmeta ocenjivanja, to je mogući doprinos bibliometrije veći. Ipak, „bibliometrijski pristup može jedino izraditi – u zavisnosti od kvaliteta svojih izvornih podataka i svoje temeljitosti – više ili manje pouzdan opisni okvir u kojem bi valjalo da se kreću sadržinska proučavanja međunarodnih naučnih kretanja i uticaja u istoriji i sociologiji nauke”

9 Klasifikacija članaka po teritorijalnom rasporedu je sledeća: Srbija, Vojvodina, Hrvatska, Slovenija, ostali delovi FNRJ i SFRJ i inostranstvo.

(Milić, 1995: 353). Poželjna je dopuna bibliometrijskog pristupa podacima o stanju pojedinih nauka i užih disciplina, posebno ukoliko ovi sadrže obrazložene informacije o naučnom značaju dostignuća pojedinih naučnika, njihovih grupa i naučnih ustanova. Bibliometrija je značajno tehničko sredstvo za sređivanje raznovrsne literature, otkrivanje u njoj prisutnih pravilnosti, ali ne može utvrditi ni celovito ni svestrano sadržaj i smisao analiziranih dela niti njihovu saznavnu vrednost. Navedeno ograničenje Milić smatra neotklonjivim, čak i prilikom primene najrazvijenije bibliometrije. „Kad ne bi bilo namernog prećutkivanja ni svesnog ili nesvesnog prisvajanja tuđih nalaza i ideja, širina i trajnost odziva mogle bi se smatrati pouzdanim pokazateljima prisutnosti idejnih sadržaja u nauci” (Milić, 1989: 605). Međutim, trajnost i širina prisutnosti određenih ideja u nauci ne proizlaze isključivo iz saznavnih pobuda, kao ni iz potpuno racionalnog delanja naučnika, a samim tim ni saznavne vrednosti ideja i njihove korisnosti za nauku i društvo. Milić naglašava da se samo kritičkim epistemološkim proučavanjem i sveobuhvatnim istraživanjem kretanja nauke, kao i njene uloge u društvu, može ustanoviti saznavna vrednost i društvena korisnost određenih naučnih dostignuća. No, utvrđivanje prisutnosti ideja u nauci je njihov preduslov te značajan zadatak sociologije nauke.

Prilikom bibliometrijskog istraživanja prisutnosti dvadeset naučnika i mislilaca Milić je ukazao na to šta se analizom navođenja (ne) može postići, uključujući i mogućnosti koje njegovo proučavanje nije obuhvatilo. Analizom navođenja mogu se utvrditi različiti odnosi među radovima, poput toga koji se radovi iz opusa nekog naučnika navode, iz kojih časopisa potiču navodi, ko su pisci članaka sa navodima i gde su zaposleni. „Na osnovu ovih podataka može se utvrditi kako se navodi raspoređuju na radove iz različitih perioda u delatnosti nekog naučnika, kao i u disciplinarnoj, institucionalnoj i geografskoj strukturi organizacije nauke, što mogu biti važna obaveštenja o strukturi opštenja u nauci” (Milić, 1989: 609). Ukoliko se raspolaze dodatnim podacima o autorima napisa, predmet analize mogu biti i idejne podele u nauci, odnosno njihov uticaj na raspodelu navoda. Podatke o navodima Milić smatra pokazateljima prisutnosti dela proučavanih naučnika i mislilaca, koji se ne može smatrati potpuno tačnim, zbog već navedenog (ne)namernog nespominjanja svih korišćenih izvora. Na osnovu navoda se ne može uvideti stav prema navedenim radovima, šta je iz njih preuzeto i koliko. „Pošto se svaki navedeni rad označava samo jednim navodom, bez obzira na to koliko se on koristi, iz podataka se ne vidi obim korišćenja, koji obično zavisi od značaja koji se pridaje nekom radu” (Milić, 1989: 609).

Ne manje značajne su i mogućnosti koje analizi navođenja nameću osobenosti SNN, odnosno SNDN, koje je Milić koristio kao iskustvenu građu svojih istraživanja, ali naglašava da njihove saznavne mogućnosti ne

treba ni preuveličavati ni apsolutizovati. „Drugim rečima, podaci iz SNN ne smatraju se nipošto dovoljnim za ocenu naučnog i stručnog doprinosa ni pojedinaca ni naučnih grupa i ustanova, već samo jednim od iskustvenih pokazatelja, koje treba imati u vidu u svestranom ocenjivanju njihove delatnosti” (Milić, 1995: 414).

SNN i SNDN omogućavaju ustanovljavanje koliko se pojedinačni radovi naučnika, kao i njegovo ukupno delo, navode tokom godine, gde i ko ih je navodio, jer sadrže prema abecednom redu autore radova koji su tokom godine navedeni u naučnim časopisima uključenim u njih, a pored svakog rada prikazani su bibliografski podaci o radovima u kojima je naveden (Milić, 1989). „Osnovna istraživačko-tehnička vrednost *Spiskova* sastoji se u tome što on omogućuje da se u izabranoj periodici sistematski utvrde veze između objavljenih radova, i na osnovu njih otkrivaju i mere najopštiji i sporedniji tokovi opštenja u nauci, utvrđuju krugovi s najučestalijim unutrašnjim vezama, a zatvoreni prema drugim idejnim, jezičkim i političko-teritorijalnim sredinama” (Milić, 1995: 180–181). Omogućavaju ustanovljavanje udela pojedinih naučnika, zemalja, naučnih ustanova, odnosno gde postoji veza između objavljenih radova, ali ne i kakve je prirode. Dakle, obezbeđuju početan opis koji zahteva dalja proučavanja radi dobijanja preciznijih informacija. „Svako navođenje nekog naučnog rada ne znači, dabome, isto, tj. jednak uticaj; poznato je da postoje ‘ritualna’ i ‘ukrasna’ navođenja, kao i brojna nenavođenja izvora iz kojih su preuzete neke ideje ili podaci; podatak o navođenju, zatim, ne pokazuje prirodu veze: da li se prema navedenom radu zauzima potvrđan odnos ili se on kritikuje, šta se iz njega preuzima (ideje ili podaci)” (Milić, 1995: 181). Saznajna vrednost uticaja nije poznata čak ni kada se ustanovi jak uticaj nekog učestalo navođenog rada. SNDN obuhvata periodiku skoro svih društvenih nauka, mada sociološka periodika čini nevelik deo, što je značajno za utvrđivanje prisutnosti onih mislilaca i naučnika čija delatnost nije ograničena na jednu disciplinu (Milić, 1989). Ipak, „dosadašnja korišćenja u istraživanjima raznovrsnih problema pokazala su da *Spisak*, uprkos svojim ograničenjima čiji su koreni komercijalne i naučnopolitičke a ne metodološke prirode, omogućuje sistematski statistički pristup u proučavanju naučnog opštenja pomoću objavljenih radova u obuhvaćenoj periodici” (Milić, 1995: 181).

Podaci o navođenju radova domaćih naučnika u SNN i SNDN mogu se smatrati izrazom odziva u inostranstvu, jer potiču gotovo isključivo iz strane periodike, iako su nepotpuni i pristrasni. Ove izvore karakteriše pristrasnost u korist periodike na engleskom jeziku, pre svega Sjedinjenih Američkih Država, ali i Velike Britanije, što utiče na zaključke o strukturi prisutnosti u naučnoj periodici izvedene na osnovu analize. Ne

manje značajno ograničenje je i pristrasnost u korist razvijenih kapitalističkih zemalja. Na mogućnosti analize utiče i „strukturalna nepotpunost ovog izvora, koji se ograničava na naučnu periodiku i neznatan broj knjiga, a izostavlja sistematska naučna dela, stručne priručnike i visokoškolske udžbenike, monografije, kao i značajne naučno-popularne radove” (Milić, 1995: 330–331). Prisutan je i neravnomeran obuhvat periodike iz različitih naučnih oblasti. Nedostatak je i nemogućnost potpunog isključivanja samonavoda iz analize. Neposredne samonavode je Milić isključio prilikom obrade podataka, ali su u građi ostali posredni samonavodi, kao posledica prisutnosti članaka istih istraživačkih grupa sa različitim redosledom pisaca. Prisutnost prikriivenih samonavoda posledica je načina navođenja grupnih radova u SNN i SNDN, koji su sređeni prema prvim piscima članaka. Problem sa kojim se Milić susreo je i nesređenost posebnog dela SNN, *Spiska ustanova*, u kom su podaci o objavljenim radovima navedeni prema naučnim ustanovama u kojima su zaposleni prvi pisci radova. Podaci o radovima saradnika istih naučnih ustanova nalazili su se na različitim mestima te nije sigurno da su svi relevantni pronađeni i uključeni u analizu. Suočio se i sa problemom identifikacije pojedinačnih naučnika jer su u SNN bili uneti samo početno slovo (ili prva dva) imena naučnika i upotrebljen je samo anglosaksonski oblik latinice. Podaci o radovima se nisu mogli pouzdano razdvojiti kada se naučnici sa istim prezimenom i početnim slovom imena bave istom ili srodnim disciplinama. Ne gubeći iz vida naznačene nedostatke, Milić je obimno koristio podatke iz SNN i SNDN „zbog toga što je odziv na radove pojedinog naučnika mnogo stvarniji pokazatelj njegove prisutnosti u međunarodnom naučnom životu od različitih funkcija, priznanja i počasti što se dodeljuju institucionalno” (Milić, 1995: 414).

Neophodno je imati u vidu i osobenosti SA koje uslovljavaju domete bibliometrijske analize. SA se od SNDN razlikuju po tipu i nameni (Milić, 1989). „Njihov osnovni cilj je da olakšaju korisnicima praćenje tekuće sociološke periodike, dok *Spisak* prvenstveno obaveštava na kakav odziv nailaze u njoj dela pređašnjih i savremenih naučnika” (Milić, 1989: 614). SA sadrže bibliografske podatke o radovima objavljenim u sociološkoj i srodnoj periodici, prikazane uz apstrakte, što omogućava utvrđivanje prisutnosti naučnika i mislilaca na užem naučnom području. Od SSCI se razlikuju i po većem obuhvatu sociološke periodike i manjoj pristrasnosti. Prilikom analiziranja apstrakata treba imati u vidu da nije „sistematski ispitano koliko se na osnovu sažetaka može pouzdano zaključivati o tom kakav se zauzima stav u pojedinim člancima prema naučnicima na koje se odnose” (Milić, 1989: 614).

Primena, mogućnosti i ograničenja prosopografije

Prosopografiju je Milić koristio u već spomenutim proučavanjima prisutnosti dvadeset naučnika i mislilaca u savremenoj naučnoj periodici, koja je dopunjena analizom njihove prisutnosti u leksikografskim izdanjima (Milić, 1989) i u analizi podataka o doktoratima u obrazovanju i obnavljanju naučnog osoblja u prirodnim, tehničkim i medicinskim naukama Jugoslavije (Milić, 1995). Ne škodi ponoviti da je u prvom istraživanju prosopografski pristup bio sekundaran, a u potonjem primaran, komplementarno primenjen sa bibliometrijom, odnosno analizom navođenja.

Nekoliko izvora podataka analizirano je radi utvrđivanja prisutnosti dvadeset naučnika i mislilaca u širem kulturnom životu (Milić, 1989). U pitanju su leksikografska izdanja objavljena nakon Drugog svetskog rata, imajući u vidu cilj istraživanja, odnosno utvrđivanje prisutnosti u tada savremenom životu, uz izuzetak jedne starije enciklopedije. Iskustvenu građu činilo je 18 leksikografskih izdanja, podjednak broj iz svake grupacije: enciklopedije, leksikoni i biografski priručnici društvenih nauka,¹⁰ filozofske enciklopedije i biografski priručnici,¹¹ kao i opšte enciklopedije,¹² a rezultati analize su prikazani navođenjem leksikografskih dela hronološkim redom, s obzirom na to da mlađi naučnici i mislioci nisu mogli biti zastupljeni u izvorima građe objavljenim u godinama nakon rata. Imajući u vidu važnost prostora posvećenog određenim naučnicima i misliocima u leksikografskim izdanjima, Milić ga je u svojoj analizi registrovao različitim ponderima što će biti navedeno kao ilustracija kako se problem veličine prostora posvećenog nekoj ličnosti može rešiti na metodološkom nivou. Ličnostima o kojima postoji biografski prilog pripisivan je ponder od 1 do 3, u zavisnosti od dužine priloga, s tim da se oznake ne odnose na apsolutnu dužinu priloga. Ukoliko ne postoji poseban prilog posvećen ličnosti, odnosno spominje se u nekoj drugoj biografskoj jedinici, obeležavano je decimalnim brojem od 0,2 (spominjanje u jednoj jedinici) do 0,8 (prisutnost u 4 i više jedinica). Za primenu ovog postupka neophodno

10 *Encyclopedia of the Social Sciences*, 1930–1935; *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, 1956–1965; *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 1979; *Dictionnaire critique de la sociologie*, 1986; *Sociološki leksikon*, 1982; *Internationales Soziologenlexikon*, 1980, 1984.

11 *Enciclopedia filosofica*, 1957–1958; *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. P. Edwards, 1967; *Философская энциклопедия*, 1960–1970; W. Ziegenfuss, *Philosophenlexikon*, 1949–1950; D. Grlić, *Leksikon filozofa*, 1968; D. Huisman (red.), *Dictionnaire des philosophes*, 1984.

12 *Brockhaus Enzyklopädie*, 1966–1974; *Encyclopedia Britannica*, 1974; *La grande Encyclopédie*, Larousse, 1971–1976; *Большая Советская Энциклопедия*, 1970–1978; *Opća enciklopedija Jugoslovenskog leksikografskog zavoda*, 1977–1982; *Encyclopedia Americana*, 1987.

je bilo postojanje imenskog registra u leksikografskoj jedinici. Zaključak istraživanja je da se „opštekulturni i uže stručni značaj pojedinih mislilaca i naučnika – sudeći prema prostoru koji su dobili u stručnim i opštim leksikografskim delima – mnogo ne razlikuje” (Milić, 1989: 623).

Milićevo istraživanje doktorata u obrazovanju i obnavljanju naučnog osoblja u prirodnim, tehničkim i medicinskim naukama u Jugoslaviji počiva na raznovrsnim bibliografskim izvorima¹³ za dva petogodišta: 1955–1959. i 1970–1974. godine (Milić, 1995). Istraživanje je za cilj imalo utvrđivanje stvarnog stanja u ovoj oblasti, na osnovu sadržinski obimnijih podataka od onih koje pruža statistika visokog školstva. Uprkos upotrebi različitih bibliografskih priloga, nisu bili dostupni podaci o doktoratima sa svih univerziteta, a ni iz svih godina obuhvaćenih istraživanjem, a najviše su manjkali podaci o mentorima i članovima komisija za ocenu disertacija. Dakle, nedostaci iskustvene građe odnose se prvenstveno na njenu nepotpunost. Na osnovu raspoloživih bibliografskih podataka, Milić je izradio individualni statistički listić za svakog promovisanog doktora (ime i prezime, univerzitet, odnosno akademija nauka, i fakultet na kom je disertacija odbranjena, naslov disertacije, njen obim, godina odbrane, godina promovisanja, naziv doktorske titule, ime i prezime mentor, ime i prezime ostalih članova komisije), kao i za svakog naučnika koji je više od tri puta u petogodištu bio član komisija za ocenu disertacija. „Analiza podataka o doktorima nastoji upotpuniti ono što se o njima može saznati iz podataka zvanične statistike visokog školstva, a prvenstveno da prikaže (1) raspodelu doktorata prema grupama nauka na pojedinim univerzitetima u oba petogodišta; (2) odziv na njihove radove u međunarodnoj naučnoj periodici u godinama posle doktoriranja; (3) uticaj pojedinih univerziteta posredstvom obrazovanja doktora na osposobljavanje nastavnog osoblja drugih univerziteta u zemlji; zbog toga što nisu bili na raspolaganju izvori o nastavnom osoblju nekoliko najmlađih univerziteta, ovaj proces se ne može potpuno prikazati; (4) profesionalno napredovanje doktora na univerzitetima (a) na kojima su doktorirali i (b) na drugim univerzitetima; (5) iseljavanje naučnika koji su doktorirali na našim univerzitetima u proučavanim petogodištima, koliko je ovo bilo izvodljivo na osnovu raspoloživih izvora” (Milić, 1995: 397). U vezi sa članovima komisija za ocenu disertacija, predmet interesovanja su bili univerziteti na kojima su doktorirali, osnovne nauke, odnosno grupe nauka u kojima su delovali, međunarodna zapaženost njihovih radova, broj komisija u kojima su učestvovali, učešće u komisijama za ocenu disertacija drugog univerziteta itd. Radi preciznijeg utvrđivanja uticaja naučnika na ocenjivanje disertacija u analizu su uvedeni pojmovi središnjeg člana komisije i jezgra

13 Detaljnije o mnogobrojnim izvorima podataka videti u: Milić, 1995: 400–402.

komisija. Središnji član je naučnik koji je na fakultetu bio član komisija više od polovine disertacija, dok jezgro komisija sačinjavaju od 2 do 4 naučnika koji su bili članovi najmanje tri četvrtine komisija iz neke nauke ili grupa nauka. Milić prikaz rezultata ovog obuhvatnog poduhvata završava zaključkom da „panoramskim pregledom stanja u ovoj oblasti, ovaj rad u najboljem slučaju može poslužiti u problematizaciji dubljih proučavanja niza posebnih problema” (Milić, 1995: 477).

Nedostatke i prednosti prosopografskog pristupa neophodno je imati u vidu prilikom njegove primene. Milić ukazuje da u prosopografskim proučavanjima statistika predstavlja opisno i analitičko-sintetičko sredstvo, koje utiče na način oblikovanja iskustvenih podataka i njihove obrade, ali sadržaj ovih istraživanja prevashodno treba da bude uslovljen pojmovno-hipotetičkim idejama i raspoloživim izvorima podataka (Milić, 1986). Primena prosopografskog pristupa dozvoljava povezivanje statističkog opisa strukturnih i razvojnih pravilnosti u organizaciji nauke sa podacima o pojedinim naučnicima i njihovim grupama, koji su se u proučavanoj oblasti istakli trajnim i značajnim ostvarenjima. „Verovatno je u prosopografiji uspostavljen trajniji i tešnji odnos između saznanjoso-cioloških i idejnoistorijskih istraživanja uticaja društvenih uslova i činilaca na stvaranje ideja i znanja nego u drugim istraživačkim pristupima” (Milić, 1986: 752). Primena prosopografskog pristupa doprinosi povezivanju sociologije nauke sa istorijom nauke, kao i konkretnosti opisa predmeta proučavanja, dopunjavajući statistički opis podacima o pojedinim naučnicima i njihovim grupama. „Ne gubeći iz vida opšte društvene uslove i uže institucionalne i profesionalne okvire naučnog rada, nastojeći da u njima traži glavne uzroke manje ili više trajnih pravilnosti u delovanju organizacije nauke i pojedinih njenih užih delova, prosopografski pristup može individualizovati pojedine delove te organizacije i oblike njene delatnosti, i tako smanjiti opasnost da statističko proučavanje obezliči svoj predmet” (Milić, 1995: 403).

Milić je razmatrao i osobenosti iskustvene građe prosopografskih istraživanja. „Pored samostalnog stvaranja iskustvene građe, u savremenoj prosopografiji se redovno koriste razna leksikografska – enciklopedijska i biografska – izdanja” (Milić, 1989: 604). Glavni izvor prosopografskih istraživanja širih razmera su biografski i enciklopedijski priručnici. „Jedna od poznatih teškoća prosopografskog pristupa, kad se u njemu koriste samo postojeći biografski izvori, sastoji se u tom što se obim obaveštenja koja se mogu naći o pojedinim ličnostima osetno razlikuje, i zavisi od stepena njihove društvene priznatosti” (Milić, 1995: 402). Učestalo prosopografsko proučavanje počiva na samo jednom izvoru pa je teško „utvrditi koliko su u tom izvoru ravnomerno obuhvaćene istaknute lič-

nosti iz raznih oblasti društvenog života, pri čemu sociologiju saznanja posebno zanima obuhvat idejnih stvaralaca, kao i koliko je obuhvat bio nepristrasan” (Milić, 1986: 750–751). Upotreba više izvora podataka čini uopštavanje pouzdanijim, posebno ukoliko su nastali u različitim vremenskim periodima i društvenim okolnostima, jer omogućava ustanovljavanje razlika u (ne)pristrasnosti izbora i oceni značaja ličnosti. Bitan kriterijum je i koliko je prostora u pojedinim izdanjima posvećeno određenim ličnostima. Ipak, i upotreba više izvora podataka otežava izvođenje uopštavanja usled neujednačenog prikaza važnih ličnosti, odnosno zbog činjenice da je količina navedenih podataka o ličnosti proporcionalna njenom značaju. Milić u poteškoće prosopografskih istraživanja, u kojima su biografski i leksikografski priručnici izvor podataka, ubraja i sistematsko izostavljanje sociološki značajnih obaveštenja, poput političke pripadnosti i društvenog porekla ličnosti. Značajno je i to što biografskim priložima učestalo manjka kritički odnos prema radu određene ličnosti, izražavajući više priznanje za rad nego što ga osvetljavaju, posebno u napisima koji su nastali povodom nekih svečanih prilika (Milić, 1989). „U temeljitijim prosopografskim istraživanjima neophodne su dopune podataka iz ovih opštih priručnika podacima iz raznih drugih objavljenih ili arhivskih izvora, a ako se proučavaju savremenici, i pomoću anketa” (Milić, 1986: 751). Biografski izvori su nedovoljni za sticanje saznanja o društvenom sklopu, kao i institucionalnim okolnostima u kojima su delovale skupine proučavanih ličnosti. „Ne uspostavi li se odnos s ovim širim društvenim uslovima i kretanjima i njihovim institucionalnim ispoljavanjima, analiza prosopografskih podataka se pretvara u površinski opis, čije se saznanje mogućnosti brzo iscrpljuju” (Milić, 1986: 752).

Zaključak

Sociologija nauke je hronološki posmatrano poslednja Milićeva preokupacija. Njegovo interesovanje za naukometriju, uključujući bibliometriju, analizu navođenja i prosopografiju započinje sredinom sedamdesetih godina prošlog veka i traje do kraja bavljenja naučnom delatnošću. Uveo je naukometriju u domaću nauku razmatrajući je na teorijskom, metodološkom nivou i kroz empirijska istraživanja nastala primenom naukometrijskih postupaka.

Iskustveno proučavajući različite teme relevantne za sociologiju nauke, Milić je i komplementarno primenjivao naukometrijske postupke radi dobijanja celovitije slike o predmetu analize. U radu su navedeni konkretni istraživački poduhvati koje je realizovao, od kojih polovina podrazumeva

kombinovanje bibliometrije, odnosno analize navođenja, i prosopografije, uz njihov različit značaj. Za potrebe svojih analiza Milić je definisao i odgovarajuća merila, poput proizvodnosti univerziteta, prosečne jačine odziva na radove, negativnih i pozitivnih pokazatelje međunarodne zapaženosti, pondere prostora posvećenog nekoj ličnosti, a izrađivao je i individualne statističke listiće za doktore i članove komisija za ocenu disertacije.

Milićeva naukometrijska istraživanja karakteriše i široka iskustvena osnova. „Jasan logičko-kategorijalni okvir misli, teorijska i operativna diferenciranost pristupa i vrlo široka iskustvena osnova na koju se oslanjaju uopštavanja su glavne crte Milićevog dela” (Kuljić i Ilić, 1993: 13). Analizirao je raznovrsne sekundarne izvore podataka radi dobijanja sadržinski potpunih iskustvenih obaveštenja: SNN, SDND, SA, podatke zvanične statistike o nauci, različite bibliografske, enciklopedijske i leksikografske izvore. Obimno je koristio podatke iz SNN, odnosno SDND, svestan njihovih domaćaja, usled čega im je u radu i posvećeno više pažnje.

U svojim radovima Milić je ukazivao i na mogućnosti i ograničenja naukometrijskih postupaka. Bibliografija omogućava opis predmeta proučavanja, čija pouzdanost zavisi od kvaliteta iskustvenih podataka, kao i temeljitosti istraživanja. Dopušta otkrivanje pravilnosti, odnosno prisutnosti i zapaženosti radova naučnika, ali ne i celovito i svestrano utvrđivanje sadržaja, smisla, kvaliteta, saznajne vrednosti naučnih dostignuća, kao ni njihove društvene korisnosti. Samo sveobuhvatnim i kritičkim proučavanjem društvenih uslova i kretanja, institucionalnih okolnosti, stupnja naučne razvijenosti i uloge nauke u društvu može se utvrditi saznajna vrednost i društvena korisnost naučnih dostignuća. Analizom navođenja mogu se ustanoviti različiti odnosi između naučnih radova, ali navodi nisu potpuno tačan pokazatelj prisutnosti dela nekog naučnika zbog (ne)namernog nespominjanja svih korišćenih izvora. Analiza navođenja ne omogućava utvrđivanje šta je preuzeto iz radova, koliko, ni kakav je stav prema njima. Prosopografija obezbeđuje konkretnost opisa predmeta istraživanja, dopunjavajući statistički opis podacima o pojedinim naučnicima i njihovim grupama, odnosno povezivanje sociologije nauke i istorije nauke. Enciklopedijski i biografski priručnici su osnovni izvor prosopografskih istraživanja te je pouzdanost analize uslovljena njihovom nepristrasnošću i potpunošću, a nedovoljni su za dobijanje saznanja o društvenom sklopu i institucionalnim okolnostima u kojima su delovale proučavane ličnosti.

Naposletku, valja se prisetiti da je Milićevom interesovanju za sociologiju nauke prethodila bar decenija predanog bavljenja sociologijom saznanja. Milićevo razmatranje sociologije nauke doprinelo je originalnijoj i iscrpnijoj razradi sociologije saznanja. S druge strane, proučavanje soci-

ologije saznanja omogućilo mu je da „novija kretanja u sociologiji nauke posmatra sa jednog teorijski razrađenog i idejno šireg stanovišta, usled čega je njegovo sagledavanje ove discipline moglo da bude kritički produbljenje i teorijski čvršće utemeljeno nego što je to slučaj sa uvidima većine njenih poslenika u svetu” (Kuljić i Ilić, 1993: 22). Milićevi doprinosi naukometriji, posebno sagledavanje mogućnosti i ograničenja naukometrijskih postupaka, dragoceni su i u današnjem vremenu, kada se dometi analize navođenja prenamaglavaju zbog praktične primene kao merila naučnog učinka.

Literatura

- Antonić, S. M. (2019). *Citatna analiza kao metoda vrednovanja naučnog rada istraživača u Srbiji u periodu od 2000. do 2016. godine*. Doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu u Beogradu – Filološkom fakultetu.
- Bio-bibliografija Vojina Milića. (1993). U: *Zbornik Filozofskog fakulteta, Serija B, Društvene nauke, Broj XVI, Spomenica Vojina Milića*. Filozofski fakultet.
- De Solla Price, D. J. (1963). *Little Science, Big Science*. Columbia University Press.
- Ilić, V. (1987). Misao iznad uslova. *Sociologija*, 49(1), 215–216.
- Ilić, V. & Veljković, M. (2016). Neki problemi metodologije socioloških istraživanja: Hommage Vojinu Miliću. *Sociologija*, 58(1), 5–31.
- Kuljić, T. (1997). Idejnopoličko opredeljenje i stvaralaštvo – Vojin Milić i marksizam. *Sociologija*, 39(4), 507–536.
- Kuljić, T. & Ilić, V. (1993). O sociološkoj misli Vojina Milića. U: *Zbornik Filozofskog fakulteta, Serija B, Društvene nauke, Broj XVI, Spomenica Vojina Milića*. Filozofski fakultet.
- Milić, B. (1997). Naučno-etički smisao i sadržaj poklon-zbirke Vojina Milića. *Sociologija*, 39(4), 545–558.
- Milić, V. (1986). *Sociologija saznanja*. Veselin Masleša.
- Milić, V. (1989). *Prilozi istoriji sociologije*. Veselin Masleša.
- Milić, V. (1995). *Sociologija nauke*. Odsek za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Milić, V. (1996a). *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije (Od druge polovine 50-ih do sredine 60-ih godina)*. Katedra za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Milić, V. (1996b). *Sociološki metod*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Milošević, B. (1997). Značaj Vojina Milića za sociologiju rada. *Sociologija*, 39(4), 609–628.
- Mimica, A. & Vuletić, V. (1998). Gde se dede treći klasik? Analiza citiranosti Marksovih, Veberovih i Dirkemovih radova u časopisu *Sociologija* 1959–1996. *Sociologija*, 40(1), 71–94.

- Pehar, F. (2010). Od statističke bibliografije do bibliometrije. Povijest razvoja kvantitativnog pristupa istraživanju pisane riječi. *Libellarium*, 3(1), 1–28.
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics? *Journal of Documentation*, 25(4), 348–349.
- Šipka, P. (2010). Vruća retorika i hladna realnost: prilog proverbi opšte sociometrijsko-scijentometrijske hipoteze. *Sociološki pregled*, 64(2), 283–307. DOI: 10.5937/socpreg1002283S

Milić's Contribution to Scientometrics

Abstract: Vojin Milić introduced scientometrics to domestic science. Scientometrics implies statistical research of science, applicable in various disciplines, including sociology of science. The subject of this paper is an analysis of Milić's contribution to scientometrics, including bibliometry, citation analysis and prosopography. The bibliometry is an integral part of the scientometrics and represents statistical processing of bibliographic data. Statistical study of science is within the sociology of science predominantly represented in the field of intra-scientific communication, and the citation analysis is the most important research technique. It signifies the bibliometric procedure for the study of different links between scientific papers, primarily texts published in scientific journals. Prosopography is a statistical form of biographical approach. It implies research of biographical data on individuals and social groups, which distinguished oneself in a certain field with significant contributions. The aim of this paper is to remind that merit for introducing scientometrics to domestic science belongs to Milić, concise point out manner of application of bibliometry, citation analysis and prosopography in his research of sociological and other social sciences, as well as natural, technical and medical sciences, and then to Milić's viewing of possibilities and limitations of scientometrics procedures. Milić's researches are characterized by complementary use of scientific procedures and a wide empirical basis. He indicates that the bibliography provides a description of the subject of the study and notice of regularity, but not determining content, meaning, quality, cognitive value, and social usefulness of scientific achievements. By citation analysis different relations between scientific papers can be established, but the citations are not entirely accurate indicator of the presence of papers of scientists, nor show what was taken from papers, how much, and what is the attitude towards them. Prosopography provides the specificity of the description of the research subject, replenishing a statistical description with the data on individual scientists and their groups.

Keywords: Vojin Milić, scientometrics, bibliometry, citation analysis, prosopography

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

316:929 Милић В.(082)

316(082)

SOCIOLOŠKO nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja
/ urednice Željka Manić i Anđelka Mirkov. – Beograd : Univerzitet u
Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 2022
(Beograd : Službeni glasnik). – 158 str. ; 24 cm

“... zbornik radova sa naučnog skupa nacionalnog značaja Sociološko
nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja, koji je održan
17. septembra 2022. god. na Filoz. fak. Univerziteta u Beogradu ...” -->
Umesto uvoda. – Tiraž 200. – Str. 7–8: Umesto uvoda / Željka Manić,
Anđelka Mirkov. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. –
Bibliografija uz svaki rad. – Summaries.

ISBN 978-86-6427-259-9

a) Милић, Војин (1922–1996) – Зборници

b) Социологија – Зборници

COBISS.SR-ID 84493577

Tekstovi u ovoj Spomenici potvrđuju da je razvoj sociologije u našoj zemlji dosegao zrelo, kritički pristup, proučavanjem perioda institucionalizacije sociologije kao akademske discipline i njen razvoj tokom poslednjih 60 godina. Korišćenje široke literature u sagledavanju doprinosa razvoju sociologije i njenog metoda u opusu Vojina Milića pokazuje da je ne samo potrebno vratiti se na početne i razvojne tokove i nove rezultate u istraživanju društvenih tokova, već i neophodno.

Iz recenzije prof. dr Marije Bogdanović

Prilozi u zborniku imaju zajednički sadržalac: kritičko prevrednovanje nekih najvrednijih sadržaja u domaćoj sociologiji iz druge polovine 20. veka koji su „nadživeli” svog tvorca – Vojina Milića. Sadržajnost i pouzdana argumentacija tih priloga su dobar osnov, ne samo za razumevanje Milićevog doprinosa sociologiji, nego i za uvođenje čitalaca u složenu sociološku problematiku kojom se Milić bavio, a koja ima središnje mesto u profesionalnom bavljenju sociologijom.

Iz recenzije prof. dr Boža Miloševića

Tekstovi u zborniku „Sociološko nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja” bave se temama iz ključnih oblasti u kojima je Milić ostavio traga u sociologiji, kritički preispitujući njegove doprinose iz savremene perspektive i omogućavajući upotpunjavanje ocene Milićevog obimnog i sadržajnog sociološkog naučnog dela.

Iz recenzije prof. dr Dušana Mojića

ISBN 978-86-6427-259-9

